

આગામી ભાવિના પડછાયા શું આગળથી અનુભવાતા હશે? દોરોમાદની ઉત્તમ પ્લેટ જેમ દર્શિયોએ અગોચર પદાર્થ ગ્રીષ્મી શકે છે, અને પ્રકાશહીન અદસ્ય કીરણોને દરમ અને મૂર્ત બનાવે છે. તેમ નિર્દોષ કે અમળ અંતરો, નિષ્પાલસો નિષ્પાલ હૃદયો દૂરદર્શી બુદ્ધિને અગમ્ય એવા ભાવિના લક્ષણો ગ્રીષ્મી છે. એવું કહીક દેખાયતો છે જ. એ જ પ્રમાણે અલ્પધારી, અચપુષ્ય આવેલી આદિનના આછેરા એળા સરધાના મુખ પર દેખાતા વસંતના નિરંજ અને સૌમ્ય, વાદળ વહોણા નજ જેવું સદાએ તેવું મુખ રહેવું; પણ આપારે મુમુક્ષુ એ લલાટ પર ચિંતા અને ચિંતાનની રેખાઓ જકુરી વચ્ચે જામી હતી. ચિંતામગ્ન એ મુખ મુદ્રાએ રવાંદ્રતા નયનોમા માદવની આછેરી ભરતી આગી, મારે દેખુ એ હલમલુ.

હરદિનનો હેતાળ આવકાર આજ તેને હોડે નહોતો. અચાનકે મુંઝવણથી જાણે આજ તો તે મુગી જ રહી. હૈયનિ હાનું કીરે જેવું રોગનું દુઃશયું હાર્ય આજે કાંક અસોષ યયું'તું. અગા ઉરના કાકણોને કોકિલના મથની હોય તેમ મીટ માંડી તે ન્યાગી રહી. માત્ર કાંચી ચડની મૂલતા સાથે જરાક યેલની આંખોએ એ અભોષ પ્રજ પૂછ્યો ખરો.

અંતરની અજિશુદ્ધ નિર્મળતા લા અદમ્ય આમશ્યો પડે છે! તોડ કયા એવું કહે છે, તે અનુભવીઓના આખ્યાનો છે, કે મહાગ્ન્ય મોટા માનનો, વિપુલનગણાનો વનશને અને જાતિ જાતા રૂપિયવસ્તુ સુરોમળ કે નુસરીના, કે નિષ્પાલ કે જાગતાં નિર્દોષ અમ્બની પ્રતિજ્ઞાથી સ્વમાનવિરદ સોમતા મટે છે. પાશ્વર્ય રસો' કજી જેમ સોદમ્ય કંચનના પડે, તેમ એ જા. એ દર્શિત, એ નેર, એ નિષ્પાલ નિર્મળતાનાં મોમ્યો:જકુરી અમ્બની સતિશયને સ્પર્શે છે. અંતરની નિર્મળતાનો અભેદ

આભાસ આપતા સરલાના મુખભાવ તણી એવી અસર રવીંદ્રને થઈ. જાણે શંકા સ્પર્શી જ ન હોય એવા સૌમ્ય, સરળચિત્તથી તેમણે સરલા સામે જોયું, અને હંમેશનાં જેવાં હેતુભર્યાં સ્વરથી કહ્યું, “ ખૂબ વાટ જોવડાવી, ખરું ? ચાલ, હવે પરવારી જઈએ. કાલ તારે ધણું કામ છે. ”

આશ્ચર્યની એક આછી લહરી સરલાના મુખ પર ફરી ગઈ. અત્યાર સુધી તો હરકોઈ કાર્યમાં—આર્થિક, સામાજિક પ્રયત્નોની ચર્ચા કે વિચારણામાં તેનો સદાકાર સદા દેવાતો. આજનો અમારો સંવાદ ગંભીર હોવાની ખાતરી તેને તો થયેલી હતી જ, અને તેનાથી તે વાત અમે ગુપ્ત રાખતા હતા એવું તે સમજી ગઈ. અણઅનુભવેલા આ અંતરપટથી તેને સૂક્ષ્મ આધાત પહોંચ્યો, અને કાંઈ લગાનક આપત્તિની આશંકાથી તે ધ્રુજી ઉઠી.

“ નાથ, ” તેનાં સહંપ સ્વરને સ્વસ્થ કરવા પ્રયત્ન કરતી તે બોલી, “ તમે જે કેમ બહાર ગયા હતા ? અત્યાર સુધી તમે કદીએ કાંઈ પણ છુપાવતા નથી, તો આજે કેમ એકલા જ વાતો કરી ? કાંઈ નવા જુનીતો નથી થઈ, ને ? ”

“ ના, ના, સરલા ! ” સદાનાં સદાજ અને સ્વસ્થ મુરથી રવીંદ્રે ઉત્તર આપ્યો. “ એવું કાંઈ છે જ નહિ, પૂછ મુરેન્દ્રને—અમારી વાતો તો મૂતકાળને લગતી હતી. ભવિષ્યને લગતી થોડીક વિચારણા માટે એ હતી. એ વિચારણામાં તારી જરૂર અમને પડવાની છે. એટલે કાલે તને ચે કહીશું જ, ને ? આજે ધણું મોડું થયું છે, અને ચર્ચા ધણો સમય લેશે, નહિતો આજેજ તને કહેત, ને ! પણ એક અમત્યનું નથી, કે આડી રાત ના થોભે ! ”

વસ્તુસ્થિતિ છુપાવતાં છતાં ચે સત્ય હોય એવા શબ્દોમાં વિશ્વાસ ટ્રેસવાની શક્તિ છે. રવીંદ્રના શબ્દોએ તેમ સરલાને

આધ્યાસન આપું, અને આત્મિક ગૃહિણીની અદાથી હાથમાં લીધેલું કામ સમેટી લઇ તે જાણી થઈ.

x

x

x

અંતરના વણરૂઝયા વણને ઉજેળવાથી ઉત્પન્ન થતાં અર્થ હીન સ્વપ્નાઓમાં અસ્વસ્થ રાત્રી મેં ગાળી.

(૧૩)

જીવનની જાટિલ સમસ્યાઓ—માનવકુળની મનોવાતાનાઓ—નિરંતર નિરખીને અંતઃકર્મ આનુભવતો હોય એવો આઈ રહ્યો છાયો સર્વ બોજો દિવસ જાગ્યો. પ્રકૃતિની પ્રતિચ્છાયા મને પથ જાવરે છે. નિઃસર્ગનાં ડોરમ્ય નર્તનથી હૈયું હિસે, જો હોતે છે. તેજ પ્રમાણે કદીક કદીક તો નિઃસર્ગ એવાં સ્વાંગ સજો છે, કે વાતાવરણમાં ગંભીરતાનો અજબડો સમારો વ્યાપે, અને એજ વાતાવરણમાં માનવમનની સ્વાભાવિક ચંચળતા વિસ્ફુટ જતે છે.

આવું ગંભીર વાતાવરણ તે દિવસે હવાયું હતું, જ્યાં દિવ્યનખનામાં જાતાં મને અવનવું કાંઈ લાગ્યું નહિ. નિત્ય અવસ્યય પ્રમાણે આગમ પુરથીમાં અટેલીને રવીંદ્ર જાગ્યું થયતું હતું. કિશોરને દુધ પાઈ રહીને સરસા માદની તૈયારીમાં હોય જોમ મસગુલ હતી, મારો પદરવ સાંભળતાં જાન્યે એ તરફ જોડું, અને નિત્ય જોવી નિખાલસ તે જાન્યેની મૂખ-મુદાથી મારા હાથમાં તરત આવ્યું, કે નવા ઉપરિધન પ્રસંગરિતે મારીએ કે જે પાત્ર વાગ્યોત તેમની વચ્ચે માર્ય નહોતી.

દરેજ પ્રાતઃકર્મથી પરવારી હું કતિ કિશોરને રમડો, રવીંદ્ર જોડે મારો મારતો, કે હજાર વાંચનમાં ચિત્ત રોકાતી હજારની સલાહ અનુસાર મારની પુસ્તકસંગ્રહમાંથી અજોડ પુસ્તકો વાંચતો.

જુજુ જાજો એમાંનું કાંઈ ચિત્તને જગાવે એકાગ્ર નહિ મનમાં જાજો હતી જ. ને, કે કાલગ્રંથોએ ઘડેલી કહેતો

હજી અંત આવેલો નથી, અને તેથી ધરમાં રહી તે વાત
 હાંહેડવાનો સંભવ ઊભો કરવાનું દિલને જરાએ રૂઝું નહિ. આથી
 જલદી સ્નાન વગેરે નિત્યકર્મ આટોપી લઈ બહાર જવા હું
 તત્પર થયો.

“અત્યારના તું ક્યાં જાય છે ?” સહજ ભાવે પુછતા હોય
 એમ રવીન્દ્રે સવાલ કર્યો.

“અમસ્તો જરા બહાર જઈ છું,” એવાજ સહજ ભાવથી
 મેં એ પ્રત્યુત્તર આપ્યો, “હવા જરા ઘેરાયેલી છે, એટલે ચિત્તને
 જરા અસ્વસ્થતા જેવું લાગે છે. થોડીક લટાર મારીશ એટલે ઠીક
 લાગશે એમ ધારું છું.”

પળવાર એક ભેદક નજરે મારું મુખ નિરખી તે બોલ્યા,
 “ઠીક, જા, પણ વહેલો આવજો. મારે સાંજે જવાનું છે, તે પહેલાં
 તો આપણુ સૌને ઘણી ઘણી વાતો કરવાની છે.”

હજીએ વાતો બાકી હતી ! અંતરની એ આશંકા આમ ખરી
 પડતાં મારું ધૈર્ય ફરી ચળવા લાગ્યું. અબ્બક્ત બચતી ધોર છાયાના
 હૃદયમાં ધબકારા થયા. રણુક્ષેત્રમાં યુદ્ધની પહેલાં કુશળ સેનાનાયક
 જેમ પ્રાથમિક તૈયારી કરે, અને શત્રુદળની સક્તિનું અચૂક
 માપ લેવાને કાજે કુશળ પુરોગામી મોઢાએ પાસે છુટક રણુખેલો
 બેલાવે તેવી દાલ રાતની વાતો આજની ગંભીર ચર્ચાની પ્રારંભિક
 તૈયારી હતી એમ મને તરતજ લાગ્યું; અને એ ગંભીર સંભામને
 માટે સર્વ સક્તિનો સંચય કરવો,—સંપૂર્ણ સ્વસ્થતા સાધી લેવી,
 એની પૂર્ણ જરૂરતા લાગી. તેથી ધરથી નીકળી સીધો સમુદ્રતટ
 હું પહોંચી ગયો, અને ત્યાં ઠીક વિચારમાળા મારા મનમાં
 ગુંથવા માંડી.

નિર્દોષ છતાંય ઉત્કટ પ્રભુષમાં નિરાશાનો આઘાત એકલો
 સદાસર્વદા દુઃસહ છે, જ; અને તેમણે જ્યારે એની સાથે પ્રભુષ-
 મૂર્તિનો નિત્ય સહવાસ એ સંવાપમાં શરૂ કરે ત્યારે દિલ ઘઝી જ

ઉઠે છે. કોક અંગમાં ખાલી ચળાં જ્ઞાનતંત્રોએ જોયે મારે, અને તે અંગની અવેદનાએ તરકાળ તો હવે પામી નવ, તેમ દુઃખ ભારથી જડ જનવાની અશિષ્યભાભાસી સક્તિ માનવચિત્તમાં ના હોત તો નિત્ય પ્રગવચિત્ત એ હંતાય ઉન્માદ કે આઃમર્યાદા નિરાકર નોતરી આવત જ. પણ એવી જડતા પામીને સમજાન શાંતિને માડ મેગવો નૂડ સ્વસ્થતા પામેલા મન પર દોષારોપણની અસત્ય સંકે કોક વિચિત્ર અસર ઉપજાવે છે. ગૂઢનિગૂઢ ઉત્પત્તિ ધીકતી દુઃખની દુઃસહ જવાગાથી જર્જરિત થયેલું મન એ મિથ્યા-રોપના મર્મભેદક આધાતથી નિરસ્તાદની અવધિ પામી જીવન મોહ જોનારી નાખે છે, અને એ ઉદાસીનતાને અંગે હૃદયના અધિ-તણી નવ છે, અને કટીક તો એકજ ઉચ્છ્વાસ- અને પ્રાણુ વિચર પામે છે.

પણ કટીક નિરોપત્તવનુ જ્ઞાન એ આરોપના પ્રત્યાધાત રી પૂરવ પ્રકોપ પ્રગટાવે છે, અને એ જામૂડી જવાગામાં સામાન્ય સમાજના શિષ્ટાચાર અને મતન અભ્યાસે સહજ અનેથી વીરલ વર્ગની આમન્યા મગધગતા રેતીના રણ પર કટીક વરસતા જળ-ખિંદુ જેમ અજળ રીને અરોપ થાય છે. એવોજ ઊંચ પુરવ પ્રકોપ સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ ઈકરાર જનાવ સંકેતને હજીય ધરતનાં રતીન્દન આગ્રહને અંગે મારા મનમાં જામૂડી લાડયો, અને તેથી આ વિમામણનો આખરી ફેંસલા કરવાનો મેં નિમગ્ન નિષ્વસ્યો.

પણ નિર્જીવના રોપનાં સાં મૂલ્ય ? નિર્જીવનાં પુરવપ્રકોપમાં અન્યાયને મંદાવવાની ચત્કિચિત્ર પણ સક્તિ હોત તો અનેકવિધ અન્યાયોની અજાણ, અનૂદ પરપેગથી પરસ્પરને પીડનું-પીડાઈં સદાચાલિત આ માનવકુલ કવાનુમે નષ્ટ થયું હોત મગધિય, રામાણ, વર્મિંક-જીવનકેશ સર્વ ક્ષેત્રોમાં રહેલા રહેામાં કોણ જાણે એવા અરુપ, એવા દુર્લભ યોગ અન્યાયો પ્રવર્તે છે. રૂઝિ, અનર્થ, સ્વચ્છવો તુષિનાં આપન થઈને નીકળતો ૩૫.૬૪ રહેને મેં પ.વી.-રહેવાવર્તે ઉઠે

આરોગ્યશ્વંસી, અતૃપ્તિ સજ્જક, —આત્મા, બુદ્ધિ અને દેહનાં શક્તિ સમુચ્ચયની સંહારક મદિરા માનવીઓ નિર્મે છે. તેમ ગજબનાક ગુલામગિરી અને મીઠાં ઝેરભરી મુત્સદીગિરીથી અભંગ અવનિને આવરતી બુદ્ધમભરી રાજસત્તાઓ, —દંભ અને આડંબરપૂરી, શિથિલ સગવડો માત્ર સાચવતી કલ્પકલ્પિત સમાજ રચના, —અને તેથી મેં ઘોર અઘોર નૃતિવદોષી, અનીતિપ્રેરક, પ્રભુનું પ્રાણ શોષી લેતી, ધર્માભાસી ધર્મસંસ્થાઓનાં અપરંપાગ અન્યાયોથી રસ, તુષ્ટિ અને પુષ્ટિનાં સમગ્ર સાધનથી ભરપૂર એવી અખૂટ આનંદમયી અવનિ અપરિમિત દુઃખનું ધામ—અવળાનીય કે યાતનાઓભર્યાં નરકાગાર શી બની રહી છે; અને છતાંયે જગતના લોક દોષો જોયાં જાણ્યાં છતાં જેમ મદિરામાં મોહે છે, તેમ એવીજ સત્વશોષક સંસ્થાઓનાં મોહમાં લપટાઈ રહે છે. અધોમુખી અવનતિકેરા, સર્વબક્ષી સાધનો જેવી એ સંસ્થાઓ મનુકુળનો સર્વાંગી વિકાસ રૂંધે છે, અને છતાંયે માનવકુળ એને ચિરસાટે રહે છે. યુગે યુગે કે વિરલા પ્રગટે, અને અસલ આ અધોગતીનાં ઉભરાતાં પૂર ઢાંલવાને બોધ આપે—જેંડ જગાડે, છતાંયે રક્તખીજના શોષિત સમી આ અન્યાય-સજ્જક સંસ્થાઓ અચલ, અટલ, બિભીજ રહે છે. કુદરતની કારમી શક્તિઓ વિજ્ઞાન જેમ જેમ વશ કરે છે, તેમ માનવનાં માનવ પરનાં અજળ આ અત્યાચારો અધિકાધિક વધ્યા જાય છે. આત્મવંચક આત્મધાતિની આવી વિપરિત મનોદશા એ માનવકુળ પર મહાઘાપ છે, —એ મનોદશાનું સગર્વ પોષણ માનવકુળની દલકંઠ કથા છે.

બ્યથારોપનાં મૂઢ મારથી મગજ કુંઠે ચકાવે ચડે, અને તાત્કાલીન સમરથા ત્વજી અસંગત વિચાર કરવા માડે, એમ પહેલાં તો મારી નિર્જાળતાના બાનને લીધે મારા મગજે આવ્રા ચકાવા લીધા. પણ વ્યક્તિ પરથી સમષ્ટી પર પુણ્ય પ્રકોપની શાપટતિ વરસાવીને શાંત બ્યવ ચર્તા રિચત વિચારણા લીધી.

દાજુબરના આ-ઉકળાટ પછી ન્યાં વિચારસરણી બ્યવસ્થિત થઈ, એટલે એ મિથ્યારોપની અને આખરી ફેંસલાના કરાવની

અર્થહીનતા મારા મગજમાં ૨૫૪ થઈ. મુકામનો તો બરોબરીઆનો હોય. રવીન્દ્રના આધારની ઉપર મારું સર્વર અવલંબનું. અનિશય લંબાતી છતાંયે આશ્ચર્યજનું કે ૨૫૪ સાધન સમર્પવા સદાયે અસમર્થ આધુનિક કેળવણીને અગ્રે દ્રવ્યોપાજ્જનું કે દાર કેક વ્યવસાય હાથ ઠરીને હજીયે મેં ઉધાડ્યું નહોતું, અને જીવનનાં હરકોઈ ક્ષેત્રમાં પ્રારંભિક મંડાળ માટે તેમની સદાયની જરૂર હતી. સર્વતોમુખ પ્રગતિનો ભગ આભાસ આપતી અર્વાચીન સંસ્કૃતિનું એ કારમું કલંક છે. કે માનવીની સમગ્ર શક્તિઓ લક્ષ્મીને પરાધીન છે. સર્વોત્કૃષ્ટ ભુદ્ધિમત્તા, અગ્નેક, અડગ મનોબળ અને નિડર, આમલી, ઉત્કૃષ્ટ પૌરુષ લક્ષ્મીનાં પીઠબળ વિના નિઃસારતામાં વિરમે છે. શાન્તેતો વિસ્તૃત અભ્યાસ, વિવિધ વિજ્ઞાનમાં નૈપુણ્ય, અને કાષ્ટક કતવ્ય દક્ષતા અનુકૂળ સંજોગોને અભાવે અને મુખ્યત્વે લક્ષ્મી હીનતાથી કુષ્કાળે કામેલી કૃષિ જેવાં નિષ્કળ અને વર્ધ નય છે. કવિ એ કટાક્ષમાયે, સાચું જ કહ્યું છે, કે સર્વે ગુણાઃ કાશ્યપ માધ્યન્તિ ! લક્ષ્મીની સત્તાનું આ જ્ઞાન મારા ચિત્ત મહિં રૂપું, અને એ નિગધાર પગધીનતા એ ઉમ્મમમૂકતા મારા શેષને અશકોનેજ ગમ્ય એવી ઘોર નિગદ્યાનાં ઘેરાં, કાળાં, ધૂન્ને હાયો.

પરંતુ યોચનને આશિષ છે કે તેના ભવ્ય આશાવાદમાં નિગદ્યાની અધોર આંધિ ઝાઝો કાળ દહી શકે નહિ. મનને જવા માત્ર દીમે નહિ, અને ભુષિષ જ્યાં જરૂર મારે ત્યાંયે યોચનને અદ્ય ઉત્કૃષ્ટ અદ્યતનઅવિર્ભા અધ્યા પરી, વર્તમાન સૌભવ અવમણી, અનુભવનીય ઉપેક્ષા કરી, આત્મ અધ્યાનાં મીચનથી આશાને નવ પગલ કરે છે, એવી જાનેરી અધ્યાએ અનુચીતનું અનુકૂળ કે જનમે એનું અને અદ્યતન અધ્યાનું, અને હાલને દાની વગનાં અનુવન્ય અનિશ્ચિત સમેઃ કેક મેઘ મારું વિચારને દૂર પાનગી વાલે.

ઘેર કાંઈએ નવીન નહોતું. રવીંદ્ર સ્નાન કરતા હતા, અને
સરલા રસોડાની ત્રેખડમાં હતી, હું સીધો મારા ઓરડામાં ગયો, અને
માત્ર એકજોડ કપડા અને થોડા પુસ્તકોથી એક થેલી ભરી.
ખામ મારા ઠરાવને અમલમાં મૂકવાની પૂરી તૈયારી કર્યાથી દરેક
અંતીમ નિશ્ચય આપે છે. તેવાં બધાં અને શાંતિ મારાં મનને મળ્યાં.
એવી સ્વસ્થ મનની દશામાં નિત્ય જેવી સાદગ્યતાથી મેં
જમવાનું પુરું કર્યું. જમીને હું અને રવીંદ્ર દિવાનખાનામાં આવ્યા.
સરલા હજી રસોડામાં હતી, અને તેના આવવાની વાટ રવીંદ્ર
જોતા હતા એમ લાગ્યું. સરલા જોડે હજી કાંઈ વાત નહોતી
થઈ એની મને ખાતરી હતી, અને તેને એ નાણુક પરિસ્થિતિ અને
શરમમાંથી બચાવવા માટે મારો નિર્ધાર તેજ વખતે જાહેર કરવાનું
મેં યોગ્ય માન્યું.

પણ બોલવાનો આરંભ કરતાંજ એ સ્વસ્થતા નાશ પામી.
કોઈપણ નિર્ણય કરતી વખતે અનિશ્ચિતતાથી અકળાયેલું મન
અમુક નિશ્ચિત ઠરાવ કરીને વિચારભારથી મુક્ત થવાનાં છૂટકા-
રાનો આનંદ અનુભવે છે. પણ એ ઠરાવને અમલમાં મૂકવાનો
આરંભ કરતાં જ એ અનિશ્ચિનતા ફરી ઉદભવે છે. સત્યાસત્ય
અને દિતાદિતની અણસંતોષામેલી આશંકાઓ ફરીથી ચિત્તને
વિદ્વિગ્ન કરે છે, અને તેથી ધણીએ વાર સ્પષ્ટ નિર્દિષ્ટ કાર્યોનો
આરંભ દુર્ધટ બની જાય છે. કોઈ આવીજ વિદ્વિગ્નતાએ મારા
સ્વરને અસ્થિર કર્યો, અને તૈયાર શબ્દો વાક્યો મુજબાંજ
દબાઈ ગયાં.

“ભાઈ,” સ્વસ્થતા દાખવવાનો અર્થ પ્રવલ્ન કરતો, હું બોલ્યો
‘મેં વિચાર કર્યો છે, તૈયારી પણ કરી છે. ફૂંજ જાઉં એ છાપ્ત છે.’

રવીંદ્રના મુખ પર ગુચેવાગ્રે ફેલાયો. ‘તું ? ક્યાં ? શા માટે ?’
સમજ ન પડવાથી તેમણે પ્રશ્નકારા ઊડી.

“ભાઈ,” ચિત્તની વિશ્વજ્ઞતાથી વિચારસંકલના તૂટત જત પર રોમે બરાઈ હું બોલ્યો. “અંતરની વાતનો અંતરમાં જાણે છે. પણ જ્યારે બાહ્યદ્રષ્ટિએ મારો જ વાંક વસતો હોય તે મારે જ સખ મોગવવી ઘટે છે. તેથી તમે રખ આપો તો આજે અથવા સુચવો તે વહેવામાં વહેલી પગે હું ક્યાંક પણ ચાલી જઈશ. તમે નહિ બોલાવો ત્યાં સુધી હું તમારી દ્રષ્ટિએ ચડી તમને સંતાપ આપીશ નહિ. બૂલેચૂકે અભાનતામાં મારાથી થયેલા અપરાધને મારું કરશો.”

અતિશય રથગાટથી બોલાયલા આ શબ્દો જેમ જેમ રવીન્દ્રના કાને પડ્યા, તેમ તેમ આશ્ચર્ય અને ખેદના ભાવ તેમના મોં પર પ્રસરતા ગયા અને તે બાવોની સાથે મારા શબ્દોનો પુરો અર્થ સમજવાની મુશ્કેલીથી ઉપજતી ગુચવળ મળેલી હતી.

“મુરેદ્ર, બાઈ, ચાન્ત ચા !” પગવાર મને આસ ખાવા દઉં તેમણે કહ્યું, અકળામણમાં કરેલા આકરા નિર્જીવો દુઃખમાં જ પડિયુંમે ઊ.” અને પછી મારા મનોભાવો માંથી સીધા હોય તેમ હિમેષુ. “વાર, ક્યા જવા તિયાર મળ્યો છે ?”

વરનુરિચિતિને મમંથી રપશંતા આ એમના સમૈદ સચાને મારી નિમધ્ય એકલતાનું મને તતકાગ જાન કરાખું. પ્રતિદૂગ બાવિ પગના મિથ્યા રોગને ખાગવાના અર્થે પ્રવલ સાથે મેં કહ્યું. “ક્યા જઈશ તે નક્કી નથી. નમીન જ્યા ફેરશે ત્યાં જઈશ. જેનું કોઈ નહિ તેનો આખરે હથરો તો હશે !”

“તાર કોઈ નહિ, કેમ ?” હું પૂ. ને !” અજુજિમ રનેદગતાથી તેમણે કહ્યું.

સાવજીવો: ૫૦૪. સમયે કહ્યું કેક બાટો પાછો મેગવજું મેં કહ્યું. “તમે જે તમે તો જાગ્યો મુરે મટે કહો: કરી જાગ્યો એ કહો:ને પેડે, તારથી મારું મરી મળ છે. મંડુ અને નિનેંડ સ્વ કહેવાં જા.વ એ કોશ તમે હજુ મનમાં મને છે.

એજ ખતાવી આપે છે કે તમે મારા મરી ગયા છો. તો પછી
આવા કલુષિત સંબંધને નિભાવવો એ કરતાં મારે ચાહ્યા જનું
એ શું વધારે ધટ નથી ?”

મારા સ્વરમાં છુપાયેલી કડવી તીખાશને ગળી જતાં
તેમણે કહ્યું. “ સુરેન્દ્ર, મને ઘોર અન્યાય ચાવ છે. મારી શંકા
અયોગ્ય નહોતી, અને તે અનાધાર પણ નહોતી. હું તને હમણાં
તેની સાબીતી પુરી પાડું છું. ” દૃઢ છતાં ચાંત સ્વરે આ કહી તેમણે
પ્રુમ મારી, “ સરલા ! ”

“ કેમ, શું કામ છે ? ” રસોડામાંથીજ સરલાએ
જવાબ આપ્યો. ‘

“ જરાક પરવારીને અહિં આવજો, ને ! ” તદ્દન સાદાશ્રુક
હોયે તેમણે કહ્યું. પછી મારી તરફ ફરીને બોલ્યા, “ આપણો
પરસ્પરનો સંબંધ હજી સુધી સાત્વિક નિખાલસતાથી ભરેલો છે.
કદીએ આપણે એકમેકથી કશુંએ ગુમ રાખ્યું નથી. તો પછી
એકમેકથી ભાવો છુપાવવાની ઉતરપીંડી કરવાનું આપણા બેમાંથી
એકને પણ આવડશે એવું તારાથી કેમ મનાયું ? મારે હમણાં
કાંઈપણ સંભળવું નથી, ” હું બોલવા જતો હતો તે અટકાવી તે
બોલ્યા, “ સરલા આવે પછી હું તને સાબીતી આપું. પછી બોલવું
હોય તે બોલજો. ત્યાં સુધી જરા ચાંતિ સેવ. ”

મમતા અને દૃઢતાથી આ વાક્યો પુરા કરીને ભાવનિર્જરતાં
નયનો તેમણે વાળો લીધા, અને જાણે કાંઈજ ના બન્યું હોય તેમ
ટેબલ પરથી એક પુસ્તક લઈ તેનાં પાનાં ફેરવવા મંડવા.

સાબીતીની અત્યુક્ત ખાત્રી દેતા તેમના આ ચખ્દોએ મને
ગુચ્છવશમાં નાખ્યો. જૂતકાગ પર સર્વમાઠી એક નન્દર મેં નાંખી
લીધી, છતાંપિ કોઈએ પ્રસંગ એવો ના ઘાપ્યો કે, જે તેમને શંકા
ઉપખવે. આમ એ ગુચ્છવશમાં પડી હું ચાંત બેસી રહ્યો. માત્ર
તોળાતા બાવીસો પ્રેરાની દુઃખપ્રેરક અધીરતાથી મારું હૃદય

ધબકવા લાગ્યું, અને એના ઉઠગાટને લીધે પ્રસ્વેદના ગ્રીક્ષાં બિંદુઓ મારાં કપાળ પર વાઝ્યાં.

સરલા આવી. બિલકુલ નિઃશંક ચિત્તથી નિત્યના સરળ બદરથી તેણે અમારી તરફ જોયું, અને રવીન્દ્રને પૂછ્યું, “ કેમ શું કામ છે ? ”

લાગભગ પૂરું કરેલા શ્લોકાર્થથી અમગન્ય સુરખી તેના મોઢે વહન પર હતી. રવીન્દ્રે તેને પાસે બોલાવી, નિશાનીથી નીચી એક ખુરસી પર પડાવે એસાડી અને એક વિખરાયેલી લટ નયનો નવા નતાં સરખી કરી. અને પછી મીઠાશથી કહ્યું, “ સરલા, મારે અને સુરેન્દ્રને જગત મનભેદ પડ્યો છે, તેથી તને પૂછવાનું છે. ”

નિર્દોષ અનંદનું અજગ કોસ્મિક સરલાના મોં ઉપર રમ્યું. અમારા બે વચ્ચે મનભેદ માણે અશક્યજ દોષ તેમ રમ્ય પામતાં તેણે કહ્યું. “ તમારી વચ્ચે મનભેદ ? એમાં ? જોડાના ઘાટમાં કે ટોપીનો જનમ ? આત્માત્મારે મને નક્કી કરવા દો. બોલો, શું છે ? ”

અવરનો માણસમાં ખારોખાર ગંભીરતા બરી હવે રવીન્દ્રે કહ્યું, “ ના, સરલા, આ જગત વધારે ગંભીર બાબત છે. હું તને પૂછું છું, કે બાઈબીયની પરીક્રમા તેં સુરેન્દ્રને મુનન આપેલું, તે તને યાદ છે, ને ? ”

એકવાર અમારી કોલેજમાં કોઈ ઉપમાની ડોઝ એ ગ્રેડેસરની પૂરું ફગાવી બીલમડાકો ફોડેલો, અને તે સ્તરથી ચોક્કસ અમારી સહવિદ્યાર્થીનીઓ તેમની સહેલ બતાવેલા. અજકલ્યા આ પ્રજના અચતુષ્કોણ ધડાકાથી સંઘા પડી તેમ રીકો મારી નહા—તેના બીજાજ પૂછી હતાં. અને હવે જો બધ પડતું દોષ તેમ નવનોમ! અરિચના આવી.

અનંતમાં અટકતી કો યેવ દીપકાની કમ્પોઝી હો એવી એવી રીતે કહ્યું. એ અનંતમાં અનંત ઉપર કપર કરીને કાઢે.

દીપડા જેવો તિરસ્કાર પ્રગટાવે છે તેવો કોપભર્યો તુમ્હકાર પ્રારંભિક તૈયારી માટે સમય કે સૂચના દિધા વગર અચાનક આમ અકળાવી નાંખતા રવીન્દ્રના ઉપર મને આઘ્યો. પણ ત્યાં તો તેમનો મુખભાવ જોતાં એ કોપ ઝોછો થયો.

હિંચાપાત્ર પત્નીને દુઃખથી ડામીને રાચતા, અને એવા તુમ્હ સંતોષથી હૃદયની વ્યથા વિદારવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન આદરતા હિંચાળુ પતિનો ભાવ તેમની મુખમુદ્રા પર નહોતો. તેને રથાને દયાદ્રંતા અને અજ્ઞાન કે સહાનુભૂતિ તેમનાં નયનોમાં દીસતાં. બારે ભયમ્ની જળા પડેલી પાણેલી પંખિણીને જેમ પાલક હેતથી પંપાળે, અને એવી રીતે તેનો શ્લેષ-ભાષ પરદરે, તેમ તેમણે સરલાના ત્રાસમૂઢ મુખમંડળ પર હેતાળ હાથ જરાક ફેરવ્યો અને ઝળુતાથી બોલ્યા, “સરલા !”

ત્રિદોષ સંન્યાસના આક્રમણથી મૂનવત્ બનેલું મગજ સ્મૃતિહાસરણનો સ્પર્શ થનાંજ ઝંખક દહને જાગી ઉઠે, પક્ષા-ધાતના આધાતથી નિચેતન બનેલું અંત્ર કેક વિપારી પ્રાણીના દંશદાદથી સજીવન થાય, તેમ મન પરના આધાતથી જડ જેવી બનેલી સરલા રવીન્દ્રનાએ સ્પર્શમાત્રથી સંકળી સચેતન બની. અવ્યક્ત કે અણુગમાના ભાવથી એમનો હાથ પાછો ટેલતાં સ્વસ્થતા પાળવાને માટે સમર્થ પ્રયાસ આદરતાં તે બોલી, “તમે શું કહ્યું ?”

તેને સ્વસ્થ થવા વખત આપવા માંગતા હોય તેમ રવીન્દ્ર બોલ્યો, “સરલા, સ્વસ્થ થા. અકળાયે કે અર્થ નથી. ૫૮ પટા-તરો દેદી નાંખી નગ્ન સત્ય નિદાગવાની હવે જરૂર લાગી થઈ છે. તારાં એ સુંબનથી...”

સંપૂર્ણ સ્વસ્થતા મેળવવા હજુ સુધી અશક્ત રહેલી સરલા એ અર્ધઆશય—અર્ધમુસરણનાં સંમીઠ ભાવથી અધરચ્છે પુછ્યું, “કયું સુંબન ?”

કાંઈક શંકા અને કાંઈક ચુંચવણથી રવીન્દ્ર પગવાર તેને નીરખી રહ્યા. પછી જરાક તીવ્ર સ્વરે બોલ્યા, “કેમ, તેં સુરેન્દ્રને લીધેલું, ને ? તે ચુંબન !”

“સુરેન્દ્રને ? મેં ?” સ્મૃતિપ્રદેશને શોધી વગતી હોય તેમ બમર સંજોયતાં અને નવનો ગીણાં કરતાં તે તારસ્વરે બોલી, “આ તમે શું કહો છો ?”

રવીન્દ્રના મુખપર સખ્તાઈ આવી. જાણે સરસા સ્વયં જાણુવા છતાં નામુક્કર જતી હોય એવી શંકા તેમનાં મનમાં આવી હોય એમ મને લાગ્યું. કેંકે બાવલીનતાથી, કંઈક કોરતાથી તેમણે કહ્યું. “સરસા, સ્મૃતિને તાણ કરે. બેસતા વરસની રાત્રે સુરેન્દ્રની પથારી પાસે તું બેઠી હતી. હું થોડે દૂર ઠાંચમાં સુતો હતો. તજ તજ દિવસથી તેની હાલત ગંભીર હતી, અને આપણે અખંડ ઉભાગરા ચલાવતા. તે વખતે તે જરાક શાંત પડેલો લાગવાથી તેં મને સુઈ જવા આમદ કરેલો. મને પંડીથી થોડો આગમ આપી સડું માટે હું આગ પકડ્યો હતો. થોડીક તો હું ઉઠી જ મર્યો હતો, પણ અચાનક મારી આંખો ખુલી ગઈ અને મેં કદી નહિ કલ્પેલું દ્રશ્ય જોયું. ” ચુંબન પ્રમંથથી માર અચાનક હું આંખો બંધી જોઈ જ રહ્યો. સરસાનાં નવનો રિસારમાં કાંઈકને કાંઈક ગતરવા લાગ્યા. પગવાર થંભી રવીન્દ્ર આગમ ચક્રાચ્યું.

“સુરેન્દ્ર કંઈક બીમંથો બેસેલો હતો. તેનો જમનો હાથ નાગ ખજા પડેલો. તારી વગતે તું તેના સખ્તો મારાંડતી હતી, અને તેના મ.થા પડેલો નહોતો હતો. અચાનક વગતે તેં હું સુઈ હતો ત તાર જોયું તારે જાણે બગતેલો હતો. અને તેને પાંડેલો હતો હતો એના બેગમાં તારા અપર અપર અપર રહેલો. મારી મુઠાને નિષ્ક્રિયા નિષ્ક્રિય કંઈક ને. તે હો, એકે તે મને કે હાથ મળી બીટી. અને સુરેન્દ્રનાં પડેલો વગતે તે એક ન ચુંબન મારું.”

પોતાની પત્નીની પરકીય સાથેની પ્રેમચેષ્ટા વર્ણવતાં તેમનો સ્વર જરા મન્યો, છતાં શબ્દે શબ્દ જાણે દસાવવા માંગતાં હોય તેમ તેમણે ધીરેધીરે અને સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર્યા. છતાં આખરે તે જરા અચકા, મોં ફેરવી એક આછો ખૂંખારો ખાધો અને પૂઝું કપુડું; “પછી સુરેન્દ્રે તને પાસે જોતી કે તું સુરેન્દ્ર પર ઢળી પડી તે આજકલા એ અજવાળામાં મને જરાખર દેખાયું નહિ. પણ પાંચ પગ પછી તમે છુટાં પડ્યાં. સુરેન્દ્ર ઉઠી ગયો, અને તું પણ ખસી ગઈ. તે દિવસ પછી મેં તમારાં વર્તન ઉપર બની શકતું ધ્યાન આપ્યું છે. અને જો કે કે પ્રેમચેષ્ટા પછીથી મારે નજરે નથી પડી, છતાં મને એટલી તો ખાતો જ છે, કે તમારી વચ્ચે સામાન્ય દિવસ જોતી વચ્ચેના ભાવ કરતાં જુદાજ ભાવ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.”

આ પ્રેમચેષ્ટાના પ્રસંગની મને તો જરાએ સ્મૃતિ નહોતી, એટલે હું ત્રિરમય આ બંનેને જોઈ જ રહ્યો હતો. પણ રવીન્દ્ર જેમ જેમ બોલતા ગયા તેમ તેમ સરધારું મુખ પરિવર્તન પામતું ગયું. સ્મૃતિપટ પર ચડેલા પડે જાણે ઉઠેલા હોય, અને ફટાઈ ગયેલા બૂનઠાજા જાણે નજર આગળ ખડે થતા હોય તેમ તેના મુખ પર વિવિધ ભાવો આજ્ઞા અને ગયા. અને જ્યારે રવીન્દ્રે ‘ગાઠ યુગ્મન’ એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા, ત્યારે તો લજ્જાનો ઉશ્કેરાટ તેનાં મુખ પર છવાઈ ગયો. નેત્રો પછી નીચાં નમાવી, દયેલી પર મરતક ટેકાવો, બીજકુશ નિઃસ્તબ્ધતાથી તેણે રવીન્દ્રના બાકીના શબ્દો સંભળ્યા. માત્ર તેની એટકે પડાં-ગુલીથી અને આછા ઉજ્જગતા ધામતા તેના ઉરપ્રદેશથી તેના ચિત્તનો બગથી દાબેલો ઉશ્કેરાટ વ્યક્ત થયો.

આજ્ઞાની કાંઈ દેહો પડેલાં બનરાજ ધોર ઘટારોપ માંડે, અને તોફાનના આરંભ પહેલાં પ્રકૃતિ આખો સ્થબ્ધ ગય—તેવી ધોર, પ્રગટ શાંતિ રવીન્દ્રના બોલી રહ્યા પછી કેટલીક પગ ત્યાં

પ્રસારો રહી. રવી દ્રવા મહમ સર મહીં અસત્યનો ઓળોએ નહેનો,
અને લગ્નગવનત સરવાનું દશ્ય એના સત્યની સાક્ષી પુરતું અગ્ન
દહ્યા આ પ્રસંગકથને હું આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયો. કહેવાનું કહી
નાંખીને ભવિષ્ય માટે ઉદાસીન હોય તેમ. છતની મળે કારીગરી
નિરખના હોય તેમ—વીંદ્ર મુગા બેસો રહા.

અને સ.લા! નાણુક તેના હૃદય દેશમાં શા શા ભાવેનું
મંથન તે કાળે મંડાણુ હશે! મારી એતો ખાત્રીજ હતી, કે આ
પ્રસંગ તે જૂથો ગયેલો, અને એ રમરખોની યાદ અત્યારે શા
અંતર્દાદ દેશમાં પ્રગટાવતી હશે? સુધતાન મુલેમાતની
મંત્રમુદ્રાથી જાંઘરમાં જકડાઈને ઉદધિતા અતલ ઉંડાણમાં ડૂબી
સ્મૃતિભુમ થયેલો છત દ.ગપગના કોક કારમાં દાવે એ મુદ્રાથી
મુકિત મેળવે, અને કારમાં કંર વરતાવે, એમ આ વિમગયેલો
જૂનકાગ અત્યાં અશુભીત્યો પ્રગટી, તેના સંસારને સળમાવના
—તેની પ્રતિષ્ઠા પદ્ધતિ કરવા ઉદ્ધત થયો હતો. અજાણ્ય
ધરતીક પર્થી મહાસાગર મારા મુકે અને તેના યેગ નીર પ્રદાન,
એકાકી કે, દાપુના સદા નિર્ભય લેખાના પદ પ્રદેશ પર પ્રથમ રેખે,
એમ આ આકરિમક ઘટનાના પ્રત્યાધાનથી તેનો સસાર અ પાતન
ઉદધિમાં, જનો દેખાતો હતો. સસાર રમુગા જોધાર મહતો આવી
કરે, કરીમાં કન તે અને એક અનનિત ખાગા હતી! અને કાનુના
તે એ હતી કે, પ્રગુપાદિય શા આ જગતમાં સહાયક, સર્પ
કે સત્યના જાન મહા ન મંજવની નહીં!

જ.રે. અ.વ. અ.રેકયા જા કસ તે અંતિમુખ બેમી કડી
પા, મોત કયા નુહા ર વે? સમય સીતે તેમ તેની ગિયતી વધુ
અને રધુ હં ક. નવ અદર મરે કુલ કાએ: ગરીબના ચિત્તને
દ: દ.વ. અને અ.વ. જા ન મુની રેડે તે નુ મોત જાપનાક નીકે

અ.રે. અ.વ. કસ અ.વ.ની તેને સગી જા: કડી
અ.રે. અ.વ. કસ અ.વ.ની તેને સગી જા: કડી

કારની આ કટોકટીના કાળે તેનો યથોચિત સામનો કરવા સમર્થ શક્તિઓ એકત્ર કરતી હોય તેમ તેણે માયું સહેજ ધુણાવ્યું, અને જાણે વેરવિખેર પરસ્પર વિરોધી ઉછળતી લાગણીઓને કાબુમાં લેતી હોય તેમ એક જાંઝિ શ્વાસ લીધો, અને મોઢું ઊંચું કરીને રવીન્દ્રની સામે જોયું.

“રવીન્દ્ર, ” પોતે ભાગ્યે જ વાપરતી તે સંબોધન તેણે વાપર્યું. “—રવીન્દ્ર, તમારી વાત સાચી છે. હું બૂઝી ગઈ હતી, પણ હવે મને યાદ આવે છે. મેં એક ચુંગન—એકજ લીધેલું ખરું. તેનું હવે શું કરવું છે.”

— શત્રુનાં હજવાદળ ઉઘટે, યોધાસ કો મુક્તિમાર્ગ ના હોસે, અને અટક ટેકા મોખો. જીવનઆશા કમાવી દઇને નિશ્ચિત મૃત્યુને બેટવાને અજળ ધૈર્યથી તત્પર બને, એવુંજ અજળ મરણીયું ધૈર્ય નેના મૂખ ઉપર તરવર્યું. જીવ ઉપર ઉદાર થયેલા કોક બડભાગી વીરલાજ માણી શકે એવું સ્વાસ્થ્ય તેને સાંપડ્યું હતું, અને મરણના મુકાબલા માટે સત્વરસજ્જ એવા મોખાની પરિણામઉદાસી બેપરવાહી વિનયની માઝા સાચવતા તેના શબ્દોમાં સ્પષ્ટ હતી.

રવીન્દ્રની આંખો પહેલેથી સરલા પર મીટ માંડી બેઠેલી હતી. પોતાના અચળુચ પ્રજ્ઞથી ઉપજેલી અકળામણ બાળી સહેજ અનુકંપા જેવો ભાવ તેમના મુખ પર પ્રસરેલો. પણ સ્થીર, અટકે સ્વરે ઉચ્ચારાયેલો આ અણલાળ્યો એકરાર આબ્યો, ત્યારે પગવાર તેમના મુખપર જરા દહીનતા આવી ગઇ. સરલાના મનોભાવોને માપના હોય તેમ તેનાં મુખ પર એક બેદક દ્રષ્ટિ તેમણે નાંખી, અને પછી એકજ સચોટ રુવાલ પુછ્યો, “ હું પણ એજ પુછું છું,—તેનું હવે શું કરવું છે ? ”

અત્યાર સુધી હું સ્તબ્ધ બેસી રહ્યો હતો. રવીન્દ્રનો પહેલો પ્રશ્ન અણધાર્યો — અણકલ્પ્યો હતો. તેનો પ્રત્યાધાત કેંક સમે,

અને મૂઠ થયેલી વાણી ફરી સાંપડે તે પહેલાં તો સરસાનો અણ-
ચિંત્યો એકરાર આવ્યો. અને ફરીથી હું બેઠાકબેઠા બની ગયો.
પણ જો કે આ ચર્ચાતા પ્રસંગનું જરીકે જાન કે જાન મને તો
હતું જ નહિ, હતાં જે વિષય દશામાં સરસા હતી, તેમાં તેને
એકલે હાથે ઝુઝવા દેવું મોઝ્ય ન લાગ્યું. સંજોગોનાં શી
પારિજોલોએ તે પ્રસંગ સરળવ્યો હતો, એ પ્રસંગના વિવિધ
અંગોમાં શા શા લાવેલો લાવ જમવ્યો હતો, એ સર્વે વિગતો
માગથી અગળણી હતી. એના અનુવંંગી ગુણદોષોનો તો મને
વિચાર આવતોયે નહિ. હતા અત્યંત જાગ જાગ્યાથી કંઈ મારી
જીભેકારી જતી ના રહે. અને રવોન્દના આ નિર્દય પ્રકાર મરસા
એકલીજ સહન કરે એ મને કાવરતા સાગી. આથી કંઈ ન
મમજનો હતા હંજી શક્તિના એક પ્રજાગ પ્રકાશથી હું હવે
વચ્ચે પુગયો, અને બોલ્યો, "ગ્વોન્દમાઈ, પગ વાન શી છે
તે તો કહેા !"

"સજુ, મુરેન્દ્ર બાઈ, " ગ્વોન્દના મામિક મહેનથી
પગવાઝ બહેર મારી મયેલી જુદિને વચ્ચે કબી સગલા કોક એર
દમામથી બોલી. "આ પ્રસંગ હવે તમારો મરી જાય છે. બાનો
હવે માગ અને તમાગ જાણ વચ્ચેનીજ આજન ગદે છે. હવે જ
તમારી મઠ કાલની વાજનો પ્રદે કાઈ ખ્યાલ આવે છે."

પગવાઝ આજ મેના તે નીકની નન્દ ફરી. નાંકી
પનુબની પનુજ જેનું તેનું સગી નગ અને દશા હવે આવેલથી
ફાજલ દેડે. જગદૈક દાવવતી ને પગ અજાન દાવવતી
જાવ કી આવી હતી. અવિનય હતા. અતિમન તેજ તેનાં
તેજનીથી જાણું પવિત્રી અને નન્દ માંડીને તેને વનખ
અજાન દેડે. "હવેજ હું મનજુ" નું કે અમુક કમ દાવના
સંગેને. કાલગના દેડે. કવન: પરીદામે, એ કાંઈ નહ
દાવ ન વ. વિનય કે વજ દાવજે મનદાવ મનુના: તે કામ મ?

અપરાધીનો ખુલાસો સંમિલન વિનાજ શિક્ષા કરમાવવાની છે
 ને એમજ હોય, તો નાય / હું આ ઉભી. હિંદુ સમાજ પતિને
 આપે છે તે સર્વ સત્તા તમારી છે. ફરમાવો, શો દુકમ છે ?
 આપે છે તે સત્તા મારી છે. નિષ્કંપ આ ચબ્દોમાં દેખું
 ભયાનક સાંતિથી બોલાયેલા સ્થોર, નિષ્કંપ આ ચબ્દોમાં દેખું
 ધૂનવવાની શક્તિ હતી. અચાત ભયની આશંકાથી દિલમાં જે
 કમકમાટ વ્યાપે છે, તેવો એક લખણખાટ મારા સરીરમાંથી પસાર
 થયો. સરલાનાં આ ઉમ્મ દીસતા ચબ્દોથી ઠરડા ખનતા જતા રવી-
 દ્રના ચહેરા પર પણ એવા જ કે ભયના ઓળા આવી ગયા.
 પળવાર તે બંનેનાં નયનો મળ્યાં. અચાતી તલવારો જેવાં
 તે નયનોનાં મૂકે સંવાદે ચા ચા ભાવો ઉત્પન્ન કરેલાં, તે તો તે
 બંનેને ખબર ! માત્ર સરલાનાં પોપચાં સહેજ ફરકતાં હતાં,
 અને રવીદ્રના હોઠ જરા ધ્રુજતા હતા ...
 અને સંયમ સાચવવા જાણે સહેજ માથું કંપાવીને
 રવીદ્રે કહ્યું, “આમ આકળા થઈ ઓશીયાળા કરવાની જરાએ
 જરૂર નથી. તેમજ મારા દાંધપણ બોલ્યા કે ક્યાં પહેલાં
 ગમે તેમ આરોપ કર્યું વસ્તુસ્થિતિ પછટાવાની નથી.” પોતાનું
 વક્તાવ્ય સામાનાં મનમાં ફેસે મારે તે બે પગ ચોભ્યા, “અને
 પતિ તરીકે મારા હક્કો હોય કે ન હોય, પણ માથુસ તરીકે મારી
 પત્ની અને મારા ભાઈની પાસે કોઈ વખતે ખુલાસો માંગવાનો
 તો મારો અધિકાર છે જ. તે પણ તમે ના કષ્ટિ કરતાં હો
 તો મારે કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી.”
 ઉઝળાટને ઘાગી દમને મેળવેલી સ્વસ્થતા ને પરિણામે સાંત
 રવથી ઉચ્ચારાએલાં આ ચબ્દોએ સરલાને તો ટાનીજ
 ટાપી. અધુધાનાં આધાતથી યુમાવેલી સ્વસ્થતા હવે
 સંપાદવા ઘાગી હતી, અને રવીદ્રનાં અંતીમ વાક્યમાં
 માર બરેલા સત્યે અને એમ લાગુ ખડું, કે પોતે

રવીન્દ્રને અન્યાય કરતી હતી. એટલે સહેજ નરમ પડેલા સ્વરમાં બનતી સાદાશ્રુતતા આણીને, ઉડગાટના અંધ પત્ર અંશ વગર, તેણે નગ્નાશથી પુછ્યું, “બોલો, તમારે ગા ખુલાસો જોઈએ છીએ?”

થોડી પગ બારી બહાર આંખો નોંધી રવીન્દ્રે કંઈક વિચાર કર્યો. પછી તેમણે અમારી તરફ જોયું, અને કહ્યું, “પરસ્પરના હોતની આકાંક્ષાને જ અંતરમાં અગત્ય આપના મિત્રો જેમ હોઈ ગંભીર વસ્તુ વિચારે તેમ આ વાત આપણે ચર્ચવાની છે. માટે પહેલા તમે સ્વસ્થ થાઓ. પછી મારું સાંભળો.”

પોતે જ જાણે દાખલો બેસાડતા હોય તેમ તેમણે ખુરશીમાં બેઠેલી જગ પગ ધંખાવ્યા. તેમની સનમુખ આવેલા કોય પર ઉભાડક બેઠેલા મે પત્ર જરા ધુટણ પગ કોણી ટેકાવી ધરીરનું તંબપણુ ઓછું કરું તાગળીઓના ધાંબુમા રખમજગરો અંડી જેવી બેઠેલી સરલા પછુ જગ હોખીતી પડી. બમા મથેરો ઉઠે માથા પર ફરીથી ગોઠવ્યો, અને જગક આગળ આવેલા પમ જગક પાછા બેસાને પાતાને પાથવથી ટાળી. આમ ધરીને સ્વસ્થ કરી, હાથા પર કોણી ટેકાવી, તેણે હવે તો તદ્દન માલુસ, નિસર્ગમધુગ સ્વસ્થી કહ્યું, “બોલો, હું સ્વસ્થ જ છું.”

“મનસા,” રવીન્દ્રે કહ્યું. “આ અનુમતી બાનવમાં કાંઈ પત્ર વિચાર ઉત્તમ કરના પડેલા થોડાક ખુલાસો હું જાણે કરવા માગુ છું. તુરંત એ નહીં છે, અને તેજ હું તને જાણી વચ માંડું છું.”

“નિર્મળતા મનુષ્ય સમક્ષ કચ્છને માત્ર આપણ બાન-
વના હું ફરીથી પચાવે. બહુ રહીને બમાગ મદદરતમાં એને
માર્ગ દર્શાવે એટલું જાણી લીધું હતું કે તેનું મન ૩૫ સર્વ દો
એમ હતું જ નહિ અને મ.ગી નદન અનિચ્છા છતાં પમ કંઈક
જેનું તેનું મનુષ્ય સ્વસ્થ કરના તુરંત એ હું ફરીથી સમ
કરના જ નહિ.”

“ અને તેણેજ મરતાં પહેલાં કિશોરનું દિત લક્ષમાં લઇ
તારી સાથે મારાં લગ્ન થાય એ ગોઠવણ કરેલી. મરતી વખતે
તારી સાથેજ લગ્ન કરવાનો મારી પાસે કેલ લીધેલો. આમ
આપણાં લગ્ન તેની અંતીમ ઇચ્છા—તેના અંતીમ આદેશને
અનુસરીને થયાં છે.

“ અને તેથીજ નિર્મળાને જે પ્રેમ હતું આપી શક્યો
હતો, તેનો અસ્પર્શ પણ હતું તને નથી આપી શક્યો. છતાં એક
સમજન તરીકે જે મારો ધર્મ હતું ચૂક્યો હોય એમ મને લાગતું
નથી. તું કબૂલ કરશે કે વાણી કે વર્તનમાં તને જરાએ ઓછું
ના આવે એની મેં પૂરતી સંભાળ લીધી છે. એમ છતાં પણ
એ મુદ્દો હતું સ્પષ્ટ દર્શાવવા માંગું છું, કે આપણાં લગ્ન દિવસ-
લગ્નો મુખ્યત્વે હોય છે તેમ સગવડીઆં લગ્નજ છે. આવાં
લગ્નોમાં પ્રણય લગ્નની ઉત્કટતા નથી, છતાં ધણીવાર સદાનુ-
ભૂતિભયાં સહવાસને અગે કાર્ગાતરે એકતા પ્રગટે છે. આપણો
સંબંધ બાધતાં એટલુંજ આશ્વાસન મેં માની લીધું હતું.

“ એમ છતાં આવા સગવડીઆં લગ્નને પરિણામે ધણી
કિરસામાં પતિ કે પત્નીને અસતોષ રહે એ સંભવ છે. તેમણે
જ્યારે મારા હૃદયમાં નિર્મળાનું અધિરાન્ય હતું, ત્યારે તારા હૃદ-
યમાં અસ્પષ્ટ, અવ્યક્ત અને તારાથીયે અચાત અસતોષ રહ્યો
એ સંભવિત છે.

“ આથી જ્યારે મેં એ ચુંબન પ્રસંગ જોયો, ત્યારે મને
કાંઈ એવોજ વહેમ આવેલો. આપણા સમાજમાં પહેલે દેશણે
સગવડીઆં દિવસ જોગણનાં અનિષ્ટ સંબંધોની વાતો સંભળાય
છે. અને જોકે સુરેન્દ્રના કે તારા ચારિત્ર્ય વિશે અશ્રદ્ધાને જરાએ
અવકાશ નહોતો, છતાં નજરો નજર દેખ્યા પછી ચંદાએ ધર
પાલ્યું ખરૂં. તેથી પછી દોઢ દોઢ માસ સુધી મેં તમારાં વર્તન પર
નજર રાખી, પણ એ વહેમને પોતણે મને એવું કાંઈ જોવામાં
ના આણ્યું.

“આમ છતાં એ ચુંબન તો સત્યજ્ઞ હતું. તેનાં અનુભવે ઉપચારોનો અર્થ પણ સ્પષ્ટ જ હતો. આવી સંક્રાંતિ વખતેમાં મારા મનની સ્થિતિ કેવી થઈ હતી તે તમે કહી શકો છો.”

“અને આપણી વચ્ચેનાં અકિતગત સંબંધે પરિસ્થિતિમાં વિગમના ઉમેરી. મારી અને સુરેન્દ્ર વચ્ચે અગ્રણ્ય ભાવનાનું જન્મ વાઈ ગયો છે. તારે માટે પણ, સરલા, મેં યથાશક્તિ મમતા પાડી છે. આમ સંજોગની સમસ્યા એટલી વિકટ છે, કે જો તેનો કાંઈપણ માર્ગ ન નીકળે તો તેના પરિણામો ભોળા જ આવે.”

પગવાર શ્વાસ આવ્યા કે વિચારોને વ્યવસ્થિત કરવા તે થોડા-

“પણ નેમાં...” સરલા બોલવા મંડ.

હાલના એક સંકટથી તેને બોધતાં એટકાવી રવીંદ્રે કહ્યું, “મને પુરં કરી લેવા દે. સુરેન્દ્રની નાણુક તબિયતને સીધે હાં અત્યાર મુઠ્ઠી કાઢીબોધ્યો નહોતો. હવે જ્યારે એણે મન અને શરીરનું સ્વાસ્થ્ય મેળવી લીધું છે ત્યારે જા વિગમનું અંતિમ નિરાકરણ કરવાનું મેં યોગ્ય માન્યું છે.”

“સુરેન્દ્ર જોડે વાત કરના એટલું તો એણે જણાવ્યું છે, કે તમારી વચ્ચે કાંઈપણ અનિષ્ટ વ્યવહાર થયો નથી. પણ એણે એ પણ જણાવ્યું છે, કે આપણા ક્ષમ થવાં તે પદેક્ષાંથીજ બાબતી રીતર વચ્ચે ન દેવો. જોઈએ એવો કાવ જન્મેના મનમાં પ્રગટેલો. એણે એ પણ કહ્યું છે, કે તમે જન્મે એકમેકના હાલની સ્થિતિ જાનતા હતા, અને ઉત્કર્ષા ઉત્કર્ષા તો મમજી સહાય એમ પ્રતિનિધિતરીને પરં રપર પડેલો પ્રેમ તમે જાન્યોજાન્યને મુશ્યો છે. જાણ વિચારનાં અને મનરૂને કાળજી છે, કે એ જાવ હજીએ હવાની પાડે છે. જા નિર્દોષમાં હવે આપણે શું કરી તે વિચારી જોઈએ. જા કોઈક ને જા સ્વદા પૂર્યો હશે.”

સુરેન્દ્રે જોઈને ઉત્કર્ષા વિનં, સંવેદનથી સ્થિત અને તટસ્થ રહેતાં એકપણ ઉચ્ચારવેજ જા ઉદ્દેશ્યે પરં

પ્રગટેલું મુખ વાતાવરણ પથરી નાંખ્યું. સરલાને સ્વસ્થ થવા પુરતો સમય મળ્યો, અને જો કે સુખનની વાતથી અનભિયત હું હતો એ પરત્વે મુંચવાયેલો હતો, છતાં મારું ચિત્ત સ્થીર થવા માંડ્યું હતું.

પાંચેક પળ ત્યાં નીરવ શાંતિ છાયાઈ રહી, અને પછી અમારા બન્ને બાઇમાંથી એકેની તરફ જોવા વિના સીધી અને સ્થીર નજર રાખીને સરલા બોલી, “પણ હવે વિચારવાનું હોયજી શું? નાન-પણમાં ભોલો કંઈ કંઈ તરંગો સેવે છે, પણ વખત જતાં તે મુખ્યત્વે નાશ પામે છે. એવા નષ્ટ થયેલાં તરંગો અને પાછલાં જીવનને શું નિરખત ?”

“સરલા,” સહેજ કટાક્ષમય સ્વરે સ્વીદે કહ્યું, “એ નાનપણમાં સેવેલાં અને પછી નષ્ટ થયેલાં તરંગો જ છે, કે રાખ નીચે દંકાયેલાં અમિની ઓનમારી છે ! નષ્ટ થયેલા તરંગોજ હોય તો તો કંઈ કહેવાનું રહેતુંજ નથી. પણ દંકાયેલો અમિ હોય તો ક્યારે એ ઝમ્કીને ઘવાનજ નહિ પ્રગટાવે એ કહી શકાય નહિ. મારેજ આ તમારો બાવ કેવો છે એની આ ખલખોલ છે. નષ્ટ થયેલો તરંગજ હોય તો પછી તે સુખનનું શું ?”

સમજનની એક માઠી સદરી સરલાની મુખ પર પથરાઈ, અને ખીટી છ પળે અજાજ કે કપારી સાથે તેનો ચહેરો ફીકો થયો. મૂગતા સ્વરને સ્થીર કરવાના કેખાઈ આવતા બ્યર્થ પ્રવાસ સાથે તે બોલી, “તે સુખન માટે આટલું બધું ! હું સાચુંજ કહું છું. —કહો તેના સમ ખાઈ ને કહું, કે આ સુખનમાં કશુંજ નહતું— એમાં પાપની છટિય નહોતી. તમે નાહકના વહેમાઓ છો.”

નયનોને નીચાં ઢાળાને તે શાંત સ્થીર બેસી રહી. સ્વીદે પણ થોડી જગ વિચારમાં મગ્ન રહ્યા. પછી જરા માથું ધુલ્વાવી ધીમે સ્વરે બોલ્યા, “ના, એમ આ પ્રસંગ ને ના અવનશ્વાસ. મેં તો એકજ સુખન જોયું, અને છું કહે છે કે એ એકજ હતું,

તે વાત હું માનું છું. પણ દુઃસાધ્ય રોગોનાં મૂળ સ્વરૂપ જાણી
વિકૃતિઓમાં હોય છે. ભયાનક પરિણામોવાળી આમમાની આપ-
સિઓ નજીવી ભાસતી બુદ્ધિમાંથી ઉદ્ભવે છે. અને અહિં તે
ખીજ એક વાત છે. તમારી વચ્ચે અમુક વિશિષ્ટ ભાવ અસ્થિ-
ત્વમાં હોય. તે ભાવનાં પરસ્પરપણું એકમેકને જાણતી જાત છે.
એ સત્ય સ્થિતિને સ્વીકારીએ તો એ સુખનમાં વિકાર નો અભાવ
હોય એમ કેમ કરીને કહેવાય ? સરસ્વતી, આ જોડી ક્યક્ય નથી.
આતો મોન જીવનથી એ ગભીર સવાલ છે, અને તેથી જ હું
તેની પુરી ખજાણા કહું છું.

હવે ઉપરાંત લંબાતી આ સુખનમીમાં સાથી મરણના
મુખ પર ક્યક્ય દેખાયો. પ્રેમોપચારની સહગામી ચર્ચા અતિષ્ઠ
ગણાય છે. એમાં આવી રીતે સુખોપચાર, વિશ્રમન એક વસ્તુ
વારંવાર પીંગળ થાય તે દરકોઈ સ્ત્રીને જાણુએ ઉપાત્તવે. તેમ
હોઈના છેડાઓ કંટાળા અને દુઃખથી મરણવા. તેની આખી
આજી રોગ અને કંટાળાની ઘેરાય આવી મદદ પ્રપત્તિ અર્થે
અને વધારે પ્રપત્તિથી સાચવેમું સ્વાસ્થ્ય ઓમગું લાગુ. મંત્ર
જના સ્વપ્ન દીસના આજી ઉત્કળાટથી તે બોલી, "વારંવાર
હું કે તેમાં કાઈજ દગું નહિ, જના એનું એજ પુછો છો. "
હવે, મનનુ હોય તે માતો. એમાં બધું જ દગું. હવે તમ
જે કરનુ હોય તે કરો."

અને લાગુ કે વાત ખચકી. આપના મામે પ્રવાસ
હવે તેમ સરજાના આ ઉત્કળાટથી મદદ પ્રપત્તિ મારેતો મંત્ર
મનનુ પત્ર ગુમાવના લાગુ. ઉપરાંતની ખજાણી જાણના જે
એક જાણીને મે તેમની આખમાં દેખો, જ
કમવ મારવાને લેતો હું વચ્ચે બોલો, "જાણી, ઉત્કળાટ
કરીને બધું નહિ કરો. એ સુખનનુ હું તે કરુંએ જાણતો
નહો. જાણી જાણીને કહી શકું હવે તે જાણીને જાણતો

કરી સતોપવાની આપણી કરજ છે. તમે એમની ખાત્રી કરી આપો ને, કે તે પ્રસંગ નજીવો હતો, એટલે બધી વાતનો નિવેડો આવી જાય. ”

“ પણ એ ખાત્રી કેવી રીતે કરાવું ? ” ગુચ્ચવણ અને અકળામણથી જરાક તીવ્ર અવાજે તે બોલી, “ હું ઠહું છું કે તેમાં પાપ નહોતું. હું ઠહું છું, કે ફરી એવો પ્રસંગ નહિ થાય. આથી વધારે હું શું કરી કે કહી શકું ? પછી એમને ના માનવું હોય તો કેમ કરીને મનાવાય ? ”

“ સરલા, ” કંઈક ક્ષુબ્ધ અને ખિલસ્વરે રવીંદ્ર બોલ્યા, “ તું મને અન્યાય કરે છે. તું કહે તે ન માનવાની વાતજ નથી. પણ તારી માન્યતા ખરી પણ હોય અને ખોટી પણ હોય. આત્મ-વચ્ચનાની-પોતાની જાતને છેતરવાની ટેવ માણસોમાં ધાર્યા કરતાં વધારે પ્રમાણમાં હાજર હોય છે. ઘણીએવાર પોતાની નિષ્ઠા શુદ્ધ માનનારા પ્રમાણિક માનવીઓ પણ ખત્તા ખાતા હોય છે. આમ મારે તારી માન્યતા નથી જોઈતી. મારે તો એટલુંજ જાણવું છે, કે પરપુરુષને સ્પર્શ પણ કરવામાં પાપ ગણનારા આપણા સમાજમાં ઉછરેલી તું એ ચુબન લેવા પ્રેરાઈજ કેમ ? તારા પોતાથી અજાણ્યા એવા ક્યા બાવે તને પ્રેરી હતી ? જે બાવે તને એટલે સુધી ધકેલે તે બાવ અજાગૃતિની કોક કારમી પગે કે સંમિગોની કોક આકરિમકે, અણધારી ગુચ્ચમાં તને એથીએ આમળ નહિ ધકેલે તેની ખાત્રી થી ? ”

પગવાર ચંબી તેમણે આગળ ચલાવ્યું, “ માણસ ભૂલ કરે, હામણીઓથી દોરવાઈ જાય, સંજોગની ચુંગાડમાં ફસાઈને લપસીપે પડે—એ બધું સમજી શકાય છે. અને એવાં સ્પષ્ટનો તો માનવની માનવતા જતાવે છે. માનવી કંઈ દેવ નથી, અને દેવોને પણ સ્પષ્ટનો કરતાં ક્યાં આપણે કહ્યાં નથી ? પણ એ હામણીઓ ફરીથી નહિ દોરવે—નહિ ધસડી જાય એટલા વિચારવાનું રહ્યું, તે મારેજ આ બાવનું પૃથક્કરણ જરૂરનું છે. ”

શ્રીસુલભ કંટાળાથી તે બોલી “ હું તો આમાં કંઈ સમજતો નથી. હું કબુલ કરું છું, કે મેં પાપ નથી કર્યું, પણ બૂલ કરી છે. તે બૂલનું કહો તે પ્રાચલિત કરું, ફરી બુલ નહિ થાય એવું વચન આપું છું. આથી વધારે શું જોઈએ છોએ ? ”

પોતાનું બધું જ પૃથકકરણ નિરર્થક ગણેલું જોઈ રવીંદ્રના મુખ પર કંટાળો—ચીડ—ગુણવસ્તુ—અકળામણ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન ભાવો આલેખાયા. મને લાગ્યું કે પરિસ્થિતિ વિદરશે એટલે હું બોલ્યો, “ પણ બાબી ! આ બધું છે શું ? તમે સુખન ક્યારે લીધેલું અને શા માટે લીધેલું તે તો કહો. ”

આછો રોષ અને આછો તિરસ્કાર તેની આંખમાં ઝમઝમ. “ ક્યારે અને શા માટે ? તમારે પાપ આની યોગાયોગ કરી છે ? તો જ્યો, તમે માફ દત્તા ત્યારે તમે આજીજી કરી મરિયું. અને મરના માણસની છેલ્લી વાસના અધુરી ના રહે માટે આપેલું. એને માટે આજે જીવ ખાવા બેઠા છો, ને ? ”

“ મેં માનેલું ? હોયજ નહિ ! ” સ્મૃતિપ્રદેશમાં નિષ્ફળ નજર નાંખતા મેં કહ્યું.

“ ત્યારે હું જુલું બેલું છું, નહિ ? ” અસત્યના આરોપના આભાસથી હળી પડતા તે ઊંચી પડી. “ ઠીક, જાણે, એમને એમ. આપને ત્યાં જી એટલે જ નીચ, દસજી અને જુડી. ખરું, ને ? તો ત્યારે એમજ મનો, ને, કે માગથી ન રહેલું અને ને લીધું. હવે શું કરું છે ? કહો તો મ.ગ દોઃ જાણી ન.પું. કહે. તો મારો જીવ આપુ. ” તેના સ્વરોમાં રોષના આશ્રુ રપટ હલકાતા દર્શા.

“ સરખ, સરખ, ” તેના ઉદ્વેગ જર્ણા અવેશથી તેના દાનવન વિરુદ્ધ પગની તુલેલ મનિ. મમતા અને દેવ બંધે તરે કહ્યું, “ જાણી મંડી જાણે કહે છે ? મ.ગે. આ વ. ન. દ. ૧. ”

“ના, મારે વાત પડતી મુઠવી નથી.” તેણે જીદથી કહ્યું. “તમારા મનમાંથી એ વાત છુટાવાની નથી. માટે મારે એ વાત પડતી મુઠવીજ નથી. તેથી તમે હવે શું કરવા આગા છો તે કહો; મારે શું કરવાનું છે તે કહો; એટલે મને મુઠ પડે. હવે મારું હૈયું કામ કરતું નથી. મારાથી હવે આ લટકતી તલવાર છૂટવાશે નહિ.”

આટલું બોલતાં તેના સ્વર ગળગળો થઈ ગયો.

મને લાગ્યું, કે કોક કરણ કટોકટીના પ્રસંગ ઉપસ્થિત થવાની તૈયારીમાં હતો. સરલાનું શીકું પડી ગયેલું મોં, તેની મુઠા આંસુથી તમતમતી આંખો, ઉચ્ચાસથી ઉછળતી તેની છાતીના ધબકારા, બાવરાસથી પહોળા થયેલા તેના મુળ્ગરી અનુભવતા દોઢ—સર્વે—ચિતા ઉત્પન્ન કરતા દંતા. કોક અવસ્થા નિરાધારીથી અમે—મેં અને રવીંદ્ર—એકમેક સામે જોયું.

પથુ શુદ્ધ, સાત્ત્વિક, સત્ય નિષ્ઠાને કુદરત અકસ્માત અને અણધારી વહાર કરે છે, વાતાવરણમાં ઘેરાતી મુંગળામણુ અસલ અને, લાગણીઓનાં અંતીમ કણા મુધી તણાવેલા તાર તૂટે—તે પહેલાં તો આવકારપ્રદ ખતેલ પડી. અત્યાર મુધી મધ્યાહનિકા માણતો કિશોર જાગી ઉઠ્યો, અને રાજની ટેવ પ્રમાણે સરલાને બોલાવવા લાગ્યો, “બા—બેન !”

અને માતૃત્વની મોંઘી બાવનામાં શાં અમૃત સીંચન સીંચેલા છે ! લાગણીઓનો સંધનો આવેગ પગવારમાં ચિથિલ થયેલ અને રાજની ટેવ પ્રમાણે સરલા સ્વરમનાથી ઊઠી. રવીંદ્ર અને મેં નિરાંતનો એક નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

અંજે તે નિઃશ્વાસ સાંભળ્યો હોય તેમ સરલાએ પાછું ફરી જોયું. “હજી વાત પડતી નથી, દોં બાળે જ મારે ખપો તોડ કાઢવો છે. કિશોરને દમણું પતાવીને આવું છું.”

પથુ તેના સ્વરમના સંધનો આવેગ હવ પામ્યો હતો. તેનાં મોં પરનાં આવેશનાં નિશાનો ઝડપથી ઓસરતાં હતા.

વાતાવરણ હળતું પાડવાનાજ આશયથી કદ્ય રવીંદ્રે સડેજ
માર્મિંદ ટોળથી કહ્યું, “પહેલાં વાત પતાવીએ તો કેમ ? પાંચ
મિનિટમાં કિશોરને શું ખાટું મોળું થઈ જશે ? ”

“એટલે તમારા પગનો ખાર એ પુલ પર કાટું, કેમ ? તમારે શું ?
એતો પહેલો મારો છે. પછી તમારો. એને કુધ પાછને આવું છું.”

પ્રેમાળ માતાનેજ સાપડતી ગરવી ગતિએ તે અંદર મઈ.

એના હળવા સ્વરને સાંભળી ઇશ્વર તરફ આજારની એક
પ્રાર્થના મારા અંત કરણે પાડવી.

x

x

x

[૧૬]

પણ કિશોરની બરદાસ્તમાં સદેજે અર્ધી કલાક મયો. દુઃખારે.
સોજ સગડવાને એક છાપામાં ધ્યાન પરાવચનો વ્યર્થ પ્રવાસ
કરતો કરતો થોડે થોડે સમયે રવીંદ્ર પર તાસી નજરે એ રીધી
જતો. પુગસીના હાથપર કોણી ટેકવી, હથેળી પર હડપચી મુકી
ફર શલ્યમાં રથીગ દષ્ટિએ જોતા તે બેડા દતા. સંક્રાંચાદને પાત્રે
આવના સ્વજન મળી ગયેલી લામની લેમની જમરો તે ગાક રિચ-
રમાં લીન હતા એવું જણાવતી. આખરે કાષ્ઠક નિશ્ચય કર્યો કે.૫
તેમ તેમના કપડા પંચી કમચીઓ વિખરાઈ મધ

સરથા આવી. હવે તેને મપૂર્ણ સ્વચ્છતા સાપડી હતી તે
ક નિશી પે.૫ને ન્દરે બેડા.

એક બાબતે ખાઈ રવીંદ્ર બેડા, = મગધા, મેં વિચાર
કર્યો છે. નક.૫ જાન્યોડીથી લામ નથી. દુઃખારા ગાળુ પુરે
જે સગા જ.૫થી દુઃખારે પુ તે મમજને, આપણું. મુખે હોદ્દાને
જે મને દુઃખારે તે નમે નકે કુલકે કે વિચારનું વચન રા.
ક.૫.૫. ” તેમજે અમરો આપું નિયું. જામે દાન આપુનું
મુંડા જ રહ્યા.

તેમનાં આગળ પાંચેક પણ ખુરશીના હાથા પર બગીચી રહ્યા. આમ વિચારોને એકાગ્ર કરી તેમણે કહ્યું
 “જે સિદ્ધિ તો અને જે હેતુઓથી હું આપણો તાત્કાલિક ધકું છું, તે સિદ્ધિ પહેલાં હું કંઈ સમજાવું તો ઠીક થાય.”

“સંસારમાં બાઈ બાઈ વચ્ચે જવલ્લેજ મળે એવો આ મારી અને મુરેન્દ્ર વચ્ચે છે. આપણો પતિ પત્નીના અને દીપર ભોગધની સંબંધ પણ એવોજ મીઠાસ ભરેલો રહ્યો છે. દુર્લભ એકરાગ જળવાઈ રહે તે માટે આપણો પ્રયાસ છે.”

“હવે તમારી વચ્ચે સંજોગવત્ જનેલા બનાવે આ એકરાગ બધામાં મૂક્યો છે. એ બધા નાશુદ્ધ કરવાનું જોઈએ. પરંતુ વિશ્વાસ અને એકદીલી સચવાઈ જોઈએ. આ મારા પ્રસ્તાવ પ્રધાન હેતુ છે.”

“હવે થોડુંક નીતિ, અનિતિ, પાપ વિશે સમજી લઈએ. મારી એ માન્યતા છે, કે બધા અને લગભગ ઉત્પન્ન કરેલા આત્માને ઠગુપિત કરે તેવા કાર્યો કે સંકલ્પો તે પાપ. બધા કે લોકોને લીધે જે કાર્યો અનિચ્છાએ પણ આદરવા પડે તે પણ પાપ. અને જેમાં પોતાની કે પારકાની જરૂર છે તેની સાથે હોય તે પાપ. આમ હું સરલાની અનિચ્છા છતાં તેની સાથે સંબંધ રાખું તો બન્ને પાપભાગી બનીએ. મને ઠગીને અને મારાથી કરતાં કરતાં છતાં તમે સંબંધ સેવો તો તે પણ પાપ. બન્ને સંજોગમાં આપણે આત્માની અધોગતિ નોંતરીએ છીએ.”

“જોને ચિદ્રૂપ છે. સંબંધથી તમે તમારા આચાર વિરુદ્ધ ખી યોગ અને અભ્યાસ—ટેવથી સરલા અને હું પતિ પત્નીના સંબંધને નિર્મળ બનાવીએ. પણ તે માટે પણ આપણી વચ્ચે પ્રથમ સમજૂતી અને વિશ્વાસ પ્રગટવા જોઈએ.”

“ અને આચાર શુદ્ધ હોય, પણ મનકે કટપનામાં વિરૂદ્ધ વિચારો—વિરૂદ્ધ ઠામનાઓ થાય તો તો તે આત્માને દ્રોહ દેવા જેવું છે. માટે આચારશુદ્ધિ પહેલાં ચિત્તશુદ્ધિ અને ચિત્તચોરતા આવશ્યક છે.

“ જો આપણી વચ્ચે અવિશ્વાસ કે ઈર્ષ્યાના જરાએ અંશ રહે તો કહી શકાય વાતાવરણ સરખાઈ અધોગતિ આવે. સંપંમથી નહિ, પણ દમનથી આપણે આપણા મનોભાવો દાબી રાખીએ તો એના પ્રત્યાધાતો કંઈક ઉપજાવે છે; અને એ કંઈકશમય જીવન આત્માને જેટલી દાની ઉપજાવે છે, તેટલી દાની આચરેલાં પાપથી પાગ કદાચ ચલી નથી. કારણ કે આચરેલાં પાપની મધી-નના કદાચ પથાનાપથી ધોવાય. પણ અમંત્રુષ્ટ, તમન વામના-ઓથી ઉપજતો કંઈક એ રોગ અને દ્વિસાત્મક ભાવોનું કારણ છે, અને તેને અગેજ જિજ્ઞાસુ (જિજ્ઞાસુ) ચિત્તરો રૂપી મન, ચિત્ત અને આત્માની નિર્જંજના દહ થાય છે.

“ આથી આ કટોકટીને પ્રસંગે આપણે એજ નોંધવું છે, કે અવિશ્વાસમાં આત્મવચ્ચેના, પરસ્પરને હેઠ, ઈર્ષ્યા કે માનસિક વ્યભિચાર ને જરાએ સ્થાન રહે નહિ.

“ આ મુદ્દાઓ જ્ઞાનમાં રાખીને મેં તમને બેને અર્થમાં બોલ્યા છે: જાણતું નથી કેરું? ”

મને આમાં કંઈ સમજાય પડી નહી. નેં કહ્યું, “ પણ એથી તો કેટલું તમે જાણોને કટોકટી સ્થિતિમાં મૂકો છો. ”

“ હા, અને તે હેતુપૂર્વક જ કહી રહ્યું, ” એવું જોઈ મને મનમાં દમન જણાય. “ તમારા જાતને મૂકી મદદ કરતો તમારો તમને એ જાણે પશ્ચિમીયતાની, અંતરના દરવાજાને અને એને એવું જાણના માપદંડની તક દે. આપણે જાણીને આપણે નથી કહી રહ્યો, કે એ જાણના કે જે જે જે છે, અને આપણને એવાં જાણનાં ૧૧

નથી. અથવા એ જણાઈ આવશે કે એ ભાવનું રૂપ માનીએ છીએ તેથી બુદ્ધ છે, — એનું સંયમન શક્ય નથી, એનું દમન દુઃખદાયક છે, અને એ સંજોગમાં કદાચ તમે એને વશરતી જનો તો પણ આપણી ગુંચવણનો તોડ આવે. ”

“ કેવી રીતે ? ” આશ્ચર્યથી, ગુંચવાડાથી મેં પૂછ્યું.

“ ભાઈ, ” રવીંદ્રે કહ્યું, “ તમે ગુપ્ત કે માનસિક વ્યભિચાર સેવા તેના કરતાં હું જ ખસી જઈને તમારો માર્ગ મોકળો કરી આપું, એ મને તો મારા મેં જણાવેલાં સિદ્ધાંતો પ્રમાણે ધષ્ટ લાગે છે. નિર્જળ વાસનાના ઘડમાં તમને બાળવા કરતાં તમને તૃપ્તિને માર્ગે મૂકી મુખી કરવાનું હું વધારે પસંદ કરું છું. કારણ કે આથી આપણી વચ્ચે જરાએ મનોમાસિન્ય રહે નહિ. ”

આ વિચિત્ર પ્રસ્તાવથી હું તો સજ્જડગ્ન થઈ ગયો. સરલાનાં મુખ પર રોષ, લજ્જા અને ઉઠળાટની લાગણી લજ્જાની હી— “ પણ — ” તે બોલવા ગઈ

“ મેં હજી પૂરું નથી કહ્યું. ” હાથ ઉંચો કરી તેને અટકાવતાં આણું હસી રવીંદ્રે કહ્યું, “ કદાચ આ છેલ્લો ઉપાય આદરવો પડે તોયે આપણી વચ્ચેનો સંબંધ મટતો નથી. આપણે એવાજ દેવાળ ભાઈઓ રહીશું. સરલા આવીજ લાડકી ગૃહિણી રહેશે. માત્ર મારી જોડેના ફરજિયાત સંસારને બદલે તે તારી સાથે રહેલા પ્રમાણે સંસાર માંડી શકશે. કામદાની મધોદ્રુઓમાંથી એ માર્ગ પણ આપણે કાઢી શકીશું. ”

તે જરા આસ ખાવા યોગ્ય એટલે સરલા લજ્જાની હી. “ હું આ વિચિત્ર પ્રસ્તાવનો અસ્વીકાર કરું છું. આમાં તો મારું ભારોભાર અપમાન છે. ”

“ સરલા, ” રવીંદ્રે હેતુભર્તા સ્વરેથી ચીતિ રેડનાં કહ્યું, “ રૂઢીઓએ સરજેલાં અને તેથી રચનાત્મક લાગતા દષ્ટિબિંદુનો

જગ ત્યાગ કરી મેં કહેલાં દષ્ટિચિંદુઓ વિચાર કર. આપણાં સર્વેનાં
લવિષ્મનાં સુખ માટે આજ એકલો માર્ગ દેખાશે. "

" નાથ, " હૃદયી ડાકું કંપાવતાં તેણે કહ્યું, " અ.ર. આકલતગ અને અટપટા રસ્તા કરતાં સીધો રસ્તો શો જોડો છે ? તમારી વચ્ચેનો એક-નાગ અતૂટ રહે તે માટે હું જ ખસી જઈ તો ? હું જ તમને જન્મેને છોડી જઈ તો ? "

રત્નેદાજ પિતા અકારણ્ય હિંમત સંતાનના રોષ તરફ મમ-
તાથી હમે, તેમ હસીને સ્વીકૃતિ પૂછ્યું, " શી રીતે ? ક્યાં ? "

' એ માર્ગ તો આજ નૈકાઓથી દિંદુ ઓઝો મડે
આકલો છે. ' તેણે મગ્ગાટથી જવાબ આપ્યો.

સ્ત્રીન્દના નયનોમા દોષ અકર્ય લાવો આવી રયા.

' સરસા, માડી ! ' હેનથી તેના હાથ પર હાથ મૂકનાં તેમને
કહ્યું, ' એવા આત્મચાનના ખ્યાલો કે મુદ્દાચાનના વિચારો જાત
દે. તુ જાણ પછી કિશોરનુ શુ ? '

સગ્ધાના મુખ પગની તીખાણ પછી મર્ષ ' પમ તમે આવી
અપમાનભરી પ્રયત્નાઓ કરો તે કેમ સખાવ ? ' તેણે જગ
રીમથી આનુભવી અચાજે કહ્યું.

' સગ્ધા, ' તેની આંખોમા આંખો પરોવી સ્ત્રીને મંનંગ-
તાઈ કહ્યું, ' હું અપમાન કરતા નથી માનવો. હું જ દેશ પત
મંત્રને નથી. હું તો મ.વ અટપુ જ માગુ તુ કે, તુ જાણતી
વિચારસરખી હોતી દે, અને તદ્દન અવશ્યમિત અને ઉચ્ચ
હય. મેં કહેલો નવીન પ્રયત્ન થય દ. અદિના માફને અને જો
તમે સંવેદ જાગવી શકવ. હોં તો મ.ગ જોડેલો અનુદાહોને
નહિ શક. કદાચ તમને રખડન થયું હશે તો મેં અને જાગે
હું જ નહિ શક. જનુ આ અપમાનને અને જ અપને અ.પ !
જનિત થતી હાં દ. તે જાણે તુ કહેતી તેમજ કહ્યું કરે-

જસ. 'આખરી ફેસલો કરતા હોય એમ તેમણે કહ્યું.
 મર્યા હવે લંબાવવી નહીં છે.'

લગ્ન, દોહા અને મૃદતાથી હું આ સંવાદ સાંભળી
 હતો. રવીન્દ્રને પણ દોહા તો થયો જ હતો. આટલું બોલી
 ઉઠ્યા, અને 'જરા બહારજઈ આવું છું' કહી બહાર ચાલ્યા ગયા.
 પળવાર કોઈ મિત્ર લાગણીઓથી અમે એકમેકનેની સાં
 નેયું; અને પછી હું પણ બિડીને બહાર ચાલ્યો ગયો.

(૧૫)

પરંપરની અનુમતિથી નક્કી થયું હોય તેમ અમે તે આખો
 દિવસ આ વિષય છોડ્યો જ નહિ. પણ આ તૂતન પ્રસ્તાવની છાયા
 તો અમારા પર રહી જ. આમ આખો દિવસ અમે વિચિત્ર
 સંકોચ જ અનુભવ્યો.

રાત્રે રવીન્દ્ર જવા માટે તૈયાર થયા. કોઈ અજબ આકૃત
 આવવાની હોય તેમ મારું હૃદય ધબકતું હતું. મારું મગજ ભમતું
 હતું. સરલાના મુખ પર પણ ખૂબ વિષાદ પ્રસર્યો હતો. તેની
 આંખમાં પારિધિથી ભાગતી હરિણીની બાવરાશ હતી. કદાચ
 પિન્ડે આ નેયું હોય. મને તેમ હોય પણ તેમણે નીકળવાના
 હોંક અમાડે આ પ્રજા ફરીથી છોડ્યો.

'સુરેન્દ્ર સરલા,' સ્વાભાવિક મમતાથી સ્વરે તેમણે કહ્યું,
 મેં મનમાં કોઈ જાતની વિશ્વાસલ્પ રાખશે નહિ. આ મદિનો
 તમે બીજાનું સંકોચ વગર વતંજો. એ મદિનામાં
 મને તે થાય તો પણ પરિણામે તો મુજબ જ
 થવાનું છે, એટલી મારામાં શદ્દ રાખજો. શાદ રાખજો, કે
 સર્વેનું મુખ રોધવા માટે જ આ પ્રયોગ થાય છે, અને તેના
 પરિણામે સર્વે મુખી થવાના જ છીએ.'

અથડાતા આવેશોને લીધે અમારી વાચાશક્તિ જડ હતી. અમે બોલીએ પણ શું ? થોડા સમયની શાંતિ પછી એમણે કહ્યું. “હું તો એટલું ચે હિંમતું છું, કે તમે જૂતકાળને—તાત્કાલીન જૂતકાળને જૂલો જાઓ. રૂઢ માન્યતાઓથી ઉત્પન્ન થયેલાં આચાર વિચારના પૂર્વગ્રહોને છોડી દો. સમાજ, શિક્ષાચાર, લોડાપલટ વગેરેનો ખ્યાલ જ કાઢી નાંખો. તમે દીવર બોળાઈ છો એ રૂઢ પણ જૂલો જાઓ. જે વર્ષ પહેલાં હતું તેવાં નિર્માધ, મરજી અને સ્વપ્નભોક્તા બની તમે આ પ્રયોગમાં પગક્ષાં મારો. અન્યેન્ય તરફના વર્તનમાં સકાય રાખશો નહિ, અને હિંમત તમને જે માર્ગ શ્રેય—આત્મા તમને જે દિશા આપે—તે તમને નિર્માધ ગંઢી પ્રયાણ કરાવશે.”

તે જવા તૈયાર થયા અને બોલ્યા, “એક વાત જૂલો જાતો હતો. તમારે એકમેકથી નાસતા રમવાનું નહિ. કોઈ પણ કૃત્રિમ પ્રકારે જાગવેલો સવય મારે તથા જોઈતો. અમિમાં સપૂર્ણપણે તપીને શુદ્ધ થયેલું સુવર્ણ જ કયન નામને યે. એ છે. આ વસ્તુ બાદ રાખજો, હો. સરઘા, બાદ રહેજો, ને ?”

નરહાની આખો બંદાવો પડી ગયો. તેણે એક કાનર દિલે મારી તરફ નાખી.

રવીન્દ્રના મો પગ જાગુતાં બાવી. “સગલા” માર્ગ માર્ગ સ્વયંથી તે બોલ્યા, “હું નુકાવ છે શાંતે ? તમે યે. એ જ કરો. અને પછીથી મામ્યુ જ કરો. એ શ્રદ્ધાથી તમને એકધ. મૂર્તિ હું જાઉં છું. ને ? તો પછી તમને નહક કુખી નહિ કરવા દેવો. આ મામળી કરું છું. અધિકૃત એ નુકાવો જ નહીં. વર્તવનું જ. અને અધિકૃતો જેવો બોલવો છે.” અને એ માર્ગ તરફ તેમણે તેને મારે દય કર્યો અને કહ્યું. “શુદ્ધ નિર્માધો કારે હું અને અધિકૃત આ. છું છું. કે નુકાવ મુખને. કે જે મારું છે.” તે રૂઢ અને મારું અને દય મૂર્તિ, એ નહીં.

મમતાથી આંખ ઢાળી મને કહ્યું, “ભાઈ, સુરેન્દ્ર, આપણા માતા પિતાએ તને મારે આધારે મુક્યો છે. એ જવાબદારીના પૂર જાન સાથે, અને તે પૂરેપૂરી જવાબદારીને હેતુથી જ આ પગલું હું લઉં છું. યથેચ્છ તારા મુખનો માર્ગ હું સોધી લેજો.”

આ અનુપમ સ્નેહચર્ચનથી મારી આંખમાં અગ્રજીઆંખ આંખા. સરલાની આંખમાંથી તો ધારાજ વહેવા લાગી. રવીંદ્રને પણ સોભ થયો. તે ખુરસી પર બેસી જઈ બોલ્યા, “સરલા, આમાં અકળાવાનું કે મુંઝાવાનું કશું નથી. આપણાં લગ્ન પહેલાં તમારા લોકોના પરસ્પરભાવનો મને જરાયે અણસારો મળ્યો હોત, તો આ પરિસ્થિતિ ઉદભવત જ નહિ. તો તો હું તમારા જ લગ્ન કરત. પણ બૂલ થઈ તે થઈ, પણ બને તો એ થઈ ગયેલી બૂલ કેમ ના સુધારીએ? અને છતાં હું તને સ્વતંત્ર રાખું છું, ને. આ અખતરા પછી જે મારે તો હું કહે તે જ કરવાનું છે, ને!”

કોઈ કોઈ વાર બીવધોયે રોમલમનને બદલે રોમલધનનું કામ કરે છે. આશ્વાસન દેવા બોલાયેલા આ શબ્દોએ તો આમારી વિવશતા અનેકગણી વધારી મૂકી. “ભાઈ,” હું અગમલે સ્વરે બોલ્યો, “ભાઈ, જૂતકાળને ઠાઠી રહ્યો, તો?... ”

“માડા, રે માડા,” એક આછા હાસ્ય સાથે તેમણે કહ્યું, “હજી મારો આશય નથી સમજતો? જૂતકાળમાં ઘટવા જેવું છે? મારા આટલા આટલા ખુલાસા પછી પણ હજી તને પુરું સમજાતું નથી? મેં કહ્યું છે જ, અને ફરીથી કહું છું. કે મનમાં બીજાકુલ દુઃખ વગર હું આ પગલું લઉં છું. ને સામગ્ર, મારે નિર્મળતા મરજી પછી પરણું જ નહોતું તે હું જાણું છે. તેની હેઠળી હિંમતને માન આપી મેં સરલા સાથે લગ્ન કર્યા. નિર્મળાની હિંમતમાં અને મેં તે પગલું તેમાં અમારે શિશુરને પોતાનો મળે એવી માતાની જરૂર હતી. તેથી સરલા...”

સાથે તારાં લમ લીધાં હોત તો પણ એ જરૂર પુરી પડત ને!
એટલું જ નહિ, પણ નિર્મળાએ માંગેલા વચનનો વાચ્યાર્થ નહી,
પણ ભાવાર્થ તો પગાતજ. આમ સરલા તારી પત્ની હોય કે મારી
એમાં મારા મનમાં શો ઝાઝો ફેર હોય? માટે કસાજ સંકેત
વિકસે! વિના આ મદિના તો બેગા રહી જુઓ! હજી ઓમ
વિચારો કરવા ખુબ વખત છે. મદિના પછી આપનો પ્લો
મગીશું જ ને!

એક મમતા ભરી વિદાય લઈ તે ગયા, અને અનેક ટુંક
વતી ડોર્માંઓ સાથે હું અને સરલા તે મકાનમાં એકલા રહ્યાં.

(૧૬)

ક્યા સુધી તો તદ્દન મૂઠ જોવાં થમે જાતે એકત્રીય
સામે નજર માડવાને પણ અશકત ત્યાં બેસીજ રહ્યાં. પણ
જાન વધતી જતી હતી, અને એમ બેસી ગયું પાંચવે એમ
ન હોતું.

તેમ જનુવાર મે બોલવા પ્રયાસ કર્યો. પણ છામજ ના ઉઠી.
આજં જોનાં વિચારો એવા ગુચવાઈ ગયા હતા, કે સુ ને પડતું
તે મૂઠતું નહોતું.

નામના રીતે નિર્મળા દીકરી વસ્તુઓમાંજ વધારે મહત્ત્વ
સ્થિત અને સ્થિતિરૂપાવડતા હોય છે. વાપુની સ્વપ્ન સ્વેદ
આત્મા નમું જતા નેત્રગણ હોડવા, લચી પડતી લતાએ અને
હિમેગડ મેના નમ્બુઓ પેટાળી અમર રથિતિ જાતે પ્રમ
કરે છે. અહારે પ્રયત્ન કરવાનું સામે અસ્તમ સ્વપ્ન રહેતું નામને
એકવાર દેખ કે કહી રહ્યું. પાતુલિયે જાતિ મુદ્દમ કમન
જ નિર્મલિયે પડ દેવ છે. અહારે જાનવાર કાઠ કાપતું મહાવ
મેહાંડે તે કોઈ અર્થમાં જડ જ દેવ છે. અહારે પ્રમને વધારે
વધારે અને કિર્મિસદન નારીલાય વધારે કોઈ અને

મારા પોતાના ભાવોએ તો એટલું ધમકાવ્યું મયાઃ
હતું, કે એવું પૃથક્કરણ કરવા હું તદ્દન અશક્ત હતો. તે
મેં કહ્યું, “ સરલા, હેલા ચોવીસ કલાકમાં મારા મગગને એટલું
શ્રમ પડ્યો છે, કે હું અત્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો સ્પષ્ટ નિર્ણય
કરવા અશક્ત છું. આપણે કાલે વિચાર કરીએ તો નહિ ચાલે ? ”

“ કેમ નહિ, ચાલશે. ” તદ્દન સ્થીર ભાવથી તેણે કહ્યું
“ ત્યારે અત્યારે તો સુઈ જઈએ. ”

તે બીડી અને પોતાના શયન ખંડમાં ચાલી ગઈ. હું જા
શ્રમિત ચિત્તથી પથારીમાં પડ્યો. પણ અસંખ્ય વિચારો અને
દુર્બોધ ઉશ્કેરાટ ને લીધે લાંબા વખત સધી ઉંઘી શક્યો નહિ.

સ્પષ્ટ જ હતું, કે પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાને તે માનસિક સમર્થતા કરીને જ બેઠી હતી, એટલું જ નહિ પણ એની ચર્ચા મારે ઉપાડવાની હો એવી તેની અપેક્ષા હતી.

“ સરથા, ” સહેજ જોખારી મેં શરૂઆત કરી.

“ બોલો, શું. કહેવું છે ? ” તદ્દન સ્વસ્થ સ્વરે તેણે કહ્યું,
“ પેલી બાબતનો નિવેડો લાવવો છે, ને ? ”

એપી રાગો માફક ટેટલાક લાવો પણ એપી હોય છે. તેની સ્વસ્થતાનો પાસ મને તરત લાગ્યો, અને મારો સંકેત ઉડી ગયો.

“ હા, ” મેં જવાબ આપ્યો, “ અને તમને વધી ના હોય તો પેલા યુબન બાબત ખુલાસો કરશો. ”

સંબંધનાં વાદળો રંગ તેનાં મુખમંડળ પર ઝળક્યા. પગ-વાર નયનો નીચાં દબ્યાં. પછી તરતજ બિલકુલ નિષ્કંપ સ્વરે પણ નયનો આડાં રાખીને તેણે કહ્યું, “ હું માનું છું, કે તેનો ખુલાસો કરવો જ ઠીક પડશે, નહિ તો કદાચ અવળે માર્ગે દોરવાઈ જવાય. થયો, ત્યારે સંભળો. ”

નાક સાફ કરવાને મિત્રે તે બારી પાસે જઈ આવી, અને પછી મારા પર સ્થીર નજર ટેકવીને તે બોલી, “ તમારી માંદગીનો અગીઆરમો કે બારમો દિવસ હતો. અગીઆર અગીઆર દિવસથી તમે બીલકુલ બાન વગર મૂર્છામાં પડ્યા હતા. ”

“ ડાક્ટરોએ ઈર્ષનશીવર જણાવેલો. વૈદ્યોએ એને સંન્યાસ-સનિપાતનું નામ આપ્યું છે. ”

“ આવા રોગમાં અગીઆરથી તેર દિવસનો સમય ખૂબ બારિક હોય છે, એમ અમને જણાવવામાં આવેલું. કહેવું કે તે વખતે મગજેથી ગરમી ઉતરી જાય તો દરદી બચે, નહિ તો મગજના સ્નાયુ નાશ પામે અને દરદી મરે. ”

મારા પોતાના ભાવોએ તો એટલું ધમધમ મચાઈ હતું, કે એવું પૃથક્કરણ કરવા હું તદ્દન અશક્ત હતો. તેથી મેં કહ્યું, “ સરલા, હેલા ચોવીસ કલાકમાં મારાં મગજને એટલે શ્રમ પડ્યો છે, કે હું અત્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો સ્પષ્ટ નિર્ણય કરવા અશક્ત છું. આપણે કાલે વિચાર કરીએ તો નહિ ચાલે ? ”

“ કેમ નહિ, ચાલશે. ” તદ્દન સ્થીર ભાવથી તેણે કહ્યું. “ ત્યારે અત્યારે તો સુઈ જઈએ. ”

તે ઊઠી અને પોતાના શયન ખંડમાં ચાલી ગઈ. હું પણ શ્રમિત ચિત્તથી પચારીમાં પડ્યો. પણ અસંખ્ય વિચારો અને દુર્બોધ્ય ઉત્કેશો ને હાથે હાથ વખત સુધી ઉંઘી શક્યો નહિ.

[૧૭]

બીજો દિવસે સવારે જ્યારે હું ઉઠ્યો ત્યારે તો સરલા નિત્ય નિયમ પ્રમાણે ગૃહકાર્યમાં ગુથાઈ હતી. જવડે જ કાંઈનીયે સમયે ઉપરિચિત થઈ દોષ એવી વિકટ સમસ્યા મને ઉભીર ના થઈ દોષ તેમ તેણે નિત્ય પ્રમાણે મારે માટે મદા, સ્નાન વગેરેની ગોઠવણ કરી, અને અમે જમ્યા પરાવાર્તામાં સુધી તેના વર્તનમાં દિવસના આગળના બનાવોનો સંદેશ પણ હાથ આવવા દીધી નહિ.

મને પણ આ પાંચ ૭ કલાકમાં સાત ચિત્તે વિચાર કરવું અવશ્યક મન્ય. રસીકના વિચિત્ર ધ્યાનના આસપાસ, અમાર્ગ હવે પછીના વર્તનના અનેકમુખી પરિણામો, વનરે તાજાં દિવે કું કંઈક નિર્ણય કરી શક્યો, અને અ.થી નાજનથી પરાવાર્તા પછી આ સમસ્યાના સમાધાન માટે કંઈક પણ તેણે ધ્યાનવાળો મચા મારે પડે જોઈ હું મનમથ થયો.

પરકામથી પરદેરી સગા દિવસનાનામાં અ.થી કિશોરે તેની રેલ પ્રમુખે જાહેરની નિંદા બેસેલ હતી. એક નીચી, પત્ત કાળો અને કાંઈક કાળા પેટીનાં જાડાં જુદાં ને હાથમાં જાડાં રૂંદ ને.

૨૫૪ જ હતું, કે પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાને તે માનસિક સજ્જતા કરીને જ બેઠી હતી, એટલું જ નહિ પણ એની ચર્ચા મારે ઉપાડવાની છે એવી તેની અપેક્ષા હતી.

“ સરલા, ” સહેજ જોખારી મેં ચરખાત કરી.

“ બોલો, શું. કહેવું છે ? ” તદ્દન સ્વસ્થ સ્વરે તેણે કહ્યું,
“ પેલી બાબતનો નિવેડો લાવવો છે, ને ? ”

એપી રાગો મારક ઠેલ્યાક લાવો પણ એપી હોય છે. તેની સ્વસ્થતાનો પાસ અને તરત લાગ્યો, અને મારો સંકાય ઉડી ગયો.

“ હા, ” મેં જવાબ આપ્યો, “ અને તમને વાંધો ના હોય તો પેલા સુંબન બાબત પ્રુથાસો કરશો. ”

સંજ્યાનાં વાદળો રંગ તેનાં મુખમંડળ પર ઝગક્યો. પગ-વાર નયનો નીચાં દબ્યાં. પછી તરતજ બિલકુલ નિષ્કંપ સ્વરે પણ નયનો આડાં રાખીને તેણે કહ્યું, “ હું માનું છું, કે તેનો પ્રુથાસો કરવો જ ઠીક પડશે, નહિ તો કદાચ અવળે માર્ગે દોરવાઈ જવાય. થયો, ત્યારે સંભળો. ”

નાક સાફ કરવાને મિચે તે બારી પાસે જઈ આવી, અને પછી મારા પર સ્થીર નજર ટેકવીને તે બોલી, “ તમારી માંદગીનો અગીઆરમો કે બારમો દિવસ હતો. અગીઆર અગીઆર દિવસથી તમે બીલકુલ ભાન વગર મૂર્છામાં પડ્યા હતા. ”

“ ઝાઝટરોએ ઍઈનીશીવર જણાવેલો. વૈદ્યોએ એને સંન્યાસ-સંનિપાતનું નામ આપ્યું છે. ”

“ આવા રોગમાં અગીઆરથી તેર દિવસનો સમય ખૂબ બારિક હોય છે, એમ અમને જણાવવામાં આવેલું. કહેવું કે તે વખતે મગજથી ગરમી ઉતરી જાય તો દરદી જાય, નહિ તો મદનજી સ્નાયુ નાક પામે અને દરદી મરે. ”

“ અને તે રાતમાં તો ડોક્ટરોએ તમારી આરા છોડેલી. તે ગત્રી બે સલામત પસાર થાય તોજ તમારાં જીવનની જરૂરે આરા ઉપજે એવું હતું, પણ દસ હજારમાં એક ચાન્સ આપવા પણ તેઓ તકવાર નહોતા.

“ તેમણે અમને બદ્દળ સાવચેત રહેવા જણાવેડું, અને રાત્રી કોટકટિની બાજેર કરેલી.

“ સરખાતમાં જ તમારી માંદગીની ઓળખતા સમજી, સન અને કુશળ આવજતનું મદદલ પીછાની નર્સની ગોઠવણ કરવામાં આવેલી, છતાં થોડે થોડે સમયે અમે તેને આરામ આપતાં.

“ પણ આજે તો અમારા મન ચિંતામસ્ત હતાં. અમે અમને નિરાતે જોધ આવે એમ નહોતું.

“ રાત્રીએ બે વાગ્યા સુધી અમે અને નર્સ ત્રણે તમારી પથારી પાસે બેઠા હતા. છેવટે તમે જરા સાંત પડ્યા. અડધા એક કલાક તમારા શ્વાસમાં નિયમિતતા જોઈ નર્સે સ્વીકૃતિ કર્યું, ‘તમે જરા આડા પડો, બે ત્રણ કલાક સુધી મજબૂત જોડું નથી.’

“ મેં પણ એમને સુધ્ધ જવા આમદ કર્યો. બાર દિવસનાં મમ અને ચિતાની અસર તેમના મોં પર હતી. આખો દિવસ એરિથ અને રાનના ઉગ્નગરાથી તેમના શરીરમાં થાક ચોખ્ખો દેખાતો.

“ તેમણે આનાકાની કરી, છતાં આખરે અમારા આમદને વશ થયા. ‘મને ચાર વાને જતાડજો,’ તેમણે સૂચના આપી, અને તેજ બકમાં દૂર આવેલા એક મોશા પર તે આરા પડ્યા.

“ અડધા કલાક સુધી તમારી સ્થિતિમાં કંઈ ફેરો ન આવ્યા. નર્સે મનનું કે મનવન આમનું, કે ચિન્તેનાં ખેડાં નહીં. અને તે દે.વ. મને એ વહેલી લાગી. મેં એને સુધા મોકલ્યો, ‘જરૂર દરમિયાને તમારે જતાડી દે’ મેં કહ્યું, ‘નહિતો પચિ વાને જ. ટીકું.’

“ બ.વ.વક સૂચનાઓ આપી, મજબૂતો તે જોડેનાં આમદ-મ. ૨૧ નં.

“ કલાકેક પસાર થયો. તમારી અસ્વસ્થતા વધતી લાગી. તમારું ઘેન ઘેરું બનતું હતું. મૃત્યુ સાથે જાણે આખરી જંગ બેલતા હો તેમ તમારું માથું ઓશીકા સાથે તમે ધસતા હતા.

“ હું ઓશીકા પાસે બેઠી. તમારે માથે કાલનવોટરનું પોતું ઢાળી રાખ્યું.

“ ચારના ટોકેરા થયા. તમારો સળવળાટ ઓછો થયો. તમે ઘેનમાં જ જાણે કાંઈક બોલવા માંડ્યું.

“ તમારો અવાજ એટલો નબળો હતો કે તે સાંભળવા હું વાંકી વળી.

“ ‘સરલા, સરલા,’ તમે બબડતા હતા, ‘હાય ! આપું’ છવન આપણે ઝૂરવાનું જ !’ આપું આપું તો તમે કાંઈ કાંઈ બોલી નાંખ્યું. તમારાં નેત્રામાંથી આંસુની ધાર નીકળી.

“ એ બેભાન અવસ્થામાં કરેલા રૂદનને પરિણામે હોય કે ગમે તેમ હોય: તમે પચિંક પળ સાંત પડ્યા, એક જીડા નિઃશ્વાસ મૂક્યો, અને આંખો હિમાડી.

“ દયા માગતી હોય તેવી તમારી આંખો અને તરતા આંસુથી હલકાતી ભારી આંખો મળી.

“ તમારા હોઠ દયામણુ માઈવથી વલ્યા. હૃદય ચીરે એવું દયામણું, બોર્ડું, રિમતકરી તમે કહ્યું. ‘સરલા, હું જાઉં છું. કાલવાર સંભારને.’

■ આરાધી ન રહેવાયું. એક ધૂરકું અવી મયું. આંખોમાં રોકી રાખેલા આંસુ તમારા કપાળ અને ગાલ પર પડ્યા. તમે પશુ ગગનળા ઘઈ ગયા, આરા અશ્વપર ડાબે હાથ ટેકાવી બેઠ્યા. ‘સરલા, બહાલી ! રા ના. છાંંઓ આખી સગમ્યા કરતું એના કરતાં આમ નિમ્મલ ઘઈ જાય તેજ ઠીક છે.’

“ જગત્કારે ધૂરકાં ઘનતાં મેં માથું ધુજાવ્યું. ‘એવું ના બેસશો. તમને કાસે સ્વરં થયું જશે.’

“ તમે એવું જ હાસીયું કરી ડાકું છુણાવું, ‘ના, મારે જીવવું જ નથી. જીવતરનો મને શાને યોદ્ધ હોય?’ ”

આ સમરણોથી ઉપજતો દોષ કાળવાને તે યોગી. સમુદ્ર ઉડા વતી કપાળ પરનો પરસેવો છુછયો, મારી તરફથી અંધ ખસેડી લીધી, અને પછી આગળ ચલાવ્યું.

“ યોડી પગ આપણે મુગા રચ્યા. મારો હાથ તમારો કપાળ પર ફરતો હતો. તમારો હાથ મારે ખમેથી સરકી ખોળામાં પડ્યો હતો. ”

“ મારી સામે ફરીથી ખીંટ માંડી, એક આંધો નિઃશ્વાસ મુકી, તમે બોલ્યા. ”

‘ સરશા, મારી ઊંઘી કમળા પુરીય ? ’

“ સતુનીમે ઉઘી કમળા પુરી પડાય છે. ત્યારે તમે તો— ”

સરશાના અવાજમાં આંધો ખસ્યો ચલ્યો. સદેજ ડાકું કપાળી તેણે એક ડાંધે ચાસ લીધો, અને આગળ ગયું.

“ મેં તરન દા પાડી, અને કહ્યું, ‘ બેસો, તમારી કમળા નહિ પુર તો ફોળી પુરીય ? તમાગથી મારે શું વધારે છે ? ’ ”

“ ખૂબ આગળ જરી નજરે તમે મારા સામું જોવું અને કહ્યું, ‘ મને એકજ—પરેડું અને હોડું—મુખન આપ. તે વિના મારે આત્મા ટંગવજવાજ કરજે. ’ ”

“ પગવાર દોભથી મેં આજુબાજુ જોવું. ૧૫ ફૂટ નહિ, —૧૫૦ એકાંત જ હતું. મને વિચાર કમળા પડી સમજ ન હતો, જો તમારી તરમ્મી કમળાથી આંધ મને વિચાર કમળા પડી પડી ન હતું. ”

મેં એક નિઃશ્વાસ નાંખી તેને કહ્યું. — “ મેં ૧૫૦ ફૂટ નહિ, —૧૫૦ એકાંત જ હતું. મને વિચાર કમળા પડી સમજ ન હતો, જો તમારી તરમ્મી કમળાથી આંધ મને વિચાર કમળા પડી પડી ન હતું. ”

તમારો દાઢલુદી ભર્યો સ્વર આવ્યો. પત્થર પણ પીગળે એવી તેમાં આતિ દત્તી.

“વિચાર, સંકેત, મર્યાદા—કેવાને હવે સ્થાન નહોતું. દાખી રાખેલા મનોભાવોએ પ્રમૂલ તાડિવ મચાવ્યું. તમારા થનાગ ચીરવિયોગના દુઃખનો ઉભરો આવ્યો,—તમારો તલસાટ હું ના છરવી સકી. હું વાંકી વળા અને મેં તમારા અધર પર ચુપન લીધું.... તમારા એક વચ્ચે માફ અધર મુક્યું.”

એ સ્મરણોથી ઉપજતા અનેકવિધ વિરોધી ભાવોનો આવેગ દુઃસદ થયો. તેનો શ્વાસ જોરથી ચાલવા લાગ્યો.

તેની ડાલી કેક અગમ્ય આવેશથી ઉછળવા લાગી. બન્ને દાયની હથેળીમાં માથું મુકી દઇ તે મુંઝી બેઠી.

કેક અગમ્ય ભાવોના ઉછળાટથી અવરદ કંઈ મારાથી બોધાઈ ગયું. “પછી ?”

નીચું જ મોં રાખીને તેણે કહ્યું. “પછી તો તમારામાં કેટલું જાણે ક્યાંથી બગ આવ્યું. મારી પીડ પર હાથ નાંખી તમે મને પાસે ખેંચી, એક ગાદ આવોજન કહ્યું; એક મુખનો જીડ નિશ્વાસ મુક્યો, અને પછી અમિત યજ્ઞ મુક ગયા.

“પછી તો તમારી તખીયતે અલુપ્તાર્થો પસંદ લીધો. ત્યાં વાગે મેં નસાંને ઉઠાડી. તમે સ્વસ્થતાથી મુગા દગા.

“■ વાગે ડાકટર આવ્યા. ‘અજગ જેવું.’ તમને તપાસી મળે કહ્યું.

‘હવે જગએ ભય નથી. કેક દેવો ચમત્કાર જેવો આ માર ઉ.’

“અને પછી તો તમારી તખીયત ઝડપથી મુકરવા

લક્ષ્મી, દોહા કે સંકેત ઉપગમતા વાર્તાવાચ અર્થ-
ભર્તા ખાસ ચિત્ર દોષ છે. પછીતો ઘણું ખર્ચ હૃદયભાર દળેલ
ચર્તા સ્વસ્થતા સાંપડે છે. આ પ્રમાણે આ પ્રસંગનું વર્ણન પૂરું
ચર્તા સરસ પણ સહેજ સ્વસ્થ થઈ લાગી, અને મારી સામે
જોતાં બોલી, “ આ એક અકસ્મ્ય સમયોગેને લીધે બનેલો
બનાવ, તેને માટે જ આ અખિપરીક્ષા છે. બોલો, હવે તમારો
શો ઈગિહો છે ? ”

તેની દેખાતી સ્વસ્થતાની કશી જાણ મારા હૃદયે નહીં થઈ શકે.
અલિધાન માટે દોરણ કાઢી ચક્રાર પણ વિરોધની નિમિત્ત
પારખે, અને નિગસાથી શાંતિ પકડે એવી કારખી એ ટાંકાઈ હતી.
સંસારના અનુભવ વિનાનો, સંસારના આરંભ કાળેજ કારખ
આવા સંજોગોને જાગ બનેલો, એને માટે મને ઉત્તર અનુકૂળ
આવી, અને તમારો ઉછળાટના ધક્કે ખુરસા પરથી ડીમા થઈ
જતા મેં કશું. “ અરસા ! ”

ત્રાપ મારના આજને જોઈ જોમ પારેવરી છતી ઉડે, તેમ તે
છતી ઉડી. જાણ, આશંકા, ચિંતા, રોષ—સર્વેના સંતોષ ભરે
તે મારા સામે જોઈ રહી. “ સુરેન્દ્ર— ” એકજ સજા તેમ
મુખમાંથી સરી પડે.

કુદરતી રીતેજ મારા વર્તનનો તેને જાણે જ અર્થ કંઈ. એ
જોસમજીત કુદરતને જુગની પણ બેના પડતા હોય તો
બોલી ઉઠે, “ સુરેન્દ્ર, જાણ, હું મનમુક્ત નથી કે મારે કશું
જાણવું નથી. ” એ કહે છે. જો કે એ બધું મારી બેઠા
અરસામાં નહીં, પણ તેથી મારી જાણવાથી એણે થઈ
રહ્યો. એકજ લક્ષ્ય હોવાને મારોજ અનુકૂળ થઈ હોય.”

તે બેઠા જતી હતી તેને અટકાવી ને કહ્યું, “ હું
સંજોગ પૂરું કે મારા વચન તમને કશું નથી. પણ તમારો
અર્થ, અને મનમુક્તિ અર્થ જાણે, તે છે.

“ તમારું જેમાં સુખ તેમાં મારું સુખ છે, આપણે પરસ્પર પ્રેમ છે એ વાતનો ઈન્કાર કરાય એમ નથી. ઇન્કાર કરવાનો કંઈ અર્થ પણ નથી, અને પ્રેમનો મહાસિધ્ધાંત એવો છે, કે પ્રણયપાત્રના સુખમાં પ્રણયીએ સુખ માનવું જોઈએ. એમાં એને સુખ ના મળે તો એટલે જરો એનો પ્રેમ કાઢ્યો.

“ અને ત્યાં પણ એજ મગિ છે. તમે વર્ણવેલા પ્રસંગ-માંથી એક વસ્તુ નિશ્ચિત થાય છે. તૂટતી મારી જીવનદારી તમે તે યુગનથી સાંધી હતી. તમારા સ્વાર્થજીના સંજીવન સ્પર્શેજ મને અત્યારે જીવતો રાખ્યો છે. મૃત્યુના મોંમાંથી એ સંજીવન રસાયનથી મેળવેલું મારું જીવન મારું નથી; તમારું છે, તમે તે સંરક્ષુ” છે - પ્રાણથી યે વધારે પ્રિય વસ્તુ હોડમાં મૂકી ને. હવે તે જીવન પર તમારો દબક છે. એને તમારે યથેચ્છ દોરવાનું છે.

“ અને માનવતા તો મગિ છે, ને, કે પોતાનાં કરતાં પારકાનો વધારે વિચાર કરવો. તેથીજ મેં પૂરેપૂરા વિચાર પછી નિશ્ચય કર્યો છે, કે મારે તમારા વિચારને જ અનુકૂળ થવું. ”

સ્વસ્થ, નિઃકંપ અને દૃઢ સ્વસ્થી બેઠાપેઠા એ વેણીપે તેને પુરી સ્વસ્થતા આપી. થોડી પગ મારું મન માપતી હોય તેમ વેપક દૃષ્ટિથી તે જોઈ રહી.

ત્યજી તેના નિરીક્ષણથી તેને સતોષ થયા હોય તેમ તેણે કહ્યું. “ હું થોડુંક પુછવા માંત્ર છું. તમારા જીવનમાં પાપની દરેલી બ્યાખ્યા સાથે તમે સંમેત છો?”

મેં માત્ર હાથની હા પાડી.

“ પણ સંસ્કાર, સંજોગો કે કેવળહી અનુસાર પાપ પ્રવૃત્તિ બાવનમાં ફેર પડે. ને ! ”

“ અદ્યતન, ” તેનાં પ્રશ્નનું હાર્દ સમન્વિત વચર મેં જવાબ આપ્યો.

“તો પછી સામાન્ય સંસ્કાર, સામાન્ય કેળવણી કે સાધારણ સંજોગોમાં જે કંઈ અનિષ્ટ ના હોય—કદાચ ધર્મ પશુ હોય તે કાંઈ ઉચ્ચતર સંસ્કાર, સારી કેળવણી કે વિશિષ્ટ સંજોગોમાં અનિષ્ટ બને, એવી શક્યતા તમે સ્વીકારો છો, ને !”

એક સામાન્ય હિન્દુ ગૃહિણીને દુઃસાધ્ય એવી ક્ષા તણસપણી મીમાંસા હતી. પશુ અમારા ઘરનું વાનાવરણ અભ્યાસને અનુકૂળ હતું, અને નવરાસના વખતમાં રાત્રિયથી અને તકનો મને અને સ્વીન્દને શોખ હતો. અને સરકા એમા ભાગ કવચિત્ કવચિત્ જ મેંતી તો મેં વારંવાર સાક્ષી તો રહેતી. એટલે એના ચખ્છોથી મને જરાએ તાન્યુની ના લાગી. હતા તેના વાક્યોનું વહેણ કંઈ દિશામાં હતું તે કંઈ સમજી શક્યો નહોતો. તેથી મેં સીધોજ સરાસ પુછ્યો, “પણ બાપી તમે કહેવા શું માગો છો ?”

એક મામિંક, આજા રિમનજરી નજર ફેગી તેજે કથું,
“જવાબ આપો. પછી કહું.”

“હા, ધર્મ અને નીતિમાં મને તસ્વો સ્થિતિમુસ્ત નથી. જા. પાત્ર, રચના અને કાળ પર તે આધાર મળે છે.” મેં બે.સી અંજવાળતાં કથું.

એક આગુ મધુઃ હાસ્ય તેના મુખ પર ગમી ગયું. “જો, મુરેન્દ્ર હું તમને જ નિર્જીવ કરવા કહું છું. તમારા ભાઈનાં રાત્રિયથી, તેમને કરેલી નવનથી પહેલાં મને અપમાન જ લાગેલું. ૧। છુત વિચાર કરતાં અને તમા તમની અગતીય પ્રકારના જ દેવ. ૫ છે. પ્રકાર એને પદાવ કે ન પદાવ ને જો બાંજરને મદતી રાત્રિ ૦. ૫ નું તેને કાંઈ પડે છે. જરા દેરા નેવ. ૫ થવ નહિ માંજીને જવાના કે મનુષ્યમદજ હિન્દુ-ને તે બા.માં કમનુસાર દેવ. બા.માં જવાના કે હિન્દુને કમનુસાર તમારા બા.માં દેવદર્શન મને. ૫. ને જવા. ૫.”

આ નવા પથ સચોટ દષ્ટિગિંદુનો શો જવાબ હોઈ શકે
મેં માત્ર ડાકું દલાવી અનુમતિ દર્શાવી.

“અને,” મારી સંમતીથી જાણે ઉત્સાહમાં આવતી હોય તેમ
રજુકતા સ્વરે તેણે કહ્યું. “અને પ્રેમપાત્રના અતિનિકટ સંસર્ગમાં
મેં માત્ર ભાવનાની ખાતર જ નિષ્કળ પ્રેમના વિશુદ્ધ અગ્નિમાં
તપવાની આપણને અસામાન્ય અને સાધારણ રીતે દુર્લભ એવી
કેળવણી મળી છે. સાનુકૂળ સંજોગો અને અદ્યત્ત આકર્ષણ
છતાં સંયમીઓનેયે શરમાવે એવો સંયમ આપણે સાચવી શક્યા
છીએ. પરંતુ આત્મવિશ્લેષન પર રચાયેલા આર્થસંકારોનાં વાતા-
વરણમાં આપણે નાનપણથી ઉછર્યા છીએ, અને પરંતુ સમર્પણની
અવધિ જેવો બોધપાઠ દહીં તો દાલ જ તમારા ભાષ્ય
આચરીને આપણને શીખવ્યો છે. તો બેસો, એ સંયમ પર પાછી
ફેરવવું, એ તપશ્ચર્યા શોળા વાગવી, એ સંકારોને શરમાવવાં, એ
ઉદારતાનો લાભ તુરંત વાસનાટુપ્તિ માટે લેવો એ લાજીમ છે?—

જેમ જેમ એ બોલતી ગઈ, તેમ તેમ ડોક અપાર્થિવનત્વ
જાણે તેનામાં પ્રવેશવું હોય એમ તેનો સ્વર, અદા અને ઉચ્ચારણ
અનેક ગારવ ધરતા ગયાં. પશ્ચાત્તરો કે ધર્મધેલડાઓના
મુખ પર ભાસે એવા અદ્ભુત ઓજસથી દીપતા
તેના મુખને હું નીરખી જ રહ્યો. ઉદાત્ત ભાવનાનાં જગથી
મનને મહોરાવે એવી સ્વાર્થને ઉવેખતી માનવનાની આ પરમ
ભાવનાથી હું દોંગજ થયો. કષ્ટિઓની આર્થતંત્રની દૃષ્ટિનાં હું
આવી દરી? તેથી જ હું પતિમાં સર્વસ્વ માનનારી, પતિ-
જે સર્વ સમર્પનારી દમયંતી અને અરધની જેવી સનીઓને
દસે વિચિત્ર ભાવના કે લોકસંમદને અંજે અંતરની
મળીઓનો અને લોકપૂજ્ય સર્વમાન્ય સતીત્વનો ભોગ
પનારી તારા અને મદોદરી પ્રાતઃસ્મરણીય મહાદેવ છે? થોડી પગ
વા વિચારોમાં લીન થઈને હું તેને જવાબ ના આપી શક્યો.

અને જવાબ પણ શું આપું ? આમાં જવાબ એક જ હોય !
છતાં મેં કહ્યું, ‘ પણ, સરસા, રવીન્દ્રની ઇચ્છા શું હશે ? ’

કરીથી બેઠક દિશ્વિથી મીંટ માંડતાં તેણે કહ્યું, ‘ એમની
ઇચ્છા ? એમની ઇચ્છાનો સવાલ જ ક્યાં છે ? એતો અપ્રતિષ્ઠ
માનવતા દાખવીને જગત જીતી ગયા. સવાલ તો એક જ રહે છે -
આપણી ઇચ્છા શી છે ? આપણે શું કરવું છે ? આપણે માનવી
રહેવું છે, કે પશુ થવું છે ? ’

એના કટાક્ષનો ભાર દુ સહ હતો. ‘ સરસા, ’ મેં કહ્યું,
‘ જીવનભરમા આજે જ માગ આત્માને અભિનવ આદર્શનું
દર્શન થાય છે. માનવતાના આ મહાભાગ દર્શનથી આજે હું
કૃતાર્થ થયો છું. તમારી ઇચ્છા હું સમજ્યો છું, અને તે મને
ઘણી જ પ્રિય છે. આપણે પણ જતાવોએ કે રવીન્દ્રના સંજોરે
આપણે મોઝ્ય છીએ. ’

અને જીગજીગની તૃષ્ણા છીપાવે, ભવમરના થાક ઉતારે,
એવું સુમધુર સિખત તેણે વેધું.

‘ સુરેન્દ્ર, તો તો આપણો નિશ્ચય ક્ષણ મનો, ને ? એ
નિશ્ચય મગિપામ પાઠ ઉતારવા પૂગની મરડ કાઢે, ને ? ’

‘ ભાભા એમા દુંશ મપાડું કરીય ? આત્મજય કરવાનું
સકરવામા જ આત્મી મંદુરના છે, તો તેજ્યમા કેટલી કરે ? ’

પણ પણ અમારી વચ્ચે મધુર શાન્તિ જણાઈ ગઈ. કેટલાક
મનો, વનકાંચે, આદુલક અમર. જીવમા રેડાઈ ગઈ હતે.
પણ મંદુરેમને આવ. અનરો મમાવા છે ?

x

x

x

નિષ્ઠ સંગીત. રૂઝલો એ રીત્ય દાનિ તેણે તે.
સુરેન્દ્ર, અ. રો. તરી અપણ નિશ્ચયને રૂઝલો કરે.

રીતે આપણે વ્યવહાર મોજવાનો છે. બોલો, આપણે નિત્યનો જીવનક્રમ કેવો ગોઠવીશું ? ”

જે સરળતાથી તે પાર્થિવ ભાવેથી પર જઈ સકી હતી, તેવીજ સરળતાથી તે ભાવનાના ઉચ્ચ હિંદુષનો મુઠી વ્યવહારનાં પાર્થિવ ક્ષેત્રપર આવી ઉભી. નારીહૃદયને આવી ગમખ દક્ષિત વરેલી હશે ?

—અને અત્યાર સુધી હું શું કરતો હતો ? તેણે પોતાના પ્રશ્નોના મનધાર્યા જવાબો મેળવ્યા,—તેણે પોતે પૂર્વનિર્ણિત ધર્મનિર્ણય મારી પાસે સ્વીકારાવ્યો,—તેણે જ આખું બિવિધ નિશ્ચિત કહ્યું, અને હું ?—અઠક્ષ્ય ભાવો અને ભાવનામાં ગુચાઈ પડીને, તેના રૂપની મોહિની કરતાંય અનેકગણા વધારે પ્રમત્ત એવાં તેનાં ગુણનાં જાદુથી વશીભૂત બનેલો, તેની હામા હા મેળવતો રહ્યો હતો. મને લાગ્યું કે મારે કંઈક કરવું જોઈએ.

વ્યવસ્થિત અને વ્યવહાર વિચાર કરવાનો પ્રમત્ત પ્રયાસ કરતાં મેં કહ્યું, “ બાબી, સવારે તો તમે મૂઢકાઈમાં હો છો. જમીને હું લાયબેરીમાં જઈશ. સાંજના હું કંઈક લખવાનો કે વાંચવાનો નિયમ કરીશ. એટલે તમે તમારા ખંડમાં અને હું મારા ખંડમાં ! આ રીતે આપણે એકાંતનાં પ્રસંગ જ નહિ આવવા દઈએ, એટલે વાસનાનાં ઉપદ્રવનો ભય જ ના રહે. ”

નાનેશ બાગકેનાં અચ્છાનથી માતા વાતસલ્યભયું” હસે, એવો મધુરો કટાક્ષ તેનાં નયનોમાં હસી રહ્યો. “ જાણ, તમે હજી બાગકે રહ્યા. ભય કંઈ બાજેથી દૂર થાય ? એ તો એકજ રીતે નાશ પામે, અને તે નિહર સામનો કરવાથી. ભય જીતવાનો એ એકજ માર્ગ છે. ”

“ એ તો ખરું, ” ઝીણી અંખિ તેનાં વિચાર મનજમાં ઉતારતાં મેં કહ્યું. મારાં જવાબની અપેક્ષા ન હોય તેમ તેણે માધુ રાખ્યું. “ અને વાસનાઓથી દૂર રહેવાથી કે વાસનાઓ

હતાતી નથી. એવો અશ્વપ્રહાર્ય જોઈ. એમ નાસતાં ક્યેં ડું
વળે ? એ જય તો વાસનાના સતત વિરોધથી જ મળે. એને
ન્યારે નિત્ય ઘામી રાખીએ, — અનુકૂળ સંયોગો છતાંએ એને
વશ ન થઈએ, અને એમ મનને ટેવાવા દઈ મનોવૃત્તિઓ પર સદાજ
સાધ્ય કાષ્ટ મેળવીએ, વાસનાનાં ઉછળતાં પૂરને ભાવનાનાં જાગી
વશીભૂત કરીએ તોજ વાસનાઓ ગુલ્મ થઈને રહે. "

મને રાજર્ષિ બાવંદરીનો શ્લોક સાંભળો:

ચિન્તારહેતૌ સતિ ચિત્તિયંતે ।

યેષાં ન ચેતાંસિ તદેવ ધીરાઃ ॥

અને સાથે યોગેશ્વર કૃષ્ણચંદ્રના વેણુ સાંભળો.

इन्द्रियाणि न सम्यग् य आरुते मनसा ह्मरत् ।

इन्द्रियार्थान् विमृदात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥

સંસારના અમૃત અને વિના છઠ્ઠાછઠ્ઠ પાન કરીને અમર
બનેલા રાજર્ષિના અનુભવમોહ, અને ઉપનિષદોનાં સારમત્ત હાં
જગવાન યોગેશ્વરનાં વાક્યો અગ્રેજીનો અપાર ન જાણતી, મંરુમો
સસંગેય ન મેવેલી, આ મિત્ર અનુભવી પ્રાધિક્ષ સ્વર્ણકુખી
ઉચ્ચાગની હતી ! નિસર્થ નારીને કોણ અપે છે. તેમ ડું
અદપડા રાગના બહારો તેના ગરબા ખરે છે ? કે અંજાર
અન્વેષણની શુદ્ધ નિષ્ઠા પ્રેમી તમમા આત્મના આંતર મનને
સમ્મનુ. સત્ત્વ અને ક્રમના અનુચૂકતા દર્શન દે છે ? ખરે,
કૃષ્ણમુખી આનંદ અગ્ર. અને નત્વદર્શન સદાએ મુખમ દેવ
છે. અવરજગત્તા છે મત્ત નિદ જા, નિષ્કાંત યાત્રિપ્રસન્ની !

અને કૃષ્ણચંદ્ર તમને સાથે તેના મુદ્દા દેશમાંથી ગમે
મુદ્દા મુદ્દા નાજીદગી અને હુ ક્યેં કરો. એના કદાચ આ દેશ
તમને આ દેશને. અગ્રાંત દર્શ. કે સત્તા મંજુરનું. મદ્ય
તમ ક. વડે. હતી. ને ને. કહે એ મુદ્દા, મુદ્દા કોઈ એ

લટને આંગળીથી સંકેતી, આસનમાં જરા ફેર કર્યો અને ફરી વાત આગળ લખાવી.

“ તમારા ભાષના શબ્દો અને વર્તન પર વિશ્વાસથી કરતાં મને લાગ્યું છે તે હું કહું છું. હું માનું છું કે તેમના વર્તનનો આજ ભાવાર્થ છે. જો આ અર્થ ન હોત તો તે આપણને જુદા પડવાની અને વાસનાઓ હોય તે સમી જાય ત્યાં સુધી તદ્દન અલગ રહેવાનું કહેત. અને પોતે તો દૂર જાતજ નહિ. પણ તેમણે જે મામું મદલ્ય કર્યો છે, તે જોતાં તો આપણને પરિપૂર્ણ કસોટીએ જ ઠસવા મળે છે, એમ મને લાગે છે. ”

“ સરલા, મને પણ એ ખ્યાલ આવેલો. તમે કરેલો દલીલો. અને તેમાંનું સત્ય મારાંથી અજાણ્યમાં તો નથી, જ. પણ પહેલાં તો આપણી વચ્ચે શરમની હિવાલ હતી. હવે તે હિવાલ છૂટી ગઈ છે. રવીંદ્રે આક્રિયા માર્ગને લીધે હવે કાંઈ પ્રકારનો ભય. પણ રહ્યો નથી. આમ નીતિને દડ કરનારાં એ બે, —લજ્જા અને ભય, બન્ને દૂર થયાં છે. એ સંલેગોમાં કાંઈ કારમી પગે વાસના આપણને જીતી જાય એ દહેશત છે. માનવનું મન ચંચળ હોય છે, અને તેનો નિમ્મલ વાયુ રોધવા જેવો દુર્ધટ છે એમ ગીતામાં કહ્યું છે. તેથીજ કાંઈ અજાત કંઈ અર્ધ જાત અવસ્થામાં આપણાં મન જીતે એ બધોજ મેં સદામત માગ્યું સુચવેલા. ”

ઘોડી પગ તેણે મારાં વચનો પર વિચાર કર્યો. પછી જરા હળવે સ્વરે તે બોલી. “ લજ્જા અને ભય નથી એવો ખરૂં. પણ ભોલજીના કે સમાજના કે વડીલોના બધો જ કે સંલેગાની પ્રતિકૂળતાઓજ એ આપણે સંવેદન સાચવી રહીએ. તો તેમાં વાસનાનો જથ્થો નથી, એ વસ્તુ તો મેં હમણાં કહી જ છે, ને ! ”

પગવાર મેં તેના શબ્દોનો તોલ કર્યો, પછી કહ્યું.
“ હીક, ત્યારે તમે કહો તેમ કરીએ ! ” એક આઠો નિઃશ્વાસ
મારા મુખમાંથી સરી ગયો.

કેકે કોમળ જાણુતા તેના મુખપર હવાઈ મધ. પગવાર
તેનાં કોંડા નયનો મારાં નયનોમાં જોઈ રહ્યાં. પછી અજાનબ-
તાથી તે બોલી. “ સુરેન્દ્ર, આપણા નિશ્ચયથી દુઃખ થાય છે ? ”

તેની આંખોમાં સ્થીર આખો માડીને મેં કહ્યું, “ ભાભી,
આવાં બીંધણુ નતમાં સહભાગી થઈએ છીએ, તો એજ મહેન
છે, કે આપણે અતરના આગળાં કોંપાડીનાખણ જોઈએ. આપણી
નિર્જંગતાનું બાનજ આપણને જમ આપાવે. તેથીજ હું તરત
નિષ્વાસ લઈ રહ્યો છું. આપણને અ-યોન્ય માટે ઉત્કટ પ્રેમ છે,
એ હકાકત છે. એને આપણે સજા, બચ અને પૂર્વમંદરામાં
બગથી કાઢી રાખી રાખ્યા હતા, અને પરસ્પરની સામર્થ્યો
સમજાવે પણ આપણી વચ્ચે પડેલા હતા. એ સજા, બચ હવે નથી,
એ પડેલા પણ હવે નીકળી ગયા છે.

“ તે માથે તમારો જે નવો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે, તે
પણ મુદત જના બચપ્રદ છે. તમને પગલુંને મંદાગમી
સ્વર્ગ કોંપારણના મારે મનોગ્ધ હતા; પણ એ મનોગ્ધને
પામે તો તમારે દેહ સૌંદર્ય હતું. મુખ કે સ્વભાવની તમને
પીડાત ક્યાં વગર એ મનોગ્ધ ગમ્યા હતા. હવે જેમ જેમ
તમને મુજોનો અનુભવ થશે ત્યારે, જેમ જેમ તમારું અસ્તિત્વ
હોવાયક થાય છે, તેમ તેમ હું વધારે ને વધારે મુગ્ધ પણ
અને તેમ તેમ જે જે ગુમગ્યુ છે, તેનું મને વધારે તીવ્ર જન
થાય છે. આ મરેલ્યમર મનોદશમાં આ કોંપાડી કાઢી દે
જા. જ, ને ? ”

કેકે કામુષી તે મહત્ત્વ વિચારમાં ડૂબી રહી. પછી તેને
એક સ્નેહાળુ સ્વરે કહે. “ સુરેન્દ્ર, બાઈ, કોંપાડી કાઢી.

ના હોય તો પછી કસોટી જ શાની ? અને આપણે એ જામત રહીએ, તો શું એકમેકને આ જાત પાર પાડવામાં સહાયબૂત ના થઈ શકીએ ? કોક કારખી પણ મન પરનો કાબુ ઢીસો થાય ! પણ બન્નેની બાબતમાં એકજ વખતે એવું બને એ બહુ સંભવિત નથી. અને, હાઈ, એકલી વાસનાતુષિતમાં કે દાંપત્યના પ્રભુવમાં જ મુખ્ય છે એમ કેમ કહેવાય ? સ્વર્ગ તો આપણે ઉતારત કે ના ઉતારત, પણ કેલાસ તો ઉતારી શકીએ, ને ? ”

— સ્વર્ગ ! કેલાસ ! આધુનિક જમાનામાં અવગણ્યતા આર્યોની બાવનાસૃષ્ટિએ કેટલી બધી છે ! એક મુખવિશ્વાસનું રમણ ક્ષેત્ર.—બીજું પરમત્યાગ અને આત્મજયનું તપોવન : અને આર્યોની અતીત વાંચ્ય કેલાસવાસનીજ છે, સ્વર્ગની તરફ. આ એકજ મુખ્ય કલ્પનામાં સા મુંદર જીવન મર્મો સીંધ્યા છે ? —

કેલ્પના એના કબોટથી ઉપજતી આવી કલ્પનાનું ઘેન મારા મગજમાં બાપી ગયું, અને કોક ધર્મઝનુનીએજ માધ્યી શક્તા દરી એવા ઉદ્દેશથી મેં કયું, “ સરલા, તમે એમ ઈચ્છો છો તો આપણે કેલાસ બિતારવા પ્રયત્ન કરીશું. માત્ર માનવસુધમ નિર્જાળતા શખવાય તો ક્ષમા કરજો, અને ક્ષાયવી લેજો.

ત્યાગના — સંવેચના — સંક્રમ માત્રથીજ ગ્રેષ્ઠત્વ અવજનીય આદ્યલ અને યોદ્ધીક પગ માધ્યી રહ્યા. પછી તેણે કયું. ” ત્યારે હવે આપણે નિત્યકમ પિયારીએ, વામનાન્ય સંપૂર્ણ હાથ માટે એનો સતત સામનો કરવો રહ્યો, અને તેથી આપણે જેમ બને તેમ વધારે સદવાસ કેગરવે ‘ખટે. આથી સવાર જાણે અને સાંજ આપણે બને તેટલા કાળે રહેવું. સ્નાનમાં હું રસાઈ ખાળીમાં દોડું છું. તમે વરંદાર રસોડામાં બેસી વાનો કરતા, તેમ હવે પણ કરવાનું. જાણેના નમ

તમે વાંચતા, કે દિવાનખાનામાં કોય પર આરામ લેતા. હું ત્યાં જ બેસી મારું કાર્ય કરતી - હવે પણ એ કાર્યક્રમમાં ફેરફાર કરવાનો નથી. સાંજે ઘણીવાર આપણે બધાં ફરવા જતાં, તેમ હવેથી રોજ સાંજે કિશોરને લઈને ફરવા જઈશું. આમ આટલો કાર્યક્રમ તો ઘણે ભાગે પહેલાંનાં જેવા જ છે. આપણે સંજોગો ગણકારવા નથી, અને જાણે કશું નવતર બન્યું જ નથી એવી દિનચર્યા રાખવી છે. કેમ, બરાબર છે, ને !” મારી સંમતી માગતી હોય તેમ તે ચોખી.

“આમાં કાંઈ બદલવા જેવું લાગતું નથી,” મેં કહ્યું.

“હીં, પણ ખરો મુદ્દો તો હવે આવે છે,” મારા ખાત અંકામ કરવા તેણે કહ્યું, “રાત્રીનું શું ?”

“રાત્રી ?” કે. અજુકાધ્યા બાવની આગાહીથી ત્રાસે ઉઠતા હોઈ તેમ મેં કહ્યું “રાત્રીએ તો તમે તમારા ખંડમાં અને હું મારા ખંડમાં.”

કેક અજુકામની કે અમોઝવાન વડવાની હોય એવા સદા કાતર, સરોજ સ્વરે તે બોલી, “ના, સુરેન્દ્ર, હું માનું છું કે રાત્રીએજ આપણી ખરી કમોડી છે. દિવસે તો ચિત્તને રાંધી દેતે. એકાંતની અનુકૂળતામાં વિશેષનો ભવ ઉમેરે રાખે એક બહુ પ્રસંગ બને છે. દિવસે બન્ય પ્રકૃતિઓ પણ વિચારને બરાબર છે સામાન્ય રૂપનીઓમાં પણ રાત્રીએ જ વિચારને પ્રેરે છે. મને ગરબાં અનુકૂળ એકાંતની કલાત્મક પ્રેરકતામાં જાતજાતનાં બને છતાં આપણે અવિચાર રહી સહીએ તેજ આપણે વચન દેતા રજૂએ. હું તો માનું છું, કે હવેથી રાત્રી આપણે એકજ ખંડમાં રજૂ થી પડશે. મારા અને તમારા ખાતમાં સમાવે છે. ગાંધીજી, અને વચ્ચે કિશોરની ખડકી રહેશે.

“કરજો, અને કલાત્મક રમત છે. આજ સુધે ગમત નેજી છે.”
જા. વિનિય કુચ્છાદ. આજ બનતું મેં કહ્યું.

“સુરેન્દ્ર, કરવું તો પુરું કરવું, નહિ તો ચારંબું જ
વાસના પુરેપુરી જીતાયાની એજ કસોટી છે. અલગત સદર
આકરી અગ્નિ પરીક્ષા હું સચવતી નથી. એ કારખી કસોટી
જડ પશુ કે સિદ્ધ યોગી માટે છે, અને આપણે એ બેમાંથી એકે
માનવી છીએ. નૈસર્ગિક શક્તિ, નૈસર્ગિક ભાવના અને નૈસ
લાગણીઓ આપણામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પશુ એ મનુષ્ય
કસોટી ત્યજ દઇએ, તો પશુ એક ખંડમાં સંપન્ન જોખમ
ઉદાવતું જ જોઇએ. એક ખંડમાં ભાષ બહેન સૂએ તેથી કે
વાસના ઉરકેગતી નથી, તો માત્ર એકજ ખંડમાં સુરાથી જ પત
થવાની બીક લાગે તો આપણો સંયમ નકામો છે.

“માટે જો આમ સંયમ ના ફળવલો હોય, દિવસે સંયમ
અનુકૂળ કાયોથી, અને રાત્રીએ બખ્ખે બારણાના અવરોધથી
બાહ્ય સંયમ પાળવો હોય તો બહેતર છે, કે આપણી પામરતા
કસુથી લેવી.”

સ્વાર્ષણની ઘેઘળા જાણે લાગુ પડી હોય તેમ તેણે
ઉત્સાહથી ઉમેર્યું, “એ પશુ આપણે યાદ રાખવાનું છે, કે આપણે
સ્વતંત્ર છીએ. આપણે વાસનાને વશ થઇએ, તો પશુ તેમાં
અકુદરની કાંઈ નથી. આપણે બૂલીજ જવાનું છે, કે તમે દિવર
ઠા-દું બાબી છું. જાણે સંસાર માંડવાની અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતાની
પરીક્ષા કરતાં હોઇએ, એવું મોઠશું અને ફોબહોન આપણું વર્તન
જોઇએ. સમાજ કે રવીન્દ્રનો ડર રાખવાનો નથી.”

અપાર્થિવ ઉમેર્યો તે દર આઠાસમાં નિદાગી રહી વાણીનો
વેગ વધતાં કાઠ અદમ્ય સૌંદર્ય તેના મુખ પર જ્ઞાનગત,
દરથી નગર વાળાને તેણે આમળ ચલાવ્યું, “રવીન્દ્રના વચનને
લીધે હવે હું તો મુક્ત જ છું. આપણા સદચારને તેમજ
અનિષ્ટ નથી લેખ્યો. વિશ્વ સમાજની દૃષ્ટિએ જોનાં રવીન્દ્રે
અનુમેદોત્ત આપણું સમ અનીતિમય નહિ દે. અને ધર્મ અને

નીતિનાં તત્ત્વોનાં રૂઢીરૂઢ સંકુચિત અર્થો ત્યાગી, આધ્યાત્મિક મૂલ્યાંકન કરીએ તો ઇશ્વરનોયે કર ગણવાનો નથી.

“આમ સ્વતંત્ર, નિર્બંધ અને નીકર આપણે સદાય રહેવો જોઈએ. સમાજ, ધર્મ કે ઇશ્વરનું બંધન નથી. આપણે બંધન છે એક જાવનાનું. અન્યોન્મત્તાં તત્ત્વમાટે જન્મ્યતા. — અન્યોન્મત્તને મળવા તત્ત્વસત્તાં, ચક્રવા જેવાં જુખ્યાં દેવાને અંકુશ છે એક જ — અન્યોન્મત્તની પવિત્રતાને સ્પર્શથી દૂષિત ન કરી, અન્યોન્મ પરના પ્રેમને ઉર્જાગ્રામી કરી વિદેહી, સાત્વિક રનેદમા ફેરવાનો સંકેપ; અને એ સંકેપથી ચળીએ તોયે પરનાવાનું જરાયે નથી એ વાત ધ્યાનમાં રહે. આ પ્રમાણથી સર્વે પ્રતોભન વખતે પ્રવળ બને, અને વાચનાજવનાં સર્વે પ્રસંગ વખતે ચકિત આપે.

“આ સિદ્ધાંતો સમજી ને આચરીએ તોજ આપણે મંવન ખરો સંયમ રહેવાય. એનું સંપૂર્ણ પાલન આપણને તાગી રહે. આપણ પાલન આપણે અદ્ભુત વિકાસ સાધશે.”

સ્વેચ્છાએ અગ્નિમાં પત્ર ધરતી આ ત્રિવિધ ધર્મજન જોઈ હું તેની સામે જોઈ રહ્યો. કોઈ અપાર્થિવ, અથ જાનંત્ર કરજી દિપ્તિથી તેની મુખમુગ્ધ ગ્રથકની હતી. આજીવોનાં મોંજ જોડી મગવી કો પ્રતિજ્ઞા તેના અંગામમાંથી નીનગતી હતી

અને વસ્તુસ્થિતિના તના પૃથક્કરનુમા અમલને: જલ્પ નોતો. અને દે.વ તોયે, અથ જાનંત્રની અધન: મારે અ.મ.ન. અ. જાનુપ.ન.ને: વિરોધ કેમ કરીને થય ? અને નિર્મલિ તેજ ઉત્પ.દ.રૂ.માં ચિત્તની મારે સંક્રાંતિ, અનન્ય મારે વિન.ન.દે. દાવન: મારે મંદિરે થય થઈ થય. અને પત્ર તેજ: ઉ.મ.દે. ને. થ.એ., અને ને.ક.વં.ક.મ. મેં રહી.ગી દી.એ.

ધોડાક દિવસ તો અમારું કામ સરળતાથી ચાલ્યું. રોજ સવારે છાપું આવતું, અને દેશ દેશાવરનાં સમાચાર હું વાંચતો અને તે રસથી સાંભળતી. એ દરમ્યાન એ કિશોરની પરિચયાં અને રસોઇની તૈયારી કરતી. પછી કિશોર ભેડે હું રમતો, અને એ અમારી રસોઈ બનાવતી.

જમી પરવારી હું આરામ લેતો. એજ ઓરડામાં એ વાંચતી કે બરતી ગ્રંથની. બપોરે વ્હા પી કરીને અમે ઠાં તો કોઈ રમત રમનાં, કે બન્ને પોતપોતાનું કાર્ક એકજ ઓરડામાં કર્યાં કરતાં. રોજ સાંજે સાથેકાળના દોઢેક કલાક પહેલાં અમે સમુદ્રનંદે લટાર મારવા નીકળતાં, અને રાત્રે વાણુ પછી પણ વાર્તાવાપમાં વખન ગાગતા.

આમ પરસ્પરના વધારે નિકટ સદ્વાસથી સરતા તરફની મારી વૃત્તિઓ બદલાતી લાગી. અત્યાર સુધી તો દેહનીજ ભૂલ હતી એમ ગણતું ભેદએ. એનાં સારીરિક સૌંદર્યથી ઉપજેલો આવ તેને વિશ્વાસભાગી કંપીને, એ વિશ્વાસનાં ચિત્રો મનની ભૂમિકા પર આસેબીને મેં પોષેલો. એની સિદ્ધિના વિરોધના પરિણામે એ આવે અકુદરતી બળ મેગવેશું, અને મિલનની, સદ્ભોગની ઉત્કટ આકાંક્ષા પ્રભેલી. આમ દેહથી ઉપજેલો, વિરોધથી પોષાયેલો, અને કંપનાએ ઉત્તેજેલો એ આવ સ્થૂળ અને દેહિકજ દવો. એના મનનો આવ પણ આવા પ્રકારનો દોષો ભંડએ. આમ અમારા બંનેમાં પરસ્પરના ગુણનો કદર હતી જ નહિ. એટલે એ માં પ્રે મ ક ર તાં મો હ નું ત ત્વ જ પ્રધાનપણે દલાત હતું. વિચારોના વિનિમયથી જ પરસ્પરના ગુણનાં દર્શનથી જ, પરસ્પર માટે સદન કર્યાંથી જ આ સ્થૂળ આવ સુદૃઢતાને પામે છે. આમાનાં કોઈ પણ કારણ. આ પ્રસંગના પ્રારંભ પહેલાં અમને મનમાં જ નહોતાં.

પણ હવે નિત્ય વિચારવિનિમય થવા માંડ્યો. તેની મરવી આવન-સહિનાં મને દર્શન થતાં, અને બન્ને-બન્ને ઉર્મીમાં

અપોરના બોજન પછી અનુભવાતું સૈધિત્ય અનુભવતાં હતા
વાંચતાં વાંચતા મારો પગ બેઘ્યાનમાં સાદણક આગસથી લંબાયે
અને મારાં તળીયાંનિ સરવાની નાણુક આંગળીઓનો આછેરો
સ્પર્શ થયો.

નિત્યસાધિત સંસ્કારોનાં બળથી હું ચમકી ઉઠ્યો. તેણે
પગ પાછો ખેંચ્યો, મેં પણ પગ પાછો ખેંચ્યો. પણ ઠોક અનેરો
હોલ મારા મનમાં ઉત્પન્ન થયો. તેનું ધીર પણ જરાક નમ્યું—
ભાવને ટાંકતું હોય તેમ.

બીજી એક વાર બીજુંજ બન્યું. હાથમાં ઠોક બોજ સાથે
સરવા ઓટલાતું પગથીયું ચડતી હતી. હું નીચે ઉભો હતો.
છીસા પગથીયા પરથી તેનો પગ લપસ્યો, અને તે પડી પાછળ
ઉભેલા મેં તેને હાથમાં ઝીલી છોધી. અણુમાંગ્યું આ અણુકે
આલોગન પણ અમારા દીધમાં અણુમંથ્રો ગયું.

અને એકદા મધ્ય રાત્રીએ સરવા સ્નાનાગારમાં હતી. ઉંધ
માંથી તાળોજ ઉડીને, એ વાતથી અગવડ્યો હું સ્નાનાગાર તરફ
ગયો. દાર ઉઘાડવા હાથ મુક્યો ત્યાં અંદરથી તે ઉધડી ગયું.
પરિણામે સમગ્ર ગૂમાવી મેં એક અડગડીઉં આપું, અને
અંદરથી આવતી સરવાના અંજ ઉપર માઈ અંજ દગી પડ્યું.
નીરવ રાત્રીની ઘેર ભવાનકતામાં આ અણુધાર્યા અમારા મિલને
સંગ્રામ્યમયો હોત પ્રગટાવ્યો, અને તે પછી અડધો પડોર તે
બંનેનાં ચિત્ત અસ્વસ્થ દર્શા.

૭નાં આરા નાનાં ઇમરતા હાઈ ઘવાનગ પ્રગટાવે, કે ?
ઉધડ એ તો ઉપકારક નીવડ્યાં. મનનું વિસ્મરણ અવકારક બને,
અપ્રમાને અસાવધ કરી ઠોક દારમી ઠાગપત્રે વાસનાનાં વમગમાં
વીંચે એનો સામે અપવા પ્રસંગ અમને સવિશેષ જાગરક કરી
અમારી નિજાને દડ કરવામાં ખરેખર સદાચમૂન રવાં.

છતાં આત્મજ્ઞના અવગ્રા માર્ગે પ્રયાણ જરીમે સહેલાં
નથી, અને ફેરવતના પરિણામો માનવ પાસે નમતાં પહેલાં તે
આખરી પ્રપત્તિ આદરે છે.

x

x

x

(૧૯)

સ્વીદને ગયે પંદરેક દિવસ થયા હશે. નિત્ય નિયમ પ્રમાણે
અમે મુબારકની દોદેક કલાક અગાઉ દરીઆકાંડે ફરવા નીકળ્યા.
નાના કિશોરને બાબાગાડીમાં બેસાડી વારા ફરતી એ માડી ચલા-
વતાં અમે ગામગપાટા ગળડાવતા હહેરમી ચાલ્યા જતાં હતાં.
અર્ધાંશિક કલાકમાં અમે દોદેક માઈલ પહોંચી ગયાં હશું, ત્યાં
અચાનક વાદળા ઘેરાયા. શીઆગામાં વરસાદની કક્ષપતા જગમે
ન હોય, એટલે વરસાદ સામે અમારી પામે થાઇ રક્ષણ ન હોત.
આથી વાદળનો ધટાટોપ જોઈ અમે તરત પાછાં પગલાં માડ્યાં,
વાદળનો પગ જરીકે જોગ કરવામાં આધી નહિ, અને અમાગ
ધરથી અમે એકાદ માઈલ દૂર હજારું ત્યાં વરસાદ ધોધમાર પડ્યો.
માવડાઓમાં મુખ્યત્વે બને છે, તેમ કમ જ મીનીટ એ માવડા
ગયા, અને પછી તે જગ્યા આબ્યા હતા તેવાં
એ વાદળા વિદાય થયા. સદ્માગમે કિશોર એની
બાબાગાડીની છતીથી ગડિયા દોવાથી તરત ડોરો ઝડી ગયે.
હતા. એક માડને આધે ઝડીને અમે ઝડીનો માર જાંખેલો, છતાં
અમને બળેને ના અબધ ન લાગતો. અગાઉ એ દોરો
મેધગુજાએ આપેલો હતો.

અમે ઝડપથી પગ ઉપડાવ્યા. પગન જોગ્યો પડ્યો. હતા.
અને અમને વજો અનિબંધ થપડાઈ ગયા હતાં. ઝડપથી
રતાં વાદળનેથી અવધનઃ મુવેનાં કિશોરે અચાનક અડી
વર્ષાનાં રીતનાં અવધનથી હતાં ગડી પ્રગુલિને કોરોડી રતે ગડી

મોહકતા અર્પતા. વનસ્પતિયે આ સ્નાનથી પ્રપુસ્કતાથી પમરતી
હતી, અને તાપતરસો ધરણી પરનાં પહેલા વરસાદનાં છાંટણુથી
તેમાંથી પ્રગટે છે તેવી મધુર છર્જાય ઉત્કટે સુવાસ ચોપાસ રેલાતી
હતી. પ્રથમ વર્ષાની પ્રસન્નતા, શરદની મોહક સુંદરતા અને
વસંતનો ઉત્તેજક પમરાટ હેમંતની આ રમ્ય સંજ્યાએ અનન્ય
મિલન પામ્યા હતાં.

અને સૂર્યનું એક સુનેરી કિરણ ટપકતા જળ બિંદુઓની
મુક્તાસરથી વિભૂષિત સરવાના મુખમંડળ પર પડ્યું:-અને ઠાક
કારમી પગે મારી નજર ત્યાં પડી. ભાગ્યવશાત્ એજ વખતે
સરલા પાણીથી ભીંજાયેલો માથા પરનો છેડે હાથવતી નીચોવતી
હતી, એટલે એનું માથું અને અંબોડો ખુલ્લાં હતાં; ખભાનો
ભાગ પણ માત્ર અર્ધદાઢિગો હતો.

ઝડપથી ચાલવાને લીધે તેમજ પવન અને વરસાદથી ઉપ-
જતી ઠંડીથી વધેલા તેના શ્વિરાભિસરણથી તેના મુખ પર શુદ્ધ
સોહાની લાલીમા હતી, અને ગોરાં, સ્વંભા કાનની કેસરવણી
શુદ્ધ ઉપર કંપનું એક જળબિંદુ સૂર્યનાં પ્રકાશથી મેઘધનુષ્યની
દસરો ફેંકતું. દિવસોથી તેનાં ચિત્તસૌંદર્યથી લુબ્ધ જનતાં જતાં
મનને લીધે દેહસૌંદર્યને બુદ્ધતાં જતાં નયનો આ રૂપરાયિ નિહાળી
રહ્યાં, જન્મોજન્મની રૂપતુલ્યા છીપાવતાં હોય તેમ એ સૌંદર્યને
મસચસી પી રહ્યાં, અને એ પાનથી ચે અનુભૂતિ જાળે રહી હોય
તેમ એનાં સમગ્ર દેહનાં લાવણ્ય પર રમવાં લાગ્યાં. અંજે અંજે
ચોરેલા વસોને બળથી દૂર કરવા મથનાં પવનના ઝપાટાને લીધે
સગોચાતી દેહવસ્ત્રોથી રમ્ય મુંઝવણ અનુભવતાં સુંદર નયનો,
એજ મુંઝવણને દાંડવા મથનાં સ્મિતને અંજે સહેજ ઉઘી
પડેલો બુદ્ધતા-જરાક કંપના નસોઝથી રમ્યતર જનતી સુરેગ
સિદ્ધા, ઠંડીનો સીંચાણે દાળવા કે મુંઝવણને મચડી રાખવા
પડેલા મોહક અધર પર આજા દીસતાં બે સુંદર દંતિ,

અને વસ્ત્ર નીચોવતાં નખી પડેલી દેહધતાને લીધે ઝૂકતી દંડથી સુડોળ ગ્રીવા પર વિરાગજમાન એ નાનો ચિત્રક—એ ચિત્ર દશમે વિરામવેળા સ્મૃતિપટ પર ખડું થાય છે:

અને ત્યાંથી જવભૂખ્યાં નેત્રો વિશાળ અંધોડાને સ્પર્શી સુરમ્ય ઝૂકતા સ્કંધ પ્રદેશથી નીચે ઉતર્યાં; સુડોળ, નાગુક દેહધતા પર સપ્રમાણ મોઢકતાથી શોભતાં અને બીનાં એ આરિઃ વસ્ત્રોમાંથી લગભગ ઝુટ દીસી આવતા એના સુધટિત ઉચ્ચાવમ્ય અવધવો પર એ રમી રહ્યા. અમજનિત ઉચ્છ્વસથી કે અકાંધ કે મુઝવણથી ઉઠગતો આકર્ષક એ ઉરપ્રદેશ, જરાક નમેલાં સુડોળ સ્કંધો, અને વસ્ત્ર નીચોવતા વાંકી વળેલી કટી:—ચેરિયા વસ્ત્રોમાંથી સદાજ સુચનાનો નિમ્ન ભાગ—અને પવનથી પડકુળમાં લપેટાયેલા મુદ્દ પગ—એનાં અગેખંગનાં લાવણ્યોથી નમેનસમાં કે ચેતનામય, દર્દભરી ળના આઢાદક ઝખ્ખખ્ખારી ઝમખી રહી.

અંગાગની મર્વાઈ આચરતા હતાં, અંગામના સોંદરોનું અસ્ફુટ અને તેથીજ મચોટ સુચન કરતા મુજરાતમના અર્વાચન મુંદર વેણનો કલામયત્વ એ ત્યારેજ કળી, અને દંડથી પાનીથી માંડી હવે અર્ધઃકાકેલા હીરમાંથી સ્પષ્ટ તરી આવતા દેહકલા: સુધી ફરીથી એક નજર નાખી.....

જવભૂખ્યા આ દષ્ટિપાતનો સરલાને ખ્યાલે નહિ દેવ. પરંતુ એ અવસ્થિત કળીને તે નિત્ય જોવોજ વિનેદ કરતી ધારતે ન.ધ.વ. લાગી. તેના સ્વસ્થ, મન્ય દર્શનથી મ.ર. વિનયી મ.મ. ય.તા પ.નુ અસ્પષ્ટ.ગ.ના અ.જરી મર્દ, અને અસ્વસ્થ.તે. ના.રે. પ.નુ મર્દો નહિ. તે ન.તે.ને તુ.ત. ત્યારે તે રૂપધારનો ન.તે. સ્મૃતિ,તે ચિત્ત.જ.તે. અ.તે.એ અમર મ.મ. મ.ન.મ. મર્દો દેવ એવ જ.તે.ને વિદ્ય દેવ નહિ, અને નિત્ય.તે. જોવોજ નિર્મળ. પ.નિ.તે. કે નિર્મળે અ.વિન. વે.તે.

રાત્રીના ચારેકનો સમય દરો, અને અચાનક મારી આં
 ઉધડી ગઈ. 'નથી ગમતું,' એવા સખ્તોથી વર્ણવાતી અસ્પષ્ટ અસ્વ
 સ્થતા મને લાગતી હતી. સંપૂર્ણ શ્રમશક્તિને લીધે શરીરમાં
 રચુતિ હતી. અનુભવીઓનો માન્યતા છે, કે જેમ મનના થાક
 ચડે ત્યારે, તેમ તનના થાક ઉતરે ત્યારે વાસનાઓ પ્રાપ્ત્ય પૂરે
 છે. ગમે તેમ હોય તો પણ, અચાનક કંઈ પણ સ્પષ્ટ બાબ
 કારણ વિના, સમુદ્ર તટ પરનું ચિત્તવલેવણું સુંદર દ્રશ્ય મારી આગળ
 ખડું થયું. લુગડાનિ છેડે નીચોવતી સરધાની લોહવિનોદ છત્રી
 ના ચિત્રે કદિ કાઢતી ચક્રંતકાની ઝૂલતી દેહકલાને નીરખીને
 દુષ્પતને થયો દરો એવો રોમાંચ મેં અનુભવ્યો. નસેનસમાં
 શ્વિરનો વેગ પ્રતિક્ષણે વધતો ગયો, અને અસામાન્ય આવેશના
 આવેશથી મારી અસ્વસ્થતા વધી ગઈ.

મેં એ સ્મૃતિ લુહી નાખવા એક પ્રળય પ્રવાસ કર્યો. ચિત્તને
 બીજા વિચારોમાં પડાવવા પ્રયત્ન આણ્યો, અને વર્ષો પર શીખેલી
 શ્રમિતિના સિદ્ધાંતો પહેનેથી સંભારવા માંડ્યા !

પણ આવા ધીંગણથી કંઈ આવે ? જો કે કલ્પનાથી રચુ
 યનાં તે ઉત્તેજક દરખને પળે બાગે નેત્રો આગળથી ફર કરવામાં
 હું શાબ્યો, પણ દેહની બૂખભરી અસ્વસ્થતા તો વધતી જ ગઈ.
 મેં 'માડું' કે સહેજ ફરી આવવાથી શાંતિ મળશે, અને તેથી હું
 'બીજાઓની નિંદા ના જમડે એકી સંભળ રાખીને એરડામાંથી
 બહાર નીકળીને જંગલનાં કંપાઉંડમાં ગયો.

ચિત્તગ સમીરનું સેવન એ ચિત્તને શાંતિ આપે છે, અને
 સ્ત્રીને ધમ દેવાથી વાસનાનાં પૂર ઓછરે છે. આતું ક.દંડિ વાંચેલું
 એટલે હું બધાં કમાક સુધી સમુદ્ર તટ પર રાત્રીના સિંગ
 મમીરમાં ગડપથી આઠ્યો, અને ચિત્ત શાંત થયેલું શાંતનાં પાટો
 રી જમણા ખંડમાં લાખલ કર્યો.

હવે પછી શું થયું તે સમજવા અમારા સયન ખડો પચાસ આપવો જરૂરી છે. એ ખંડ લગભગ વીસ ફુટ સમ-ચોરસ હતો, અને તેની ઉત્તર અને દક્ષિણ બાજુએ વીસ ફુટ લાંબી અને દસ ફુટ પહોળી બબ્બે ઓરડીઓ હતી. પૂર્વ અને પશ્ચિમે, બન્ને બાજુ, વચ્ચે મોટા બારણાં હતાં. બન્ને બારણાંએતે બન્ને પડખે જાગીવાળી બારીઓ હતી. બન્ને બાજુએ વરંડા હતાં. ઉત્તર દક્ષિણ આવેલી ઓરડીઓમાં જવાને આ ખંડમાંથી બાજુલા હતાં, અને એ ઓરડીઓમાંથી પણ વરંડા પર નીકળાઈ.

મારો ખાટસો પશ્ચિમ દિવાલની ઉત્તર તરફની બારી પાસે હતો. સગયાનો ખાટસો પૂર્વ દિવાલની દક્ષિણ તરફની બારી પાસે હતો. અને ઓરીકા દક્ષિણ તરફ ગપ્પા હોવાથી હું સુતો હોઉં ત્યારે, કે પચાનીમાથી બેઠો થઉં ત્યારે મારે નજર સગા પર પડવાનો સંભવ હતો નહિ, જ્યારે તેની નજર મુગા મુગાં માગ પર પડી ચકતી. વગો મારો પાગલ પામે ઉત્તર દિવાની બે ઓરડીઓમાંની પશ્ચિમ તરફની ઓરડીનું બાજુ હતું. અને એ ઓરડીમાંથી પણ એટલા પર જવાનું એટલે પાગને ધકેલે એ ઓરડીમાંથી બહાર નીકળવું હોય તો મારી નજર પુઃ ફેરવ્યા વગર સગા પર પડે જ નહિ. કે જ હેતુપૂર્વક અને કે જ મેજની ટેલ પ્રમાણે મે બહાર જતી વખતે આ બાજુએ ઉપરોક્ત કબો હતો, અને એ રીતે એની નજર મારી પીઠ પર પડતી. પણ હું પાંડે. આબો ત્યારે એ પચાસ નજરના હોય પચીસ આ.વડું પડ્યું. આ તેથી આબ. ખડ પડ મારી નજર પડતી હોય તેથી મુનેથી મનસુખના ૧૨ પણ પડી.

સામાન્ય રીતે એકનેકના પૂરક તેથી જિન્ન પ્રકારના મન. ૫૨૬ મુજિ ૫૦ નુરુ વગુઓ વા.૩ હોય છે. ૫૨૬ મુ. ૨૧ મ. ૨.૧૮ અને મલગચલા આ વિરે.પી. આજ. મુની ૩૫૧૧૩ હજિ ૫૨ કન.માં આરે છે. પણ એકા એક કવે.પી. ૩૨૩ ૩ નિ.૩૨૩, આ. ૫૨૩ અને મોડ દી.નું તેજ એટલું ખેતિ.મ

કે ચંદી જેવી શ્વેત ધાતુના સાજમાં દોષી લીઠે છે, એટલું સુવર્ણમાં દોષવૃં નથી; શ્વેત ધાતુની શુભિકામાં એ શ્વેત રત્ન અદ્ભુત પ્રકાશ આપે છે, અને એમાંથી પરિવર્તન પામતા કિરણો અનેકગણા મોઢક હોય છે. આ સ્વતંત્રની પ્રતિતિ મને તે વખતે થઈ. શ્વેત, બારીક વૈવિધ્યના સાણમાં ચીંટળાયેલી, પલંગની ઉગ્રણા દૂધ જેવી સફેદ ચાદર પર સમુદ્રનાં શીથળ જેવાં ઉગતાં ચંદ્રનાં અજવાળાંની પારદર્શક જિજાતથી લપેટાયેલી તે સંજેશ્વરમરની નાણુક પૂતળા જેવી શોભતી હતી.

તે ડાબે પડખે સુતી હતી. આછી બોંધનાં પોશ્વકાને લીધે સ્વચ્છ ઉધાડો લાગતો તેનો ડાબો હાથ તેના ગાંધ નીચે હતો, અને તે હાથની ટચથી આંગળી પરની માણેકની વીંટી તે આંગળી પામે આવેલા હોદના રંગ સાથે મળી તેની દિશિમાં અજબ અગ્રહ ઉમેરતી હતી. તે ડાબા હાથની મુંદર, ગોળ ચંક્ર આઠા-રનો ઠાણી તેના ગાંધ નીચેથી નીચે આવતી ડાબા સ્તનને બેટી રહી હતી. જમણા કાનમાં ઝમારા મારતી પોખરાજની છુટ્ટીની પાછળ, માથાનો ઉંચે ખસી ગયો હોવાથી ગરૂં બીના વાળનો ઉનાવગમાં બાધેલો ટીલો, મોટો અંબોડો તેની ચગતી ઢાળાચને લીધે તેની કાનિમાં અજબ ઉમેરો કરતો હતો.

એક તરમી નજરે હું તેના મોંઘાનું અવલોકન કરતો રહ્યો. અમર્યાદ જેવા વિશાળ કપાળ પરનાં આછી, સુરેખ ભમરો વચ્ચે મંગળના તારા ચા દીપતા દિગ્ગુળના ચાંદ્યા પર પડેલાં તારાં નખનો હરી ચંદ્રાં. પછી સ્વચ્છ પારદર્શક પોપચાં નીચેનાં નખ મીચેલાં લાંબાં નખ પરથી ધીમાં, નિવમિત દલનચક્રને નીચે એના નાણુક, નાનાં, નસોરોનાં આઠાં રપેદન પર રી નજરે હરી; અને નાનાં એ ટેરવાં ઉપર નાનો નાનો સુનોમાંથી રેલાતા પ્રકાશથી દોરવાઈ, મેં પામરની નવી કૃપેગ જેવા ભાગ અને જલ્પનીયા

કુદ જોવાં રાતાયોગ તેના હોડપર ઉતરી, પગવાર એ કામદેવનાં
નાનકડાં ધનુષ જોવાં વક સપેટ પર તાજી રહી; અને હેવરે તેની
નાની, નાણુક, છતાં દહતા સુચવતી શ્વેત ચિત્રુક પર થંભીને
વીંટીનાં માણેકનાં ઝગારામા તરી આવતા, તે ચિત્રુક પરનાં
એક નાનકડા તણ પર મત્રમુગ્ધ થઈ ચોંટી રહી.

ત્યાં પવનની એક આંધ્રી ઘહેરી આવી, અને રાગની એક
હુટી રહી ગયેલી લટ તેના કપાળ પર થઈ માથ પર નળ
સરકી. મારી નગર તે તરફ ખેંચાઈ, અને એક ઊંતો નિઃશ્વમે
મારા મુખમાથી સરી પડ્યો.

મુખદર્શનથી હજીએ અનુભ રહેલાં નયનો મેં ત્યાંથી
બગપૂર્વક ખસેડ્યાં, પણ તેમણે હકામત આદરી તેના દેહને
નિરખવાનું ચાતુ ગમ્યું જારીક વચ્ચમાં દંડાપેસો તેના મુઠે
હિર પ્રદેશ ગંગા નવાસને લીધે લાભે અતરે ઝમો નીચે થયો હતો.
અને ખુશ્કા આમમાની પોષકાનો ગંગા જારીક એ સાગ્રમાંથી
રેલાની ચાહનીમાથે હિર પ્રદેશના વગાકોને મોહક આકર્ષણ આપ્યો.
અને એ ચાહનીમાં જારીના સગીવાની ગાવાથી પડતી જ ન
શ્વાસેશ્વરીસગા હસન ચલનથી આઠો કપ અનુભવતી, કે
દંડનસત્તું દરેક ખડું કરી, અગ્નિ દષ્ટિનમ ઉડાવતી એ
આકર્ષણમા ઉમેરો હતો હતો. નારીત્વના અનોખા શાકરિંગના
અમેષ અભયઃ એ પ્રદેશનાં અવસોકનથી પુમંગુવ મોર
મયજાને માથે લાગ કરી, મેં નયનો બગપૂર્વક ખસેડ્યાં.

જન સુત્રક નગર મેં હ આકર્ષણ તેમા દેહ કેને દેરમે!
એ જ જનમા બગપૂર્વક નયનો કરી નાતરક વચ્ચા, અને પડતી
હતા અને સુત્રક જનમા જનમે મગ્ન સગના નીચે ઉભો

મેં રહ્યો સુત્રક દેવરો તેને જનમે પડ્યો પડ્યો પડ્યો
નદેશ જનમે જનક અગ્નિ અવન હતો તેની જનમે પડ્યો
પડ્યો પડ્યો જનમે હવે જનમે પડ્યો હતો મોર

નીચે ચણીઆની ખારીક ઝુલા નીચે ડાખા પગની એડીને એડીને
જમણા પગનો અંગુઠો પડામે દતો, અને એ રીતે પણ મનોહર
દશ્ય ખડું થતું હતું.

ખારણામાં ઉભાં ઉભાં જ મેં આ ચિત્તહારક દશ્ય નિહાળ્યું.
શીળા ચાંદનીમાં એ દશ્યમાં શીળી સાત્વિકતા હતી, છતાં પણ
એ શીળા સૌંદર્યના પાનથી સાત તૃપ્તિ ચવાને બદલે જલ્દો
શિરામની કે ઉત્તેજક મુરા છલાછલ મેં પીધી હોય, તેમ મારી
રંગે રંગમાં ઝણઝણાટી બ્યાપી ગઈ, અને અદમ્ય કે આવેગથી
માગ એક ધૂનવા લાગ્યા.

પણ જોરથી માથું ધુણાવી એ આવેગ મેં ખંખેરી નાંખ્યો,
વિદ્યુત બનવા માંડતાં દેખાને રંગે તે બધે પડે એ ભયથી
એક દાઢે જોરથી દાખ્યું, અને તૂટવા તત્પર નાડીતંત્રને ઉંડા
ઉત્સાહથી સાચવી લઈ, બગાડારથી દેહ ધકેલી હું પચાંઠમાં
ખેસી પડ્યો. અનિચ્છનીય એ આકર્ષણનો તાર સંધિતાં નયનોને
જોરથી બંધ કર્યાં, ધબકતાં લમણાં પર દ્વય દાખ્યા અને
પાંચિક મિનિટ એમ સંયમ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરી મેં પધારીમાં
લંબાવ્યું, અને મેરિ એટલી નિદ્રાની અપરાધનાનો મિથ્યા
પ્રયત્ન આરંભ્યો.

પણ ખીનતારી ગંદેશમાં અદશ્ય અને અગોચર રહી
વિશુત પ્રવાહ દેશાય છે. શરીરનાં નેત્રો મેં ખાળ્યાં, પણ મનનાં
નેત્રોને બંધ કરવાનું દુષ્ટ છે!

હતાં પડખાં ધસતાં ધસતાં પાએકે કલાક મેં ઝટી નાંખ્યો,
અને પછી દીલ, દેહ અને આત્માના ચાકથી અર્ધ તંદ્રામાં
પડી રાખ્યો.

અને કુનેયા આત્માની અસકિનો લાજ લઈ જાગે મન-
માંડડામે ત્રાહણ માંડ્યું. પાંચન્ય કંઠાના નાદે ઠોક બધાનક
રસપદો ડગ્યા દોડે એમ મારાં નયનો ઉપડી ગયાં, ઠોક

અણુસમજ્યા આવેશથી હું પથારીમાં બેઠો થયો, અને મને મને
છતાપે તકલી રહેલાં નાકરમાન મારાં નયનો ફરી એના ખડ
તરફ ફર્યા.

આ સમયના ગાગામા તેની દેહ સ્થિતિ બદલાઈ હતી,
પડખેથી તે ચત્તી થઈ હતી. એનો જમણો હાથ પડખે અધઃપૂર્વ
રચતો હતો. માયાં નીચેનો ડાબો હાથ શરીર સાથે કાટકુને
લંબાવીને પડ્યો હતો. અને તેનો જમણો પગ પડેલાં વી.
વળીને ડાખાને આસીંગી પડ્યો હતો. તે હવે સ્થિતિ પદ્ધતિને
પ્રતાપે હજીએ વાકાજ રહીને ડાખા સાથે દીર્ઘ ત્રિકોણ જણે રચતો
હતો, અને ડાખા પગ ઉપરના આછેરા કામરને તેની એડી
હળવોકે ચપકા કરતી હતી.

બે પગ વચ્ચેના આ ત્રિકોણભાગમાં બે મેખડ વડે
શાત વહેતી નદીના કે પડ જેવો તેનો પાશવ ત્રિખગધયો હતો.
અને પડખેથી ફરતી વેળા ઉર પ્રદેશ પરનો છેડો અધઃ ઉગ્રાંત
સરી ગયો હતો, અને લાંબી યેક નીચે આવેશ મગાતા પુણ
બાગમાં માનાનો નાજુકો છેડો ચાલનીમા ચમકતો હતો.

પાંચેક પગ એ ઉધાડા કામ પગ મારી નચર ફરી ગઈ,
અને પછી તેના મુખમડળ પગ ચડી. કુમુભાગુધનુ પ્રેમુ" કાચ
કે બદલા વિધિના રમતની આસને લીધે તેજ કામથી કામી
કેક મધુગા સ્વપ્નને અંતે ઉધમાં ને ઉધમાં તેને મધુ
રિમત વેમુ".

.....અને મારા મચળમાં કાકો થયો, હાથમાં અંબો.
સ.મો, અને મને તેના પછાથી કેક અદસ્ત બાગ અને : ૦૧૬-
કેકનું-પડોધનુ દે.૫ એમ દૂં ગામ થઈ ગયો.

અને વિચારતો મંકિતજ દે.૫ તેમ તેજ વખતે રાત્રે
એક લકડી બાગી. અને ફીબાનું મે.જુ" મગે તેમ તેજ કે
વધારે મગાવે. બાગમજા એજ બ.વેસલો : ૧૦૦૦
બ.વેસ પડોધનુ.

પાંચ પગલાં-દસ પગલાં-પગલે પગલે પગમાં બોળે વધતો જતો છતાં એ-હું ધસડાતોજ ગયો, અને કિશોરની ખટુલીની પાંગત વટાવી તેના ખાટલાની પાંગતથી પાંચેક કદમ દૂર રથ'લી ગયો.

અને ફરીથી?—એજ પગ જાણે સાધવાની હોય તેમ ઉંઘમાંજ તેણે જમણે પગ લંબાવ્યો. ધુંટણ આગળથી વળેલો હતો તેથી અર્ધા ધુંટણ સુધી તે ખુલ્લો ચઢ ગયો, અને તેની આરક્ત પહાની, તે ઉપરનાં પાતળાં સડકાં, અને શ્વેત, સુદદ, સુકોમળ પીંડી મારા દેશને હજમલાવી રહ્યા.

મારા અંગેઅંગ ધ્રુજી ગઈયાં. કપાળે પરસેવો વળ્યો. હૃદય તો કાનમાં સંભળાય એવું ધગકતું હતું; અને કોઈ અદૃશ્ય બળ મને આગળ ધકેલતું હતું.

છતાં અણુપારખેલાં અને અંતરનાં જાંડાણમાં સુધ રહેલા સંસ્કારોએ બળ કપું, અને અનિચ્છા છતાંયે અગ્નિચુતાં હું ધીમે ધીમે પાછો હઠવા લાગ્યો.

પણ સાપની આંખો જોડે પક્ષીની આંખ મળે પછી પક્ષી મને તેટલું મથે પણ તેનાથી આંખ ફેરવાતી નથી, તેમ આંખ તો તેના દેહ પર બમતીજ રહી.

અને એટલામાં એણે ઉંઘમાંજ જમણે હાથ જરા ઉંચો ફરી મગ્ગ નીચેના ભાગ પર જરા ખજવાળ્યું, અને પછી તે હાથ નીચે સરી ઉરાજ ભાગને સ્પર્શી રહ્યો. ડાબો હાથ પણ સહેજ સગવળતો લાગ્યો.

અને જનગણ મહિષા મારા અંતર્ગત સંસ્કાર ફરીથી અદૃશ્ય થયા. હું ફરીથી ખેંચાઈને તેના ખાટલાની પાંગતે આવી ગયો.

હજીયે એ તો કોઈ મુર, સુખદ સ્વપ્નમાં મદાલતી હતી એમ લાગતું હતું. તેનું સિમન વિહર્યું, દોડ જરા પડોગ્ય થયા,

અને સ્વેત. એકસરખી દંતપંકિતનો ઝગઝાટ મુખમાંડળે આવરી રહ્યો.

અખાત્રીજનો ભરતી જેવું પૂર મારા લોહીમાં આમું, અને હું તેના ખાટલામાં, પાંગત પર, પગ પાસે, જમણે પડ્યે બેસી પડ્યો.

પણ શુદ્ધ સંકેષો અને પવિત્ર જીવનમાં અણકાપી અને અમોઘ શક્તિ હોય છે. એના પગ પાસે બેસતાંજ મારા લોહીને ઉકળાટ યાત ધવા માંડ્યો, પણ તેને રચાને મમરાટની આછી મુગતરી ચડી આવી. એને સ્પર્શ કરવાની મારી હમ્બા ઓઝરવા માંડી, હિંમત તો ચાલીજ નહિ, અને આવા લાગણીઓના આઘાત અને પ્રત્યાઘાતને પરિણામે વિરોધીજનો જેમ સમન્વય રચાપે, તેમ આછી અધુરી સ્વસ્થતા મે મેળવવા માંડી દેવ એમ લાગ્યું.

પણ હજી કમોટી અધુરી હમે-હજી તાવણી બાકી હતી જાંઘમાંજ તેનો જમણો હાથ ઉપદેશ પરથી સગી કટિપ્રોહ પર સ્પીર થયો. સ્વપ્નમાંજ તેના મોમાથી ધીમે સખ નીકળે, “સુરેન્દ્ર...સુરેન્દ્ર!”

અને લાગણીઓનું પ્રમથ તાંડર મારા શાનનુંગમે ધાંચો રડ્યું. જ્ય.ગામુખીનો ઘેઘ મારી નમોમાં રેડઈ ગયો. વિદા, કાગ અને સંબંધનો સર્વ સ્મૃતિઓ એ પ્રત્યેક સમ રજુકારમાં ડુબી ગઈ, અને હું તેના તરફ ગુઝ્યો.

—પણ અનુવચિક આગમ્વાની આગ દેવ-દેવરે સંવમણે સર્જાતી સકિત દેવ-અંતરમાં પ્રાપ્ત ઉતરેલા આગેને અખત્રી પ્રવલ દેવ-મદાપે મંજારેલા સુન્દરિમવ જીવની મિદિ દેવ-તેને તેમ રત મદાપે તેના અંતરે અંતરે સ્પર્શ થઈ ગયો. આગ વચરને અમરવ અને પ.જા હાથને અમરવ એ હું વિદ્યુતનો જગત અનુજરને હમમેનને બેઠો રડો.

પણ વિધાતાની રમણુમ્મજા આટલાથી સંતોષાઈ નહિ માનવોની મનોચાતનાથી કદાચ રાયવું તેનું હૃદય હતું મારા આ યંત્રણાથી ધરાયું નહોતું. તેણે રમત આગળ ધપાવો.

સ્વપ્ન પ્રદેશમાં જાણે સદયાર સેવતી હોય તેમ તેનો અધર જરા સંકોચાએ, તેના મોં પર આછી લાલાશ સ્ફુરી, તેના મુખમાંથી હેતાળ, દેવા સારતો સખ્દ નીકળ્યો, "સર, સર !" અને કોઈ આરંભિક પ્રેમોપચાર થતો હોય તેમ તેનો જમણો પગ લાંબો ફેલાયો, અને મારા આરંભિક વચ્ચેથી આચ્છાદિત સાથજને રપસ્યો.

—અને માણુ અને ધન વિષ્ણુતના સંસર્ગથી ઉપજતો સળવળાઈ મારી રંગેરંગમાં ફેલાયો, રામે રામ ખડા થયા અને તલસાદની તમન્નાએ દેહ તંત્રને તંગ બનાવ્યું.

આવેશોનો ઉદ્ધિતો ક્યારથી ઉજળતો હતો. પણ તેણે હતું મુઠ્ઠી માત્ર મુઠ્ઠી નહોતી. હવે તો તેણે સીમા છોડી.—

—તેને બીંસી કચડી નાંખવા હૃદયે ઉજળા સર ક્યાં, બાહુઓ પણ લંબાયા, અને દેવાની આમની બીની વરાળ ધમધમતાં ધમતાં નાકમાંથી વેગથી નીસરવા લાગી.

—પણ મરતો ચોટો હેમ્લો ધવ ખેસે તેમ કદાચ એ આવેગ મેં રાધી રાખ્યો, અને માત્ર કોમળતાથી તેના પગ ખેંચામાં સરભાવી લીધા, અને કંપતો મારો હાથ ધીમા માદવથી તે પર ફેરવ્યો.

તે રપસ્યોનીજ તે સળવળા ઉઠી. પણ હતું તે સ્વપ્નનું યેન તેના મગજ પર સ્વાર હતું. છતાં સાદાંક, કોમળ પ્રજા આખો, "તોનું એ ?"

મારો હાથ યંબી ગયો. હૃદય બે કોઈ ધનધારા મુક્યું, જનાં નાગીના ધનધારા જાંવળવાટે તેના અંતરે સદેગા સુખાનો રક્ત.

તેની ઉંઘ ઉડી ગઈ. આંખ યોગતાં તેણે પ્રશ્ન પુછ્યો,
“કોણ સુર ? સુરેન્દ્ર !”

મિત્ર આ સંબોધનથી તે અર્ધ સ્વપ્ન-અર્ધ જાગૃત દશમાં
હતી એ સ્પષ્ટ હતું. હજક ખાધી હોય એમ હું મુંગો જ બેસી રહ્યો.

ઠડપથી કોણી પર ટેકવાતાં તે બોલી, “સુરેન્દ્ર” તેની
આંખમાં આધુ આશ્ચર્ય હતું. તેના સુરમાં અણસમજ હતી.

દયા વાચતો હોઉં એવા મુખે અવાક, જડ હું જોઈ રહ્યો.

તેણે બેઠા થતા મારા બોળામાંથી પગ સંકોરી લીધા. જડ
બનેલા સ્નાયુઓવાળો મારો હાથ તેના પગને અડકી જ રહ્યો.

ધીમેથી તે હાથ ખસેડતાં તેણે સીધો સવાલ પૂછ્યો,
“સુરેન્દ્ર, તું છે ?” તેના સ્વરમાં આછી તિબ્બસ હતી, તેની
આંખોમાં આછી નિરાશા હતી.

તેના હાથના સ્પર્શો મારા સાનભાન વિખેરી નાખ્યા. મારાં
અંગો વિવશ બન્યા.

તેણે જરા તીવ્ર નજરે મારી સામે મોંઢ માડી-

અને તેની આંખ સામે મારી આંખ નખી પડી. પણ એ !
નીચે સરતા તો તે તેના ઊંચામાં પર અડકી ગઈ. અચાનક મોંઢ
ઉઠતા તેનો ઉંઘ મરી ગયો હતો, અને આંખો કદનાં નહોતી
કમળમાં તેનું કાવચ પડે જુ ઉંચામાં હતું !

મેં સર્જન સ્વેદ અનુભવ્યો. મારા અનુભવ પ્રુષ્ટ થીવ-
જનને તેનું કાવચ વાચતો હોઉં તેમ તેના પગ પડી ગયા.
સુરેન્દ્રને આંખમાંથી જાતનું ગાંધી, અને પગપદ, અનુભવ
અનુભવ નહોતો જાણી હું તેના સામે જોઈ રહ્યો.

કેવળ અને મધ્યમનમાં મુંઝવણ અને નિષેધ તેને
માની જાણી સહે તે પણ અને જોઈ રહ્યો.

એ તારામેનકમાં શા શા લાવો—શી લાવનાઓ—કેવી લાગણીઓ અને કેવા મંથનની રમઝટ થઈ ગઈ તે કેમ કહી શકાય ?

અપાર કામગતાથી કે આદ્રં કેા સ્નેહલાવથી તેણે મારે માથે હાથ મૂક્યો, ‘ સુરેન્દ્ર, સુરભાષ, આ શું ? ’ ખૂન જલ્પ-તાથી તેણે પૂછ્યું, અને માથેથી હાથ કપાળ પર ફેરવ્યો— ‘ અરે, તમારું શરીર આટલું ગરમ કેમ છે ? ’ ચિંતા, વિસ્મય અને આશંકાથી બદલાયેલે સ્વરે તે બોલી.

મેં જોઈથી બે હાથમાં તેનો હાથ પકડી લીધો. ‘ સરલા, સર ! ’ પ્રજ્ઞતા, આવેશમય સ્વરે મારાથી બોલાઈ મધું, અને તેનો હાથ છાતીએ દાબી મોં તરફ મેં ઉઝીા કર્યો.

પણ હાથ પાસે હું હોઠ લાવ્યો, પણ મારાથી સુખન થઈ શક્યું નહિ. શા માટે ? કાણ જાણે ? મેં તે હાથ મારી અંખિા સાથે દાબી દીધો.

તેણે મમતાથી બીજે હાથ મારા માથા પર ફેરવ્યો. કદપના કે ભમણા દરી, પણ મને તે હાથ કંપતો લાગ્યો. પણ તરતજ સ્થીર થઈને માથા પર એ ટકી રહ્યો, અને કંપતા છતાં મીઠાસથી હલાહલ હલકાતા સ્વરે મારાં કાનમાં અમૃત રેડ્યું, ‘ સુર, સુરભાષ, આમ ગાંઠા શું કારો છે ? ’

અને આ પવિત્ર મમતાના પાવનકારી હંટકાવથી મારાં દેવાનો ઉઠાટ ઠડી થયો, મારી નસોમાં નાચતો ઉન્માદ ધીમે પડવા લાગ્યો. મગજમાં સાતાનાં છાંટણાં છંટાયા. ઓસરેલા સંબંધના જળ અંતરનાં ઉંડાણમાં આર્ષા આર્ષા આવવા માંડ્યાં.

જીવનની સર્વે શક્તિઓને સામટી ચાપરી નાંખવી દોષ, પ્રજ્ઞના સૌ પરિણામોનો અંતીમ ઉપયોગ કરવો દોષ તેમ આયુષ્ય વ્યાપ્ત દોડમાં મુકનાં મેં એક સજન અને સદૃશ પ્રવલ્ત કર્યો,

અને " સરથા, બાબી " એટલા ચબ્દો રૂધાતે સ્વરે બોલીને તેના પગને મૂકી દઈ પાંગતેથી હું નીચે ઉતર્યો અને અસ્થર ડગલે મેં મારા ખાટ તરફ પગ દોર્યા.

પશુ ઠાંતિ સાંજે વેડેલા વરસાદ કે કાંતિ પડતી પરાંડે સેવેલી શિતળતાની એ અસર હોય, કે કાંતિ માંદગીમાંથી ઉઠ્યા પછી અધુરી સાપડેલી ચક્રિતનો સંચય હાય પામ્યો હોય, કે કાંતિ હું માનું છું તેમ વિરોધી લાગણીઓના બચકર મુદ્દનો આગા અંતર પર અસહ્ય આધાત પહોંચ્યો હોય—ગમે તેમ પશુ એક બે ડગલાં બરતાં તો સમમ સરીરમાંથી ચેતન ઉડી જાયેલું હોય તેમ મેં લયડીકે ખાધું, ચકાવે ચઢેલી આખો તો ચક્રા વક્રા થઈ બધે થઈ ગઈ, તંમર ખાતાં મગજને જાણે જાગાકારથી પાડી રાખતું હોય તેમ જોરથી લમણે ને લલાટે લાથ દીધા. અને અંતરિક્ષમાં આધાર શોધતો હોઉં તેમ ડાકું ઉંચું કરી બાજુ ડીધું ખાઈ તેના પલંગની ઇસને ટેકે ઉભો રહેવા બધાં મળીને તેના પગ પામે ફસાઈ પડ્યો.

સમુદ્રના અતલ ઉંડાણના કાળા પાણીમાં જાણે બીડા ઉતરે હોઉં એમ મને થતા લાગ્યું. 'જીવ બીડા, જોડા ઉતરે છે,' એ ભાવ એને કહેતા હશે ?

અને સાગર પારથી કે પરજવને ઓવારેથી આકાશના બદલેલા સાથે આરતો હોય તેવો સ્વર આપ્યો, " સુર, સુર, તમને શું થયું છે ? "

એ સજ્જતી જેટલું મમતાએ મગા ચિત્તની જડતા જાણે હરી લાગી એમાંના તીવ્રતા હોઈ જે ઉંડાણમાં હું સરસે હતો, તે ઉંડાણને પાંચી નાંખી, આપણા મુંચળાવના બાંધકાને જાણે મળી નહોતો.

—અને કે. મુકેશ, મેં-કે-૬૫ ૫૨, મ. ૫ ૧૫૨૧-૨૨ ! મેં-કે-૭૫ મુજબ ૬૫, બ. રેમન્ડ ગ્રામર મુકેશ મળી

મારા ખભાને દહીવવા લાગ્યા, અને ભવોભવની આત્માની યાતનાનાં ચિત્તાર જેવો આતુર એક ઉચ્ચાર સંભળાયો, “ સુર, સુર, આમ શું કરો છો ? મારા સામે જુઓ. સુર, સુર, હું સર, તમને બોલો છું ! ”

એ સંજીવન સ્પર્શથી મારું ચેતન પાછું ફરતું લાગ્યું, એ અગાધ વેદનાના આવિર્ભાવ જેવા અંતરના અણુદાંડ્ય! ઉદ્ઘાટનાં આદ્વાદનથી અનંતમાં સરવા મડિલો મારો આત્મા પાછો આકર્ષાયો.

અને ફરીથી, આજના અંતરાયો ચીરી વિધાત્રીનાં નિષ્કૂર ઉરને વલોવવા વદાતો હોય, યમરાજની જયયાત્રાને અધવચ્ચે પાછી ફેરવવા આત્મ વિશેષન, —આત્માર્પણની આજુ દેતો હોય તેવો, આજે, આરથા અને આમદનાં અજળ કે રણુકાર ભરેલો સરદાનો આકેશ આબો—“ સુર, સુર, આમ ના જવાય હો, હું સર, તારી સર, તને ના પાડું છું !.....સુર, સુર, પાછો આવ.”

અને ભવ ભવનાં આ આમંત્રણ માટે ગદ્ ગદ્ નેષ રહેલો આત્મા વીંટાઈ વળેલા નિરાશાનાં ચીકણાં ટક્કરને બેદી નાંખી ફરી ક્ષેત્રમાં આબો. પાંખ પ્રસારી પલાયન થયા ઉચ્ચત થયેલાં પ્રાણ પશુ પ્રાણેશ્વરીની આ આશાનો અનાદર કરવા અચકત દનાં. બીજે એક નિઃશ્વાસ મુખીને મેં આંખ ઉધારી અને વિવિધ ભાવથી તળતળતી તેની આંખોમાં જ્વાળા....

...મારું માનવું છે, કે જ્યારે મને તમ્મર આવ્યાં, અને હું રસડાઈ પડ્યો, ત્યારે જગજગરીથી વાસી ગયેલા સરદાનાં દહવાના દારના આગળા ઉધડી તથા એકર જેમ પ્રેમકથાના આવેશના પ્રત્યાપાતે મને મરણ મુખમાં ધકેલ્યો હતો, તેમ આ વખતે તો એથીજે અનેક ગણા આધારથી મૃત્યુમુખમાં હું પડ્યોજ હતો, એવું એને નિઃશ્વ શાસ્ત્રું.

અને તેથીજ સંયમ, લાગ, વાસનાજયના સર્વે સંકરો
એનાં પ્રિયકરના જીવન સામે હોડમાં મુકતાં હાથાં, અને સો
હૃદયનું અણુમોઢ ધન-સંરક્ષા અને સંજીવનની જન્મપ્રાપ્ત
છત્ત્રા અને શક્તિ-ઉપર તરી આવ્યું. અને તેણે સર્વસ્વને મેળે
પણ મારા પ્રાણ રક્ષવા નિરધાર કર્યો.

અથવા એમ પણ હોય, કે નિષ્કળ પ્રયુષની પરાકાષ્ટ
મૃત્યુમા પરિપુર્યમતી જોઈ, એ પ્રગળના પ્રદર્શનથી તેના ઉરમાં
રોધિલો નારીસહજ પ્રેમભાવ સંયમ માવને ઉવેળીને અદગ્ય રૂપે
બહાર ઉભગયો, અને નેનોએ તથસાદ, મુનિમ બધેનો ગુડી
જતા, મારો તથસાદની કક્ષાએ પહોંચ્યો.

ગમે તેમ હોય-પણ જ્યારે અમારા નવનો મજ્યાં ત્યારે
તેની આખોમાથી નીવળતા નિર્બીજ રનેદ અને સવજજ પ્રેમની
અજળ મ.સાવડમાથી જગના આવમુધાના સિંચવધો મ.ગ
હૃદયમા ભવ બવનો નગમે છીપાય એવી કોક સાત વળી. તેનાં
મુખ પર વિવસતા નાપર, અમ કોય સ્વાર્થજના તમજનાં
ઉદ્ધાસથી મારા હૃદયમા આવેલી કોક અકર્ય જરતી આવી.
અધુરકા બે!! થકને, મગની કો રાગગાળી પામે વાયક બીજ
મારે હાથ પ્રમારે તેમ હાથ સંજાવી મેં કર્યું, “સર. સર!”

—અને સંજગથી નવનો કાગના, માસ હાથમાં હાથ મુડીને,
પચમધુની મીઠાસથી જલગના સ્વરે તે બોલી, “હુક. હુક!...”

—અને બે જન મિનિટ એ હાનમિયનના નિગરદે
આનંદમાં અમે નક્કીન જન્વા.

પણ અનિષ્ટ. અને નિરરુદ્ધનિય પશ્ચિમીન મ.૧ કે.૨
કે.૨? અતઃ જ્યારે મરેન્સ કમેડીએ ચડે છે, ત્યારે કો.
અને નાં સર્વ પુરવમકરો કદાચ તેનું કવચ ગ્યે છે!...

પ્રે.૧૫.૦૦: પ્રારમિક રિવિ જ્યાં એ હાનમિયને કં.૬
સંગીત હાનમિય. અમરો ઉરમાં જન્મજન્વા હતાં! ૧૯૭૨

અમારા હાથને પરમેશ્વર વળે, અમારા રોમેરોમ ખર્ચ થઈ ગયાં,
અમારી નાડીઓ જાણે એક ધગકારે વહેતી હોય અને કોઈ
મધુરું, ઉન્માદક, અણુસુપ્ત સંગીત મુણાવતી હોય એમ લાગ્યું.
જૂત અને ભવિષ્ય લોપ થયાં, અને વર્તમાન જાણે વિસરાતો
હોય એમ કોઈ વિરલા પરમદસોજ માણતા હશે એવી દિશ્કાલથી
પર લઈ જતી કોઈ મહાનમાધિમાં અમે સરવાં લાગ્યાં હતાં.

હસમાયુધનાં કામુંકની મોહક પ્રત્યાના માફક મુર હશે
દિશા ભરી હોતા લાગ્યા, રતિવિભોજન, આર્જવપૂર્વે, સંવનનમાંજ
પ્રણયી બોમે છે, એવો આકર્ષિત એ સખ્દ મારા મુખમાંથી
હરી પડ્યો, 'સહ' અને વેગીલા બનતા જતા ઉદ્દાસથી વાતા-
વરણમાં પરિભ્રમ રેલતી, ઉછળતા ઉરોભાગ પર લલ્લનવનત નયનો
ટેકાવી બેઠેલી સરલાએ કાતર સવનન દષ્ટિ સાથે રવાર્ણસજનન
એ આગુર નયનો મારા નયનો સામે માંડ્યાં.

અને એ ભવભૂસ્થાં નયનોની મદન ઉંડાણમાં દષ્ટિ પરોવતાં
મને કાંઈ નહું લાગ્યું? પ્રેમામૃતથી ઘસગલતાં, સમર્પણ માટે
ઉત્સુક આગુર એ નયનોમા કે અમાધ જિંદગી પાછળ આછી
આછી અનિચ્છાનાં કે આછી આછી અવદેશનાનાં ઓછાયા
દેખાતા હશે? એને જામ માની, જૂતીને, એ ઈંદીવર કમબોમાંનાં
સ્નેહવાદિની રસરશ્મિને રાણેક તો હું ત્રીસી રહ્યો.

પણ આકર્ષિત આ શું જન્મ્યું? જાવ નીતરતી આવી
અખિ મેં પહેલાં ક્યાં નીરખી હતી? એ અખિનાં સંભારણું
અત્યારે શાને થતાં હશે?

રમૂતિપ્રદેશના કપાટ જાણે અમમ્મ, અમોચર કોઈ કારણે
બાજ અયાનક ઉપડી ગયાં અને સરલાનાં પ્રથમ દર્શનનો,
શાંતિ સમેલનનો દેખાવ, ક્યાંએ સંકલ્પ કે કારણ વિના મારી
નજર સમીપે તરે.

એજ નિખાવસ જાણિકાએ, નર્તન અગિયાર અને જાવની
ભરતીના આકર્ષણથી પ્રેરાઈને શેષને મરણે સર્વ સમર્પણ કરતી

વેળા આ નયનોથી જોયું હતું; એજ સમર્પણ મને ધરતાં
અકથ્ય ભાવોના અનુભવથી મારે હૃદય ઉભરાવા લાગ્યું.

પણ સ્મૃતિનાં સંભારણાં તો આટલેથી અટક્યા નહિ. હવે
તો કક્ષાંએ સંબંધ વિના જ તે જ સંમેલનમાં મેં ભગવેતો
અભિનય પણ નયને તરો, અને કણમાં સંભળાયું—

મેં ઉચ્ચાર્યું હૃદયમણુ વેણુ :—કેવૂહં ધ્યાદિ.

મહાભાગ આર્યોના ગગનમામી આચારના નિપુણ જેવા એ
આદર્શને મૂર્ત કરતો આ સ્લોક—

—અને નિર્મળાએ એ સ્લોકનું ગદ્ય સમજતાં હમને
હતું જ હતું, ને કે “ તમે પણ હૃદયમણુજી જેવા છો ! ”

આ કારમી, ભવ નિર્ણયની પત્રે કે વિસ્તૃત પુષ્પનું પ્રેમ
આ દરમ મારા નયનો સામે આભેદ્ય પ્રત્યક્ષ થયું, અને મને
જેમના ગુણજમાથી પારિગતની પરિમલ ફારતો નિર્મળાના જેવો
સામનો કેક અવાજ મારા અંતરને મંજગાયો, ‘ હૃદયમણુ જી ! ’

અને એ હસ્તમિલનમાંથી ઉદ્ભવતી ઉત્તેજનાને સ્થાને અકથ્ય
પ્રેમની શાન્તા ઝરી. તેની શીતળતાના યોગે ઉત્પન્ન રહીને
આવેગ હવે તો સમવા લાગ્યો હતો.

નજર આગળનું અકાસ્ત દ્રશ્ય હવે તો અત્યેવ થયું.
જાનમાં ગુંજતો નિર્મળાનો સ્વર પણ ધીમે ધીમે સ્વ પામ્યો. ૫૧
મલંગની સોડમ ક્ષી નષ્ટ પામે છે, ખરી ?

એ દ્રશ્ય વિશ્વ પામતા સગદાની સ્નેહદં આંખો અને એનું
મંદુર મો આંખો સામે ફરી દેખાયું.

પ્રેમાર્થે સ્વર્પણની સમજનાથી એનું સૌંદર્ય મહત્ત્વ
હીની ઉંચું હતું. મો ૫૨ ઉત્સુકતાની લાલસા હતી. આ નમ
-કાંતી સમજ હતી, અને અંતમાં અવગતની નમજ હતી.

૫૧ હવે-હવે એ પ્રોજેક્શન સૌંદર્યમાં લાગતી લાગત
-તે હતી. અમ! હતી ૫૨ની ૫૩ની—

૧૩ અધોક્ષિક સૌંદર્યજી કુદરતની કમનને મંજુર
અને એને એક ગદ્યે છીએ, તેમ હું તેના નિર્ભય

સૌંદર્યને અનિમેષ જોઈ રહ્યો.— દેહબૂખી, ભોગતરસી
 યુભૃક્ષાથી નહિ, પણ રસભોગી રસતૃપ્ત રસ દક્ષિણી.

અને તે પણ જોઈ રહી સુધાઝરતા સ્મિતથી વિલસતી
 આંખોએ—માતા, બિની, પત્ની સર્વે નારીત્વના ઉદાન્ત રૂપોને
 એક સાથે રજુ કરતી.

અને ઊર્મીને એક જગબર ઉછાળો આવ્યો, અને તેના
 હાથ માથે મુકતાં, તેના પગ મેં પકડી લીધા.

કવિએ કશું છે, જે, કે

મિચતે હૃદયમ્ન્યી છીઘન્તે સર્વસંશયાઃ ।

હિદન્તિ સર્વપાપાણિ તસ્મિન્દ્રષ્ટે પરાયરે ॥

એના પ્રેમ પારાવારનાં દર્શનથી જ હૃદય આરાં હૃદયની
 મંદીઓ બેઠાઈ ગઈ, સંશયો લોપ પામ્યા, અને મારા આત્માનાં
 બધાં મગ ધોવાઈ ગયા.

તેના પગને મારી તરફ ખેંચતાં મેં તેની પર આંઈ માથું
 નાંખી દીધું, અને લાગણીઓના વિશ્લેષથી ગદ્ ગદ્ છતાં
 આત્મજ્વળના ગર્વથી રાગતા ઘેરા સ્વરે કશું, ‘સરલા, બાબી,

નાહં જાનામિ વેગ્દહં, નાહં જાનામિ કુણ્ડલમ્

મૂપુરં ચેવ જાનામિ, નિત્યં વાદામિવંદનાત્ ॥

નાનકા બાઈને જાણિકા ઉંચકી લે એટલી સદેહાઈથી
 તેણે મને પામે ખેંચ્યો. પ્રિયતમાના હૃદયથી મારું માથું ખેંચ્યામાં
 મુક્યું. બહેનના નિખાલસ પ્રેમથી તેણે એ માથાને આલિંગન
 દીધું, અને લાડકવાણા પુત્રને માતા બરે છે એવું મીઠું ચુંગન
 તેણે મારા કપાળ પર કરતાં કશું, ‘સર, બાઈ, મારા સદ્મનુજની!’

અને જગજગતનીની સર્વે પુત્રીઓના અંકમાં આત્મવતી જે
 પુનિત, સંતૃપ્તની સકિ છે, તેને આરવાદ લેતો હું બવબવના
 માં ઉનારવાને તેના ખગામાં જ ઉઠી ગયે.

ચાપાટીના ઉત્તર તટે-જ્યાં ઉપરથી હેન્ગીંગ બ્રાડ
 ડાકીઓ કરે છે અને નીચે દૂર દક્ષિણમાં આંધી આ
 ડાકાખાની દિવાદાંડી દેખાય છે, ત્યાં પોતાના ન્હાના પથ્થ મને
 બંગલામાં મળેન્દ્ર બેઠો હતો. સમુદ્રના પટ ઉપર પવનની શહેરી
 લહેરીઓ આવતી, અને અસ્ત પામતા સૂર્યનાં કિરણથી ગુલાબ
 અને સોનેરી બનેલા વાદળો સમુદ્રપટને રંગી નાંખી ચલુ
 અજ્ઞાનતાં હતા. પણ મળેન્દ્રનું ધ્યાન ત્યેમાં નહોતું. ઉઠત
 યોવનના આશાભર્યા ઉત્સાહ સાથે તેણે જીવનચર્ચા આરંભી હતી.
 તે સમય સાથે તે આજનો સમય સરખાવતો હતો.

પ્રથમ મહત્વાકાંક્ષા અને અદ્યતન પ્રતિભાના જ માત્ર બળથી
 તેણે કોંઈ વિદ્યનનાઓમાંથી ચલાવી માર્ગ કર્પો હતો. વિદ્ય
 અર્થેક પુનરુદ્ધારના કારણકે મનના અખિલ ભાગનું ઔદ્યેગિક
 નહ નહાતો તે સંચાલક, સંચાલક અને પ્રાણ હતો. કારીગરીનું
 ગુપ્ત રીત નહોતી મુગ્ધિતનને અને પરદેશીઓ પોતાનો માર્ગ
 સરને કરે જતને પૂરે પાડી શકતા. આ સંસ્થાને બેઠો તેને
 અત્યંત મિત્ર ભુક્તિથી પુષ્પાં કર્યાં હતાં અને તેણે જો
 ઉદ્યોગના જીવનમાં રસમય થઈ સકાયું હતું. ૧૯૧૧, જાનિ.
 ૧૧ આ રોજ આ રોજ સંચાલક વિદ્યના હોયોનો તે અર્થેક
 અર્થેક હતો મુનિત નિમ્ન ગદ્યને તેની આત્મા દમ્બ-
 વાન હતો અને જાતે પથ્થે તે પ્રેરક હતો. કોઈમરે
 ૧૯૧૨ તેને મદદ કરવા હતી. આમ ૧૯૧૨ ૧૯૧૩

વર્ષની વયમાં તેણે એક અગ્રેડ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી અને શસ્ત્રવૈદ્ય તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી.

જતાં લોકવાયકા કહેતી—અને અકાળે વાર્ધક્ય આપ્યું હોય તેવી તેની મુખમુદ્રા સાક્ષી પૂરતી—કે તેનું આંતરજીવન સુખી નહોતું. વર્ષે વર્ષે ક્રેડ બાધિના નવા સચોટ ઉપાયો તેની પ્રયોગ-શાળામાંથી બહાર પડતા અને તેની કીર્તિ દિગંત વ્યાપતી. માસે માસે ક્રેડ નવા ઉદ્યોગના વચસત્રી મંડાણુ તેના હાથે થતાં, એ રીતે દેશભરમાં તેને માટે અભિમાન અને ઉપકારના ઉભરા ઉભરાતાં અને જતાંએ દિવસે દિવસે તેના ચહેરા પર કઠોરતા વધતી, તેની આંખોમાં અપાર્થિવતા આવતી, અને તેની પ્રયોગશાળામાંના તેના મદદનીશો, તેની સલાહ પર જ ટકી રહેતા અનેક કારખાનાદારો, અને તેના સહવાસમાં આનંદ માનનારા અનેક શુદ્ધિવ્યવસ્થાથી ભિન્ન કહેતા કે ગળેન્દ્રના મુખ પર તેમણે કદિ સ્મિત જોયું નહોતું. સર્વેની સવડ સાચવવામાં, સર્વેની હાગણીઓ જાળવવામાં તેની અપ્રતિભ શુદ્ધિ પોતાની કુશળતા બતાવતી. જતાં એ બધામાં હૃદયનો—હાગણીનો અભાવ સંતાડવા જતાં જે તરી આવે. આને લીધે સામાન્ય રીતે એને લોકો ‘ખાગણી’ ડાકટરને નામે ઓળખતા.

સામાન્ય રીતે કઠોર દોસતી એ મુખમુદ્રા આજે વધારે કઠોર હાગતી હતી, એ દીર્ઘ, ચિંતનપૂર્ણ આંખોમાં આજે ઉંડા વિચારની ઝાંખા હતી.

ધીમેધી એરડાનું બારણું ઉઘડ્યું, અને એક સૈનિક વર્ષની મુંઠર ગાલિકા અંદર આવી.

“બાઈ, ” અગ્રેન્ડ એટલે તે આરામખુરમીના હાથ પર ગોડવાનાં તે બોલી, “જમનબાઈનો પત્ર આવ્યો? મુરેન્ડ ક્યારે આવશે?” જમન અગ્રેન્ડનો નાનો ભાઈ હતો. મુરેન્ડ અગ્રેન્ડનો આજેક વર્ષનો પુત્ર હતો.

“આવશે. ” અગ્રેન્ડે ક્રોડ જમન દીધો.

ગળેન્દ્ર બોલ્યો, “ હું સમજ્યો, પુષ્પા, ” અને પણ માત્ર તેના કંડા—લાગણી વહોણા દિસતા ચહેરા ઉપર ઊર્મિનો ઝળકાટ રુપે. તેને પોતાની પાસે ખેંચતા તેણે પૂછ્યું, “ તે કાણ છે ? ”

લાગણીઓનો આવેગ સહેવા અશકત તે બાળા તેના બાળામાં ફસડાઇ પડી—ચોડીવાર મૂંગી રહી—અને ચરમાતા, અચકાતા, અસ્પૃશ્ય-સ્વરે મ્હોં હાથ વડે ઢાંકતા એક નામ તેણે ઉચ્ચાર્યું.

તે ચમક્યો; પણ એક પણમા તેના મુખ ઉપર રત્નેહાર દિધગીરીની પણ દડતાની લાગણી જવાઇ રહી. ઊર્મિઓના જીરુસાને એક સાદજીક પ્રયત્નથી શાંત કરતા તે સહેજ સકંપે સ્વરે બોલ્યો, “ ના, નહિ. કાંઈ પણ. પણ એ નહિ,—એ કુકુંજમાં નહિ. ”

પુષ્પાના મુખમંડળનો ભાવ પરિવર્તન પામ્યો. આશા—આતુરતા—શરમની લાલાશને બદલે ત્યાં વડીલ પ્રત્યેના આદરથી દયાની ઉદ્વેગતા, અભિમાનથી રોકાતાં આંશુઓ અને નિરાશાની કાળાશની ઝાંખી થતા લાગી. પણ સર્વ લાગણીઓ મ્હોટાભાષની આશામાં રહેવાની ટેવને લીધે દબાઈ રહી.

“ શા માટે નહિ ? ” તે કુખાતે સ્વરે બોલી, “ શું તે કુખ બચકું છે ? શું તે પુરુષ નાશાયક છે ? ”

ઊર્મિઓના પ્રજગ સમામનો અંજવાત એક જ દાણ માટે તેના મુખ ઉપરથી પસાર થયો. બીજી જ પળે તે સદૃશ સંસ્થાઓનો આમદી સંચાલક બન્યો. નિમિષ અને આમદની કોર રખાઓ વધારે કોર બની. “ પુષ્પા, ” તેણે દર્શ્યું, “ કુખ કે પુરુષ માટે આરે વધિ નથી. માત્ર તું ત્યાં પરણે તે હું માંગતો નથી. ”

“ કારણ ? ” પકડતી બાંધીને બાંધના કસ અને દડાઈની બિંદી, પણ એ પ્રસંગની અવનમાં અત્ય સમજતી,

અને તે સાચવવા પ્રયત્ન કરતી તે બાળા બોલી, "હવે . જરા સમજાવુ તો પાડશો, ને ?"

"પુષ્પા !" તે બોલ્યો: તેનો સ્વર હવે સાંત પડ્યો આજ બગવતો હતો. "કારણ તું સમજી શકશે જ નહિ. માત્ર સત્ય સુધી જોમ તને વિશ્વ નથી આવવા દીધી, તેમ જીવનમાં તારું હીત કરવા તપર તારા ભાઈના શબ્દો માન. ત્યાં કશુંપણ નથી."

એક પણ ત્યાં અગધ સાંતિ હવાઈ રહી. મળેન્દ્રો ૧૧, આમલી મુખભાવ જોઇ પુષ્પા સ્તબ્ધ બની. એ વખતે વાત હંધાવવામાં માણ નથી એમ સમજી, અને સાંત, નીરવ નિગાસાથી તે ડહા અને ઓરડો છોડી ચાલી ગઇ. પણ જતાં જતાં અરજી સ્વરે મળેન્દ્ર સામગ્રી નહિ તેવી રીતે બબડી; "કંઈ અને કંઈ? પ્રેમમાં તમે તું સમજો ? તમે એકલાપાપલામાં જ મુખ મળો છો. જગત તમને ખાતર જ 'પાપણી' તરીકે ઓળખે છે ?" જન્મ પછી આજ સુધીમાં આજે જ પુષ્પાએ ભાઈ તરફ આંસુ અવમાન બનાવ્યું હતું.

(૨)

ઉપરના પ્રશ્નને બીજો દિવસે અપોરતા બે વાત પોતમે કહી ન સજવાથી પુષ્પા પોતાના પ્રિયતમ વીરેન્દ્રની રોષ પુષ્પા પહેલે તેની સલાહ માટે આવતી હતી. બન્નેની ઉંમરમાં વિરમન: બન્ને બન્નેને મુઠી બેઠેલા કરતા ૫ વધારે બનતુ.

પુષ્પાની ઉંમર એવોમ વરંની છે. સાધારણ ઉચાર, જરા જાણે અને માંમુલ બેચા બાંધેને હાથે તે બાઈની ક.ર.તે તે પુષ્પા જેટલી જોઈ વળતી નરે.તી બતા તેના ધોમ: તેની પાસે નવે: તેની પ્રજા હાલકામ અને હાલકામને: બધા: બધા: અને તેની પુષ્પા: કરતાં તે ૩.૫૫૫ રીતે ઉતારની હાલતી નહિ

જિંચકુળમાં જન્મેલી અને સ્વરૂપસુંદર છતાંય દુઃખ તે કુમારિકાજ
હતી અને લિંગલિંગ સામાજિક કાર્યોમાં તે સમય વિતાવતી.

પુષ્પાએ પોતાની કથની તેને કહી. કંઈપણ લાગણી દર્શાવ્યા
વગર તેણે તે સાંભળી. છતાં દાંતથી દગ્ધાતો તેનો નીચતો દોષ
અને ગંભીર દીસતી તેની મુખમુદ્રા બતાવી આપતાં કે તે ઉંડા
વિચારમાં હતી. વળી એક દાખેલો નિઃશ્વાસ તેના વિચારનું વલણ
પણ બતાવતો.

થોડીક પછી ત્યાં મુખપીઠી ફેલાઈ. પછી શ્રુતાથી પુષ્પાનો
દાથ દાથમાં લેતો તે બોલી, " ગળે-પ્રતારા સાધએ ના પાડી
તેનું કારણ શું કદાચી શકે છે ? "

" કૃષ્ણા ફોઈ ! " બની શકતી કામળતા સ્વરમાં લાવતાં તેણે
જવાબ આપ્યો, " જો તમને ખોડું ન લાગે તો કહું. લોકવાયકા
ખરી હોય તો કારણ તમે જ છો. તમે બન્ને પરસ્પરના હતા, -
એ પછીથી ના પાડી, એ વાત ખરી ? "

એક પગમાં તો કૃષ્ણાના-સદાની રાત્રિ, સ્વસ્થ, ગંભીર કૃષ્ણાના
રા ઉપરથી વિવિધ ડાયાઓ પસાર થઈ ગઈ. તેને સમજા
પગપાટાઓથી તે ક્યાં બળણી હતી ? કહેવાયું કે મોગ્યવરને
પાવે તે પરણી નહોતી. કોઈ ઉધર મનુષ્યો માનતાં કે સ્વાયંથી
કેને શ્રેષ્ઠ મળી તેણે સેવા માટે જીવન સમર્પણ કર્યું હતું
પણ નિઃકાલમક શબ્દો પણ તેણે સાંભળ્યા હતાં. છતાં સત્ત
જીવંત હતું ? પુષ્પાના શબ્દોએ બૂનટાગ ખડો કર્યો. પોને
જીવંત હતી, તે વખતની આશાઓ અને ઉમંગ તેણે બચાવ-
તેતાં નેત્રો આમગ તરી આવ્યા. પોતાનો સિદ્ધાંત તર નજર
તરવરનાં એક જીંડા નિઃશ્વાસ સાથે તે બૂનટાગને દાટી-
વતમાન તરફ વળ્યા.

પછી તે નિઃશ્વાસ સંમર્મ્યો, અને કારણ કદાચ : કૃષ્ણની
જવાબી, તેના બેગમાં દાથ મૂકી, બચાવ મમનુંકરો

દષ્ટિપાત નાંખતાં તે બોલી; ‘કૃષ્ણ! ફોર્સ! માફ કરજો. મને ખબર નહિ કે તે પ્રસંગનો યાદ કડવાસથી ભરપૂર હશે. મૂંઝવે, હં. પણ મને તમે શું સલાહ આપો છો ?’

તે પળભરના ઊર્મિના ઉછાળા પછી, કૃષ્ણ પાછી હાથે જોતી શાત, સ્વસ્થ બની ગઈ હતી. કડવાસ ભર્યા અનુભવથી તે લાગણીઓ પર કાશુ મેળવતા રીખી હતી. ‘પુષ્પા,’ માયાથી તેના કપાળ પર ચુંબન કરતાં તેણે કહ્યું, ‘તું અત્યારે જ અને ગજેન્દ્ર-[આ શબ્દ વખતે લાગણી પરના સખત અંકુશ છતાંમિ તેનો સ્વર ધૂન્યો] ત્હારા લાકડાને સવારના સમયનજો. અને ન માને તો એટલું જ કહેજો, કે ‘જીવન વેડાવાં સહેલું’ છે; સુધારવા સહેલા નથી. અને નિરપરાધિઓને કંઈમાં શી સ્વાર્થ ?’

પુષ્પાએ કુચે જોયું, પણ ધેરની મૂર્તિની કૃષ્ણના મુખમાં એક અશ્રુખિંદુ જોઈ ચમકી, અને તેને નહિ કુખવત્તા તે વડે બોલી નહિ; અને વિદ્યાસ્થ હેતા નેત્ર અને સ્પર્શી રત્ન માંગી ઘેર ગઈ.

(૩)

આપણી વાતના આજે ત્રીજો દિવસ છે. ગજેન્દ્ર જાણે ઉગ્રાક્રમા છે. નિર્માધિન પ્રતિથી ઉજળતા સમુદાય તરફનાં વિચારસંજ્ઞા ઉપગતવાતા તેના પ્રયોગો કામે જ પારગ થઈ જો કાલે માટે તે અપ્રકાશ દિવસ થવાં મથતો હશે. તે કાલે હો ૫૩, ૫૪ છે, અને કુશલની આ યજ્ઞિ પરત્વે વચાંતને દીઠે કાલે કાલે વિદુરસ્થાન જમજમમાં અમસ્થાન છે. કાલે વિચારના સદુચ્ચ તેના મનને અપ્રકાશ આપે છે. જો કે તેના કાલે એકાદ પણ અવજન જમજમ કરે છે, જાણે તેના મુખ કાલે કાલે અવજન કરે છે જમજમ છે એમ મનુષ્ય છે.

વરસ દહાડાના અથામ શ્રમ પછી આજેજ તે નવરે પડ્યો હતો. ફરીથી તેજ ઓરડામાં તેજ બારી પાસે બેઠો હતો. દૂર દૂર ગિગતા સૂર્યના કિરણોમાં ગેલતા અરબી સમુદ્રના તરંગો પર તેની નજર ઠરેલી હતી.

“આ તરંગો પર એક કાળે આકાશગંગાના તારકજૂથ જેવી વહાણોની અલગારો ભુચાવર, બસરા, પાદમીરા, જંગમાર અને માડાગારકર સુધી અને કોઈએ, સીંગાપોર, અને જવા સુધી દિંદી મહાસાગરના પૂર્વ-પશ્ચિમ તટો વચ્ચે ચાલતી. ધુરોપમાં જ્યારે વહાણવડું બાળક અવસ્થામાં હતું, ત્યારે દિંદી મહાસાગરના નાવિકોએ એ મહાસાગરને સરોવર જેવો બનાવી દીધો હતો. ભૂતકાળનું એ ગૌરવ હવે પાછું પુનર્જીવન પામશે. નહ યથેર્થ એ વહાણવડું આ નવી શોધને અંગે ફરીથી સજીવન થશે. વળી પાછા એવા જ વહાણો દિંદના કિનારાએથી નીકળી જમત સમસ્તને ખૂંદી વળશે, અને એટલા માટે જ પહેલાં વીસ વર્ષ તે આ વિશ્વત્ યક્તિનો લાભ દિંદને જ મળશે.”

તેને વિચારતંત્ર તૂટ્યો. એક નોકર ચઢતો યાગ લઈ દાખલ થયો.

“ગ્રેવિંદ, પુષ્પા ક્યાં છે ?” મન્નેન્દ્રે પૂછ્યું.

“પુષ્પાજીને દલ ગઈયાં નથી.” ગ્રેવિંદે જવાબ આપ્યો.

મન્નેન્દ્રની મુખમુદ્રા જરાક ગદલાઈ. “ગઈયાં નથી કે ઉઠ્યાં નથી ?” તે મનમાં બળકે; અને પછી બેઠ્યો, “હી, જાડે એટલે મોકલજો, જા.”

ગ્રેવિંદ ગયો. પગચાર મન્નેન્દ્ર વિચારમાં પડ્યો. તેણે પોતાના કપાળ પર હાથ ફેરવ્યો. એક દાબેલો અર્ધ-સ્પુટ નિઃશ્વાસ તેના મુખમાંથી સર્પો.

“પુષ્પા, પુષ્પા” તે દુઃખને સ્વરે બળકે. “અરે, દાને યાં જ ત્હારી પકડેલી ઉતરી ? આ વાતથી જૂના જન્મ

ગજેન્દ્રના મનમાં યાત યવા મડિયું વિચારેનું તુમૂલ્લ તોફાન ફરીથી ભગૃત થયું. બહેન માટેનું હેતુ અને તેના ચહેરા પરથી દેખાતી મનોબળથી માટે અનુકંપા, એ તેની પોતાની લાગણીઓ સામે યતાં દતાં. પગવાર તેણે સ્વસ્થતા ગુમાવી, નીચે બેસી અને જવાબ આપ્યો, “કાંઈ નહિ રહેજ ન.”

“ભાઈ!” પુષ્પાનુ હૃદય આથી દુઃખાયું “ભાઈ, આટલા દુઃખાઓ છો કેમ? મહેં તમને કશું હતું તે બાબતનો વિચાર કરો છો?”

તેણે જવાબ આપ્યો નહિ. પુષ્પાનો સહાનો રમતીઆળ મહેરો આજે ગંભીર બોધ તેનું મન દુઃખાતું હતું.

પુષ્પા ભાઈની આ સ્થિતિનું કારણ સમજી. પોતાને આ પાડવાની અશક્તિથી જ આમ બન્યું છે, એમ તેણે કહ્યું; અને ‘ના’ કહેવાના તેનાં-તે પિતાવૃક્ષ ભાઈનાં આસર કારણો દર્શાવે એમ તેને લાગ્યું. પગવાર તેના નિઃશ્વસ કાઢ્યો. પણ તે પગવાર જ. તે દહતાથી પણ મૂંઝતા અને ઉતાવળા સ્વરે બોલી, “ભાઈ, કાલે હું કુબ્જા ફાઈન મળી હતી. તેમણે તમને કહ્યું છે કે, ‘જીવન વેડફવાં સહેલાં છે, સુધારવાં સહેલાં નથી. અને નિરપરાધીઓને ઈંડવામાં શો અર્થ?’”

ગજેન્દ્ર ચમક્યો. કુબ્જાના શબ્દોમાં રહેલો ટોણો તે બરાબર સમજ્યો. ધીમી કામતી હૃદય જવાબો બમૂટી ઉઠી. મનોવેગનો ઉભરો તેને માટે અસમ્મય થયો. તેના આમલી-સ્વસ્થ મહેરો પર દુઃખની ઘેરી છાયા આવી. તેના તેજસ્વી-કોર નવનોમાં એક અનુભવિંદુ ઝળક્યું.

પુષ્પાએ પોતાના શબ્દોની અસર બોધ. તે દુઃખી થઈ. સામાન્ય મનુષ્યોના રાત્રીમાં અને પ્રતિબાંધપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ રાત્રીમાં બહુ જ દેર દોષ છે, -જે ચક્રમાળી અમિ કરતો દોષ તેમાંથી પાણી કરે એ દુઃખાર દરજ્જા છે.

પણ આ સ્થિતિ પણ માટે જ રહી. પણમાં તો મળેલું
મુખમંડળ ફરીથી ચાંત બન્યું.

“પુષ્પા, ” તે બોલ્યો, “પુષ્પા, તે તું જાણે છે ?”

“શું ? ” પુષ્પાએ કુતૂહલથી પૂછ્યું.

“પુષ્પા, ” તે વધારે પાસે ગયો, અને તેનો હાથ મથકે-
તેની આંખોમાં દષ્ટિપાત કરી બોલ્યો, (પથુ આ દષ્ટિપાતમાં
દડતા નહિ પણ મમતાનાં પૂર હતાં.) “પુષ્પા, જીવંત મનમાં
બહારા સિવાય જે વાત કોઈ જાણતું નથી તે હું તને જાણીશ.
અને ત્યારે જ હું મને સમજશે. ”

તે બોલ્યો, બારણા બહાર જોયું, કોઈ સાંભળતો નહિ લેવી
ખાતરી કરી, અને બારણું બંધાવ્યું.

(૪)

પગવાર ફલાયેલી ચૂપકીટી તોડતાં તેણે કયું, “પુષ્પા,
વાત ગુપ્ત છે, - ગુપ્ત રહેવી જ જોઈએ.

“આઠ વર્ષ ઉપર યુનિવર્સિટીની સર્વોચ્ચ પરીક્ષામાં
કરી, વૈજ્ઞાનિક શોધખોળો માટે હું બેંગલોરની મંસ્થામાં ગયો.
વખતે હું ચોવીસ વર્ષની વયનો હતો. જેમંતનું કુટુંબ પ્રખ્યાત
રમ્ય, આદુરક દિવસની આગાહી કરે, તેમ ત્યાં સુધીનું
જીવન વસંતી અને સુખપૂર્ણ જીવનની આગાહી કરે.
વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ત્યારે પશુ મેં નામના મેળવી હતી. જ્યાં
પિતાની મંપતિ તેમજ બહારી સિદ્ધ થયેલી સંશોધનને દોરે
પ્રશ્નની કોઈ આશંકા નહોતી. અને મારી દષ્ટિએ જેને હું દષ્ટિ
સર્વોત્ક્રમ રમણી માનું છું તેણે મને સીધાવા માં પાડી હતી.

“તે મમણી ? ” પુષ્પાએ સદાજ બોલે પૂછ્યું.

“હું મમણી લે. ” બમર સદેજ સંજોગનાં તેને કહ્યું,
પણ તેણે બાંધતો થયો. “પુષ્પા, કોઈ પણ કુટુંબમાં
જ્યારે જેમંતની જીવનસંપ્રદાય દો નહિ કોઈ દેવ હું
દષ્ટિ જાણતો, અને જે પ્રજા અત્યંતજ અને નિષ્વર માં

આટ્ટી નાની વયમાં મને અત્યારના પદ પર ચૂક્યો છે, તે ગુણોનું મને પૂરું જ્ઞાન હતું. તે વખતે મહેં ફ-તેદેમંદ અને કીર્તિમાન જીવન અને સંપૂર્ણ સાંસારિક સુખના સ્વપ્નતરંગો જોયા.

"પણ વિધિના વિધાનોના કોણ પાર પામે છે? કીર્તિદના નિરબ આકાશમાંથી અચાનક વિગળી પડે તેમ અગ્નિમંત્રવ્યાજ આપણી માતાની માંદગીના સમાચાર આવ્યા.

"ઠંડામાં ઠંડી થઈને હું ઘેર આવ્યો- આપણી માતા મરણ પધારીએ હતી.

"શત્રિએ બધા મુતા પછી માતાએ મને પોતાની પાસે બોલાવી કાંઈક સમાચાર આપ્યા-એ સમાચાર આપવા મને ખાસ બોલાવ્યો હતો. "

પગ વાર દૂર-સાગરને પેલે તીર-સ્થાનમાં દષ્ટિપાત નાખી તેણે ચલાવ્યું.

"પુષ્પા, તને આપણી બહેન કમળા યાદ હતી. તે વખતે એ સત્તર વર્ષની હતી. આ વખતે મહેને ખબર પડી કે તેને ફસા-વવામાં આવી હતી.

"એક કુળવાન કુટુંબના મુવાને સમનું વચન આપી તેની અજાન દસાને લાજ લીધી હતો. અને આખરે બીજા મોટા કુળની એકની એક કન્યા મળવાથી ધનના લોભથી કે પછી પોતે પ્રેમ માનેસો એ મોઢ ઉતરી જવાથી તે ફરી મર્યો હતો.

"...અને આ અનિષ્ટ પ્રસંગનું વિધાતક પરિણામ આવ્યું હતું. કમળાને બે માસનો ગર્ભ રહ્યો હતો.

"આ સમાચાર મહેં આપણી માતાને મોટા સાંમજી, અને તે મરણ સંજાએ મુતેલી માતાના આત્માને કીર્તિ આપવા મહેં કુળની લાજ સાચવવા પ્રતિજ્ઞા કરી—

".....જીવનમાં લોભ જે પરિચ મળે છે-મધુર મળે છે-કવિઓ જેને સાંસારને સુર વર્તુલ છે-તે. તે વખતે, ૨૪ વર્ષની નાની વયે, ત્યાજ કરવાની મને ફરજ પડી.

પુષ્પા તેની લાગણીઓ સમજી, અને તે મદાપુરની મનો-
વેદનાને માન આપી મૂંગીજ રહી.

“તું જા, ” થોડીવાર પછી તે બોલ્યો. “તું સમજ કે
એ ઘર સાથે મંત્રધ જડવા હું કેમ રાજી નથી ?”

આંખમાં અશ્રુભિંદુ સાથે પણ આશાના ઉમંગકાથી તે પાછી
ફરી, અને ઝોરડા છોડતાં બડમડી, “હંડા અને કઠોર નહિ-
હંડા ખગ પણ મદાન-ઝાલાલાઈ-તમારે હાથે ચમેલા ભારતના
આર્થિકોદાર-તમારી દિગંતવ્યાપી વૈજ્ઞાનિક શોધો-તમે મંરડેલા
અનેક જીવનો-એ સર્વેથી આ મુગો આત્મભોગ અનેક મણો
ચડીઆતો છે. જગતની આંખોથી સદાકાળ ગુપ્ત રહેવા સરખાયેલો
આ આત્મભોગ એ તમારા અભિમાનનું ખરું કારણ થવા લાગે છે.”

(૫)

તે જ દિવસે સંજ્ઞાનો સમય હતો. મળેન્દ્ર એના એ પ્રિય
સ્થાન પર બેઠો હતો. વર્ષોની ગુપ્ત મનોવેદના આજે ફરી ઉભરાઈ
આવી હતી, અને હજી એના વિચારો મગજમાં આવ્યા જ કરતાં.

આ સમય તે બારણું ધીમેથી ઉઘડ્યું, અને ઝાંત, ગંભીર
જુજા ધીમેથી ઘખઘ થઈ.

મળેન્દ્રે તે પમરવ સાંજનો: તેજે જોયું, તે ચમક્યો
અને ઊભો થયો.

“જુજા, તું અહીં ક્યાંથી ?” તેજે પૂછ્યું: તે જુજાને
ગુનેદગાર હતો. તે જાગાને સમનું વચન આપી તેજે તે પાંચું
નહોતું. તે તેની વાન જાનતી નહોતી, અને તેથી મુરોપથી આવ્યા
પણ જુજા પામે તે સમગી વાત કહાડી ચક્યો નહોતો.

પામે આવી પોતાના બે હાથ મળેન્દ્રને ખભે ટેકવી તેની
આંખમાં રનેદમરો દટિપાત ફરી મુદુનાથી એ બોલી: “તમે
મને પેલાં કેમ ન જુજા ?” શું હું એ વાત બહાર પાડત ?”

તે ઉદાસ મૂખ હવે બાનંતો છે. તે ગંભીર ચમુઓ ચમકે
છે. યાન, ગંભીર જુજા પણ હવે તેા રિમનભરી બની છે. તે
જુજામાં બે સમ ચનાર છે.

(૧)

નિરંજનાએ જ્યારે સાંભળ્યું કે તેનું લગ્ન કનક તો દુક મુશ્કતામાં લેવાયું છે, ત્યારે તેણે જરા મોં ફેરવી લીધું, અને આખિભાષી કરતર કાઢી હોય તેમ આંમુંનું એક ટીપું ધુંધી નાંખ્યું.

પણ નારીને જન્મથી જ ભાવો છુપાવવાની યત્નિ પ્રારંભ આપી છે. સૌમ્યોની પરતંત્રતાનું પણ એ પરિણામ હોય છે તેમ, પણ અર્ધી પગમાં તો નિરંજના પોતાની સખીઓ સહ સહજ રિમજ વેરતી વાન કરતી હતી.

હવે દુઃ તો જાણતી જ હતી, કે આ અભિનય હતો. — હવેમાં હિમગતા જવાગામુખીનો ધુમ્મસ મોં પર હવાઈ સ્વામનાન હાવે તે આંદોલ સહજ પ્રધાન હતો.

પણ પા કણક મુધી એણે એવા સહજ, પ્રિયમુખ અભિનયથી તરી આવતી જતી મુખીઓનાં અભિનયન તોડી, કે મને મહત્ત્વ થયે સાચો, અને પણ સાચું, કે તે આ જ સંતોષને ખમ હવેથી આવશ્યક હતી.

કે. જ. જો ! — કવિએ નારીનાં હાથ અમાપ કણકે, ને ! કે ને નારી હતી, અને નારી હવે અને નારી ને મોં પ્રાપ્ત કવિએ અને પ્રાપ્ત લેખકોએ કરેલ. વિષયો અને સ્થાન વિશેષ હતો. પણ નિરંજનાના ને વિષય વગર ને અને સ્થાન, કે કવિએ કાલ્ય આપ્યો હતો.

અને મને જરા નિરંજના પર શેષ આવ્યો. અસપ્ત. તેનાં હૃદય તેના હાથની વાત નહોતી. દિંદુસંસારમાં હજી ઓછા પોતાના જીવનમાં મુખ્ય પ્રસંગની યોગવલ્લભાં જરાયે ભાગ ભજવી શકતી નથી, અને તે સર્વાંશિ પરાધીન છે. એ પણ ખરું, કે આખરે એને, મને કમને પડ્યું પાનું નભાવી લેવું પડે છે. અને કુદરતે મનુષ્ય હૃદયમાં એટલી સ્થિતિસ્થાપકતા કે સદિધ્વજતા રાખી છે, કે સમય જતાં એ પડ્યું પાનું પણ નભાવી શકાય છે.

પણ આ પરાધીનતા, કે આખરે પડ્યું તે સડી લેવું પડવાનું છે અને તેથી બગડી બાજી સમાવી લેવી, એવાં બદ્ધાનાંથી નિરંજનાનાં વર્તનનો બચાવ થઈ શકે નહિ. રમેશ માટે જે ઉત્કટ ભાવની તેણે મને વાતો કરી હતી, એમના પ્રણય પ્રસંગના જેટલા ભાગની મને ખબર હતી, તે પ્રમાણે કે નહિતો આજે નિરંજનાથી આનંદ તો નજ પમાય. ખરું જોતાં તેની આશાઓનાં આ હેઠાં અવસાનથી તેને આઘાત પડેલો જોઈએ. અસપ્ત, એનું પ્રદર્શન ન થાય. એને અંગે ધમપણા કે શેષ દર્શનનો કશો અર્થેય નહોતો. પણ આવા આશાનાશના પારખામે દુઃખ, ગ્તાનિ, ઉદારીનતા કંઈ તો હોવા જોઈએ ને ! પણ એમાંનું અદિતો કાંઈ દેખાતું નહોતું. મને લાગ્યું, કે એણે મેં ફેરવી આંખે છુલ્લું હતું એવું જે મેં ધારણું તે બચત હતો.

અને ત્યારે પ્રમુદ અને ઉભાની આધરશીમની માંગણી તેણે સ્વીકારી ત્યારે તે મને એની તરફ પૂછાઈ ઉપજી. આવી અંગ મનોવૃત્તિ ! ઓએને જમનાં નિંદ્રા કાળે આવી આઠકડી, હીજરી ઓએને લીધે જ મડાયાં દો, ને !

અને ત્યારે નિરંજનાની માનાએ પેંડા મેલવા. અને નિરંજનાએ તે જમણે વહેંચ્યા, ત્યારે તો મારું મગજ દેશની મનું. ત્યાં મેમનું મારે માટે અસંભવિત રહ્યું પડ્યું.

શુભનો પેંડા દાણમાં જ રહેવા દઈ દુ ગુન્ના થઈ, “દુ ભઈ” પું. નિર.” મારા દોના જૂના નિરસારમાં મરણાવા દના,

છતાં સ્ત્રીસુલભ કાચુથી મારો સ્વર સામાન્ય જ હતો, "કાચુ જ
કહાવજે."

અત્યાગ સુધી મારાથી આંખ ચોરી રહેતી નિરંજનને
માગ સામુ જોયુ. "જેસ, ને ! અતુ ! " તે એટલું જ બોલી,
" શી કિતાવગા છે ? "

પણ અમારી આંખો મળી એટલે મારા સંશય નાશ પામ્યા.
પેટમાં પશાવામેલી કટારનું દર્દ હાથી ગખતાં યોદ્ધા જેવી એ
આંખ હતી. તેના હોડનાં ખૂણાં પણ રકુ રકુ થતા હોય તેમ
નીચા નમ્યા હતા તેનો નીચલો હોડ ધ્રુજતો હતો.

હું બેસી પડી. મુઆરકાદી આપતી આ સખીએ
મડગમાં ભાગ લેતી તેની કરચનાનો મને ખ્યાલ આગ્યો, અને
તે મડગ વિખેરવાની મેં યોજના વિચારવા માંડી.

પણ જૂના હિતમતી થતતા ત્યજ છે, અને નવા નમ્રતા
નથી એવા સમયમાં આ આસિકાઓને વિનોદ માટે મનેયો હવે
તેઓ ચૂક એમ નહોતી. અર્થો કસાક મન મનની વાતો.
માત્રા પછી મારે કહેવું પડ્યું, " અહીં ઓ, યાતો હરે
ખાપડીને જ રાત્રી તો દો. " અને હ ફરીયા ઉભો થયું.

નિરંજનને આડી આંખ આખારની એક દટિ નાખી, પણ
એની ધણી ખડી સાહેલીઓને મેં રંજમાં પાડેલો. મેં મેં
નહિ. પેલી કુદને તો ખત્રા ચકાવી મેં મચોડયું, અને પેલી
સજાવના ઉપર દાસના હાથે કળા કર્યું. " રોય, માં ! જ
અરનિદ્રા જાગે પેને પાપવા છે એવું દો જાહેરમ મંજર."

તેના દન પડવા પછી મારા દાસની અસર તો મેં
પેલી જિનિદામાં ત્યજ વિખેરવા.

એમની કથે હું નીજાની હતી. ત્યારે નિરંજનને મારા
જાતિ નજરે નહોતું. મને જોયું. મેં પણ નેરો વરે જા જાત મેં
દે પછી જાત મેં.

અને નીચે બીજી સળીઓએ ચંપતો પ્લેરવા માંડ્યા, ત્યારે હું જરા અંદર ગય. માફ તો ફાઈનું ધર, ને !

અંદર નિરંજનાની માતા કંસારના લોટને મોંઘુ દેતા હતા. એક સપડી પર દાગનું આંધણ હતું. બીજી પર શાકની કટાઈ હતી. ધરમાં બીલું કાઈ હતું નહિ. પછીવાર પડથી અમથું અમથું પાણીનું પ્યાલું મેં લઈું. ઘુંટડા બે ઘુંટડા પાણી પી, પવાલું ચોકડીમાં મૂકી હું બહાર આવી. સખિમંડળ ગયું હતું. હું ધીમેથી દાદરા ચડી ત્રીજે માળ ગય.

નિરંજના તેના ઝોરડામાં જમીન પર બેસી હતી. મને અંદર આવતી જોઈ તેણે ડોક બંધી કરી મારા સામું જોયું. અણવણા આંખોથી તેની આંખ છલકાતી હતી.

મુઠાપેશું બાગક માના આવે હાથ લંબાવે તેમ તેણે મારા તરફ હાથ લંબાવ્યા. હું તેની સામે જઈ બેસી પડી. તેણે માથું મારા બોળામાં નાંખી દીધું.

—અને હૃદયનાં બંધન તૂટી ગયા. દસ મિનિટ સુધી એકધારા માથું રહેતા આંખનાં પ્રવાહે મારા કપડાં તરબોળ કર્યાં.

મૂંગા, નિરવ એંશનમાં ઢિંકું નારીના જીવનની શી કશ્ચના રજાતી હતી ? માત્ર જામ્બના ચોમથી એ કશ્ચનામાંથી જન્મી ગયતી હું એને સમજતી'તો હતી જ. મારો એક હાથ એના વાંસા પર હતો, બીજો એના મથા પર ફરતો હતો.

અને અસહ્ય નારીત્વનાં પ્રતીક જેવાં અમે બીલું' મે શું કરી રહ્યા હતા ?

x

x

x

આસાના બિનારોનો નિશિત નાચ ન્વાણ રહેલી નિરંજનાને નિઃમલાઈ હું શું આપાસન આપી શકું ?

x

x

x

છતાં સ્ત્રીમુક્તિ કામુચી મારો સ્વર સામાન્ય જ હતો, “મારો
કહાવજો.”

અત્યાગ મુઘી મારાથી આંખ ચોરી રહેલી નિરંજન
માગ સામુ જોયું. “બેસ, ને ! અવુ !” તે એટલું જ બે.
“શી ઉતાવળ છે ?”

પણ અમારી આંખો મળી એટલે માગ સંશય નાશ પામી.
પેટમાં પોષાણેથી કઠારતું દર્દે શબ્દો રાખતાં ચોક્કા બની
આંખ હતી. તેના હોડનાં ખૂણાં પણ રકું રકું થતા હોય તે
નીચા નમ્યા હતા. તેનો નીચલો હોડ મુજબો હતો.

હું બેસી પડી. મુખારકબાદી આપતી આ સખીએ
મંડળમાં ભાગ લેતી તેની કરજીવાનો મને ખ્યાલ આજો, આ
તે મંડળ વિખેરવાની મેં યોજના વિચારવા માંડી.

પણ જૂના દૈત્યો ધરતા ત્યજ છે, અને નવા નમો
નથી એવા સમયમાં આ જાણિકાએને વિનોદ માટે મનેસો હ
તેઓ ચૂકે એમ નહોતી. અર્ધો કલાક જનન જનની વાતો
માળ્યા પછી મારે કહેવું પડ્યું, “અતી ઝો, ચાલો
આપડીને જાવવા તો દો.” અને હું ફરીયા ઉઠી થય.

નિરંજનને આડી આંખે આભારની એક દટિ નાંખી,
એની ધાળી ખગી માટેનીએને મેં રંમમાં પાડેલો જંમ હ
નહિ. પેલી કુંદને તો ખજા ચડાવી મેં મચોડયું, અને પે
ચત્રવતી ઉમએ હાથને હરેકો કરતાં હયું. “ચોર, પ્રા !
અરનિવડ જડેન પે.ને પગલાં છે. એટલે દરે જારેખમ થઈ જ

ત્યાં દના પડ્યા, પણ માગ સખીની અસર તો થઈ
પણ મિત્રમાં ત્યાં વિખરવાં.

એની મેં હું નીકળતી હતી. ત્યારે નિરંજનને આ
જે ત્યારે જાગે સમુ જોયું. મેં પણ તેણે જો જો જાગે
કે પગે જાગે.

અને નીચે ખીજ સખીઓએ ચંપસો પ્હરવા માંડ્યા, ત્યારે
હું જરા અંદર ગય. મારું તો ફાઈનું ઘર, ને !

અંદર નિરંજનાની માતા કંસારના લોટને મોંજી દેતા
હતા. એક સઘડી પર દાગનું આંધણ હતું. ખીજ પર શાકની
કટાઈ હતી. ઘરમાં ખીજું કોઈ હતું નહિ. પછીવારો પરથી
અમથું અમથું પાણીનું પ્યાલું મેં લયું. છુટડો બે છુટડા પાણી
પી, પવાલું ચોકડીમાં મૂકી હું બહાર આવી. સખિમંડળ
ગયું હતું. હું ધીમેથી દાદરો ચડી ત્રીજે માળ ગય.

નિરંજના તેના ઓરડામાં જમીન પર બેઠી હતી. મને
અંદર આવતી જોઈ તેણે ડોક બંધી કરી મારા સામું જોયું.
અણુવણા આંસુઓથી તેની આંખ છલકાતી હતી.

મુઝાયેલું બાળક માતા આવે હાય હંબાવે તેમ તેણે મારા
તરફ હાથ લંબાવ્યા. હું તેની સામે જઈ બેસી પડી. તેણે માથું
મારા બોજામાં નાંખી દીધું.

—અને હાલનાં બંધન તૂટી ગયા. દસ મિનિટ સુધી એકધારા
ચાણુ રહેતા આંસુનાં પ્રવાહે મારા કપડાં તરબોળ કર્યાં.

મૂંગા, નિરપ એકદમમાં દિંદુ નારીના જીવનની ક્ષી કરણના
રેલાતી હતી ? માત્ર લામ્બના યોગથી એ કરણનામાંથી બચી
ગયલી હું એને સમજતી'તો હતી જ. મારો એક હાથ એના વાંસા
પર હતો, ખીજે એના માથા પર રેતો હતો.

અને અસહાય નારીત્વનાં પ્રતીક જેવાં બંધે ખીજું મેં શું
કરી શકના હતા ?

x

x

x

આશાના મિત્રારાને નિમિત્ત નાશ નાશ રહેલી નિરંજ-
નાને નિઃસહાય હું શું આપીશ અપી શકું ?

x

x

x

દેવાને હજુ કરવાને મેત્રીનું મહામુહું સાધન સુધીએ
સમર્થ ન હોત, તો માનવકુળની મનોબાતનાનાં અગત્યનાં
અવરોધનથી કેટકેટલાં કુમળાં દેવાં શોકાનગથી સગી ભા,
—દુઃખઆરથી ક્યારાજ જાત કે પરિતાપથી પીડાઈને ધમધમ
બધે કરત, સમવપરકની સહકંપા એ તો સૃષ્ટિમાં પરમ સંસ્કૃતી
છે, મર્માહત માનવનાં મનને મરી જતું એ રોકે છે. રાવ-
વીણાના તારોને આવેગોના ધક્કાથી તૂટી જતાં એ જાગરે છે;
સેપી વગતી નિરાશાનાં અસહ્ય આંચકા વખતે આધાતથી નકે
પડતાં જતા નાણુક હૃદયતંત્રને ઊર્મીઓ ને માગે આપી અટકી
જતાં અટકાવે છે; અને જ્યારે દુર, સુદુર, આ બ્રામકે આશાનાં
આશાસનનું પળ અસ્તિત્વ ન હોય ત્યારે એ માત્ર સમદુઃખની
સમભાવનાથી દેવને ધગપત આપે છે.

x

x

x

અધાધડી—એકધડી—અવિરત તેના અશ્રુપ્રવાહમાં
ચિત્તને જાગી રહ્યો. અને છેવટે એક ઝંક, રાજેપુ મૂમકું, એ
આડી, અંતુડી દેડી, — એક અણુપામો આંચો અને તેનું કમર
સગીર ધનુર્વાના ધમારા જેમ તણાઈને તંગ બન્યું.

ગાઈ અનામી જવથી મારા રોમાંચ ખડા થયા. નગનીની
હળીથી નાણુક, સહકેહરી નિરંજનાને રિઝીરીઆ ને આરે
તે ? જાણી મેં તેને જાણમાં લીધી. દેને મારા પસારપે, અને
“નિર, નિર !” એવો પોકાર તેના કાનમાં પડેલાં મેં.

અને પછી તે મારું જ આવીરો ને વહવાઈ બન્યું. ને
તેને ખેંચે મારે બાળી, અમે અખીજોએ રી મીડું.

x

x

x

નિરંજનની મુજબે અમારે કાન અશ્રુમિતનું
અમારે અનુભવ છે, ને !

x

હૃદયના બંધ મોડળા પડવાથી દેવાં હળવાં થયાં ત્યારે અમે સખીઓ છુટી પડી.

હસેક મિનિટે હું ઘેર પહોંચી. સૂર્યાસ્ત થઇ ગયો હતો, છતાં મારાં મનમાં નિરાંત હતી. કામ પ્રસંગે પરમામ ગયેલ મારા પતિ. મોડા આવવાના હતા, એટલે કંઈ ઊતાવળ નહોતી.

એકલાં બે જણ, મારે ધરકામ પણ કેટલું હોય ? ચૌવનની અપજનાથી વાણુની વાનગીઓ રાંધી, રાવનખંડને સમારી લીધો, અને પતિની વાડ ભેટી હું હળવી કાક નવલિકામાં ચિત્ત પરોવવા મથવા લાગી.

પણ કામ પતતાં કામપરોવ્યું ચિત્ત સ્વચ્છંદ વિહાર માટે મુક્ત બન્યું, અને તેણે નવલિકાનાં કાષ્ઠનિક પ્રદેશમાં રમવાં છૂદ કરીને ના પાડી.....નિરંજનનાં આઠાં ધૂરકાં જળે હજી બમે સરતાંતા. તેના ઉચ્છ્વાસની ઉખ્ખતાથી જળે મારા કાનતણી ટીસાં તપતી'તી.

x

x

x

નાનપણથી મારી અને નિર્મળાની બેઝડી હતી. સગાં બાઇ બહેનનાં સંતાનો. સંમુક્ત કુટુંબની જુની પ્રથામાં પહેલાં તો સાથે ઉઠેલાં. અને પછી મારાં પિતા અમદાવાદમાં સ્થીર થયાં ત્યારેયે એકજ સાગામાં એકજ સાથે જન્મે બહેનો અભ્યાસમાં સ્પર્ધા કરતી, ને વિરામમાં સાથે વિદરતી. અમ અમારાં નિર્દોષ હૃદયોં દેડ જન્મમાં મા જન્મના અનુરાગ એકમેકનું ધરતાં.

અને ગુજરાતી રાગ પછી અંગ્રેજી કન્વાલગામંવ અમે. પરસ્પર સાથે રવાં. સમય ચીનતાં સખીઓ વધી, અને કુટુંબના. જીવનં સગાં સાથેના સદાસ વધ્યા, તોય અમારી બેઝડીનાં જાગ્ય—વનં એ સ્નેહની એકરામના વધતી ગઈ.

આવાં સખીપણાને અગે એકમેકના અંતરમાં એકબીજા
છુપાં એવાં કાંઈ રહસ્ય રહેતા નહિ. એકની આસાડેગં અનેરું
ઉડ્યુનોયે બીજાને અવગત રહેતાં. હૃદયના વિમાસણોની
નિરાશાના ઓછાયાની વિશ્વંસ કયા થે. સદાશય માટે સદા
તત્પર એકમેકના કાનમાં જ રેડાતી હતી. આવાં કે
મમત્વવાળા સખીપણાને પરીણામે નિરંજનાની અભિવ્યક્તિ
સર્વનાશને આજને ટાળે ચિત્ત બીજાં સાં વિચાર કરે ? તે
એ નાશથી દુઃખ પામેલાં મનને વિરમરણની રાહ ન દેવા વર્જ્ય
નથી વિમુખ કરવા નવસકયામાં આલેખેલાં કાપનાશ્રેણી
વિહાર કરવા પાકવવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો, ત્યારે અગપૂર્વક બળવે
કરીને તેમાં રસ લેવા તેજે ના પાડી હાથમક કર્યો, અને એવા
ફગારી દેતા નવરા મનના મર્કટોએ રમત ગમવા માડી, એ
ભૂતકાળના પડાં ત્રીસે ચાર વર્ષ ફગારી નાખ્યા.

x

x

x

(૩)

ગાંધી વિચિત્ર કામગીરીને માટે નિરંજનાત. પિતા કુટુંબ
ઉએક માસથી વસવાટ કરીને ગયા હતા. દૂક મુદતની કામગીરી
લીધે અભ્યાસમાં અંતરાય ન આવે તે માટે નિરંજના એને
મેઘાગ-અમારે ત્યાં ગંદેની હતી. કેંઈ સખીની ત્યાં સંપત્તિ
ટાંતું આપ્યું. તે કાળમાં આવે પ્રમત અવ્યવસ્થા અને તે
અને અમારા કુટુંબના કીરત્ત અને નિઃશ્ચયન પદ્ધતિ કુટુંબ
ગયા હતા.

અને પ્રમતથી વર્ગીકરણ મુદત નહીં નેજા નહીં
સરખેસખી સરખેસખી નહીં સખો એક મુદત હજારની
સરખેસખી સરખેસખી નહીં ત્યાં વિષય નહીં પડે
સરખેસખી

નાળીએરી પૂણિમાના સંધ્યાના સેનેરી સાજ આસમાનના
આંગણમાં હજ દેખાવા માંડ્યા નહોતા, છતાં ય બારિકોનાં
ટોળાં સમુદ્રપૂજન માટે કિનારા પર જમ્યા હતાં.

સમુદ્રના પાણીમાંદિ ચલ્યામમરાં વેરીને માછલાંએને રમા-
ડવાની રમત સર્વને પ્રિય હોય છે. અને પાછા નીકળ્યા ત્યારે
એ માટેનો સધળો સાજ સાથે લેતાં નીકળેલાં, અને ધીમી
ચાલતી હોડીને અડખેપડખે બેસીને માછલાંને એકઠાં કરવાની
મેળ અને માણુતાં હતાં.

પણ એ સાધન ખૂટયાં, અને સામા તીરથી હજીએ હોડી
સો એક વાર દૂર હતી.

બાગવયથી નિરંજના મરતી અને રમુજ માટે અમારા
મંડળમાં બાગગ પડતી. કિશોરવયમાં પહોંચેલી, કન્યાકાળને
પામેલી, જાણ હજીએ ધમાધમ અને ધીંમામરતીમાં તે તો
બારવર્ષની બાળા જેવી બાગેવાની બેગવતી.

અને સરખે સરખાં આજે અશ્વત્થ એ સામરનાં પદ પર
સહજ સરકતી હોડીમાં મોઢાં વડીલનાં ઘન વસ્ત્ર વિમુક્તામનથી
વિચરતાં હતાં. એ વૃદ્ધ જનુચર અને બે હોડીવાળા સિવાય એ હોડીમાં
મારથી અશ્વત્થ સુધીની સમવયસ્ક સાહેલીઓ હતી.

સમુદ્રરાજનાં પ્રથમ દલન, અમાપ અનંતની પહેલી ઝાંખી,
નન, નિર્જાંધ અત્યન્ત-આ સર્વે વસ્તુઓનો મે ૩૬.૫ એને
મે ૬૦. સમુદ્રમાં તરતી હોડીએ એક પડખેથી બહાર નખીને,
દી વાંકી વજે ત્યારે પાણીમાં હાથ લગાડીને નાનાં સરખાં
માસો તે રમતી હતો; અને કહી તે હાથ પુખાતી આખાં
પ રમતી હતી. પાણીમાં તરતી બાગેવાને બાગવદર્શનથી
રતાં માછલાંએને બાગવદર્શન મેળ પછી તે માણુતી હતી,
કહી કહી મે જનુચર આગળે રમતાં પડે તે બાગથી
મે રોજ કરીને બોરો મરતાં ઘાજરની હતી.

દેખાદેખી કરી નાની નાની બાલિકાઓ પલુ હોડી પરથી ન
જતી, અને એમને અટકાવવામાં અમારું ધ્યાન રોકાયું.

પલુ વીસ વાર તટ દૂર રહ્યો ત્યાં અચાનક એક બે
આયો. ઓટ યકી ઓસરતા પાણી પાછા ફરતા ઉઠગી ઉઠ
કોક કોક પગલ નાખે છે, તેવી કાઈ પછટથી ઉઠેલું એક મે
મોહું હોડીને પકડે અથડાયું, અને હોડી સમુદ્ર પટ સાથે ।
ખૂણે વાંકી વગી ગઈ, અને હોડીના સર્વ ઉતાર સ્થાનજી ।
અથડાયા. એકએકને વગગી પડી ચીચીઆરી પાડતી, અને
સર્વે બાલિકાઓએ કુંજડીઓના કકણાણુ જેવા મોઝા
કરી મુક્યો.

સામી બાજુ વાંકી વગીને જળમાં હાથ હમાવતી નિરં
નાએ સમગ્રજા ગુમાવી દીધી. અને નિમિષનાં અર્ધા બાર
ઉધે માથે સમુદ્રમાંકિ તેનો દેહ સરકી પડ્યો.

દાણી ઉઠેલાં કે મજડેલાં અમારા દેહ સ્વસ્થ થયા તે પહે
આ અકસ્માતથી અમે સર્વે મજરાઈ ગયા.

નાનેરી બાલિકાઓએ આઠોસ મચાવી મુક્યો. મોટી બા
બેચાર અખો હોડી જોઈ રહી. આપત્તિકિ અનુચરો દે
જેવા ઉભા જ રહ્યાં, અને દોડીને વચ ગાળતા જ પૂર
અમારા બે માછીઓ કિંકતંબ મૂડ બનીને નિગળા જ
કુંબી હતી ત્યાં તાજીને જોઈ રહ્યા.

ગલાકર ગોચરો નથી. ફરી ફરી એ માનવ રેલે મહા
પર અપ્પી મૂકે છે, પણ અતે જો એને કાઈ સલામ કાઢી નહી
તારેજ પેનના ઉત્તર ઉત્તરમાં સમાવે છે. દોડીથી મોટા વર
દૂર નિગળા પટ પર જાય. સ્પર્શિતનાં એક માર જાણી
પાણીનાં પગલ જાય. પણ તરતા ના આવડે એટલે રી
ઉઠેલાં ઉઠ્યાં સમાજ.

અધુધારી આ આશ્વતથી અમારાં હૈયાં થંબી ગયાં.
તો એ બોડગહેન જ હતી ને ! કાક કારમી હીસ્ટીર
આકંઠથી મેં ગીચ નાંખી...!

અને ધબક ધબકો થયો. સમુદ્રતટ પર સાયંકાળની
કરવા આવેલામાથી કાક પાણીમા કૂદી પડ્યું, અને સમુદ્રે
ફરીથી નિરંજનાને ઉપર લીધી, ત્યારે તે ધ્રુવાને તેને
પાસેથી સત્કારી, હાથ પર ઉઠાવી લીધી.

અર્ધજાન ગુમાવી ચૂકેલી એણે જીજિવિષાથી પ્રેરાઇને
ધ્રુવાનની લાંબી ડોકમાં દાથની ચૂક ભાથવી દીધી. કેથળ તરવે
પાની સ્વસ્થતાથી, તેનો એ મગમાકને વહેડવાને બદલે વેડી,
એને છાતી સરસી દાખી, એક દાથથી તે ધ્રુવાને વીસ વામ દ્વર
રાવેલા સમુદ્રતટ પર તરવા માંડ્યું.

મૃત્યુના ઓછાવા નીચે, રત્નાકરની ગોદમાં એસી, રમેય
અને નિરંજનાએ પડેલાં આ આશિંચનની આપ કો કરી હતી.
આથમતા રવિગ્રાને ત્યારે ઉઘા માટે સંધરેલી ગુલામરંગી સુંદરી
સંધ્યાને ભેટ ધરી દીધી, અને ઉમતા ચંદ્રમાનું મુખ અજબ
એ પ્રજ્વલેપચારથી જ્વાનંદથી જલકાષ્ઠ જતાં પરિપૂર્ણતા પામ્યું હતું.

વીસ વામ વીસ પગમાં વિતાવી એ સમુદ્રતટ પર પહોંચ્યો.
ત્યારે કાંઈ પર મોઝાનું રોગું દર્જ, કેટલેક જ્વાનંદનાં ચિહ્નકાર
રક્ત પસી ગયું. જોગાનજોગ એની પાસે જ સમુદ્રમાંથી તે
રક ઉતર્યો, અને છાતી પર મધુ નાંખી, જ્યાં મીઠી
ગમી રહેલી નિરંજનાના રંગામાં ચૂક ભેરવી પડેલા હાથ
રંગી અગમ્ય કર્ણ, અને આવેગેથી અર્ધ મૂર્છિત એનાચૂક
રંગ સરીર પૃથ્વી પર પડાવ નહિ એવી મમતામયી કાગ
! તેને ભરતી પર ધ્રુવાની, પોતાનાં એનાં

ત્યાં તો હોડી કીનારે પહોંચી, અને અધીરા અંતરથી
પણેપણ પાતના ભોગવના અમે સર્વે જલ્દા મારી, પડનાં
આખડતાં અડખડતાં નિરંજનની પાસે આપ્યા.

વિવાદ ગયેલી મુખ મુદ્રાથી એ આંખ મીંચી પડી હતી.
બીનાં વીખરાયેલાં વાળો વચ્ચે ધઉંવણી એની મુખમુદ્રા મરુ
ભયની શીકાથી અજગ સોદામણાંપણું દાખવતી. એની સાંખી
આંખો મીંચાયેલી હતી, અને પાતળાં પોપચાં ઉપર ભૂરી નમે
તરી આવતી હતી. અને તેની સાંખી પાપણો દયાદંતાથી કળ
ગધ હતી. તેના નાનાં મ્હોં ઉપરનાં નાનુક પાતળાં હોડ
પણ સાવ શીકકા પડી ગયાં હતાં. આસનક્રિયા તો નહિત
જેવી મંદજ હતી, અને તેથી તેના અલુવિકરણે ઉરા જ
રપંદનહીન શાંત હતો. ખીન અનુભવી મારા ઉગે તે મગ
પામેલી લાગી, અને તેનાં શરીર ઉપર અચાનક પડતું મૂકી "નિર
નીર," એમ પોકાર કર્યો.

અને પોપચાં આજાં ફરક્યા. તેની આંખો અધીરે ઉઠી,
અને જાન આવના મને ઓળખી સંકળી તે બેઠી થઈ.

અને અસ્તબ્ધ વત્રો તેણે સંકળાયેલી મમા કમળ પ્રાંડવે,
અને સંજગમુક્ત નમણી નગર આમપાસ જગ નાખી.

અને સામે પોતાનાં વત્રોને નીચેવતો તેનો ગસક ઉઠે
હતો. સંરક્ષરી સંજગનની મારક તેનાં નવન ખીજે હતાં, અને
તેની સાથેના મુલનો સાથે તે વાતમાં પડેલાં હિમને.

પણ એવામાં અમને તેડક અમર સજાથી સુધે નિરં
જનના પિતા નવનીપગલૂ ફરજ ઉપર આવી પડેલા.
નિરંજનનાં બીનાં વત્રોએ જગસા ઉપજ, અને પાંચ પાંચ
રૂપણી વન મેં તેમને જગાની દીધી.

તરત તે પેલા મુલની પામે પડેલા, અમર મને.
પં. જગ મં. મુ.

અને આનંદનો ઉદ્ગાર તેમના મુખમાંથી સરી પડ્યો. “નીરૂ, અલુ, આમ આવો,” તેમણે જૂમ પાડી.

આકાંક્ષાથી ઉમરાલી હું, અને લીના વચ્ચે અંગે લપે-ટામાંથી લન્નતી, સકોચાતી, નિરૂ તેમની પાસે ગયા. એ યુવાનને ખભે હાથ મુકી નવીનધરાયે કહ્યું, કે “હ્યો આતો આપણું સગા નીકળ્યાં. એતો અપણા મનવંતરાવના ચીરંજીવી રમેશભાઈ છે.”

મનવંતરાય એ ત્રીજી પેઢીએ નવનીધરાવના પિત્રાઈ હતા. પણ સગપણ કરતા ઘાઠો સ્નેહ એમની વચ્ચે હતો. નાનપણમાં એ બન્ને સહાધ્યાયી હતા, અને વર્ષોથી નોકરી અંગે જુદાં પડ્યાં છતાંય તેમની વચ્ચે સગા ભાઈ જેવી પ્રીતિ હતી.

તે વખતે સુરતમાં ઇટરના અભ્યાસ નેટલી સવડ કોલેજમાં હતી. રમેશના પિતા સુરતના પાસેના એક રાત્નમાં ઉંચા હોદ્દા પર હતા, એટલે મેટ્રીક પછી રમેશ સુરત કોલેજમાં દાખલ થયેલા. જાણે પૂર્ણિમાને અંગે કોલેજના મિત્રો સાથે એ સમુદ્ધ પૂજન જોવા સાંજે સમુદ્ધતીરે આવ્યા હતા, અને તેથી સીનેમાના કોર્ટ ટેલ જેવું કાપ કરવાનો સામ મગતા અમ્મરા જીવનમાં પ્રવેશ પામ્યા હતા.

અમે એકમેકને યિજ્ઞાચાર પ્રમાણે સંમાન્યા, પણ સંજ્યા ઉતરતી હતી, અને જન્નેનાં જીનાં વચ્ચે ખદમંચ ત્યાં સગવડ નહોતી. પરિણામે બીજે દિવસે અમ્મરે ઉતારે આવવાનું આમં-ત્રણ સીકારીને રમેશ એમના મિત્રો સાથે વિદાય લીધી; અને અમે પણ વહનમાં બેસીને ધર તરફ પાછાં વળ્યાં.

શાક, બપ, કે વિચારપ્રેરી નિરંજના આખે રસ્તે મુંઝી અને સુરત પહોંચી રહી. નવનીધરાય તેા અમ્મરાં સંનધીને પોતાનાં જને મનવંતરાવનાં ચાલ સ્નેહ તમ્મું દે દે સંભારજી સંભારવના હતા.

ચોતિષની ગણતરી પ્રમાણે કેટલીકવાર નાળીએર પૂર્ણિમાને
ખીજે દિવસે રક્ષા બંધનના મહાપર્વ બોલેવતે। ઉત્સવ આવે છે
સાંભળ્યું છે, કે પૂર્ણિમાને આરંભ મધ્યાહ્ન પછી થાય તો
આતુ બને છે. કારણ કે સમુદ્ર પૂજન સાંજનાં જ હોય; જો
રક્ષાબંધન પ્રભાતનું હોય. જમે તેમ પણ ખીજે ૧૧ઠે
સવારના તો બોલેવ હતાં. પરંતુ આજે આમે સાંજનાં ૫મે
આધેનાં બાઈઓને રક્ષા બાંધીને એ ઉત્સવ ઉજવનાં હતાં.

ત્યાં સવારે રમેશ આવ્યા. તે વખતે આગણમાં હું બને
નિરંજના રંગાળી પૂરતાં હતાં. હરિશ્ચંદ્રએ મડપા હોખ્યે તેમ
રંગબેરંગી જાત પૂરવામાં એટલા બમે મથગૂંપ હતા, કે રમે-
શની સાયકલની ટોકરી તેમણે બળવી નહોતી તો તેમને ઓટલા
પાસે ઉભા રહેતુ જ પડત !

પણ ટોકરી બજતાં બમે ઉંચું જોડું; બને એમને એવ-
ખ્યા. ડોલેજીબનની હાથો તેમણે વચ્ચે પરિધાન કર્યું હતું, બો
ઉંચી, પાતળી સ્વસ્થ કાશમાં સ્વામ ઉત્તમજલ તેમની મુખપુત્રી
જરા જરા હસતી હતી. મારૂં મોં તો હમી ઉડ્યું, પણ સંધ્યાની
લાક્ષી જેવી મોહક રતાશ નિરંજનાના સ્વામ મોહામજાં મુખ
પર આતી, બને તેની આખો કોક અજમ સમજાવ્યા નીચી નહોતી.

હિટાચારની મર્વાઈને જાગરવું આપુ નમન આપે રો
કરી તેઓ ઓટલા ઉપર ચડ્યા સામ્યા, બને બંદર દિવસ ૧૦
મૂંઝના નવનિધગાયે તેમને સહકાર્યા. બમે સખીઓ અપી ૧૫
પૂરી કરવા મથવા લાગી, પણ નિરંજનાને જાણે દાંડું ધમકાવ્યું.
આવડું હોય, તેમ તેની રખાઓમાં બને રંચની પૂર્ણિમા
અનિરમિતના પેલો મર્ધ એવામાં અંજણી અમને નાનકડાં
બેઠાં. “ નિરં ” તેમણે કહ્યું. “ રમેશજીને રાત્રી ૧૫
બને જાગે નથી, નને જાગ નથી. આંધેનાં એ જાગે ૬૫.
પણ ૧૫ તો જાગે. હજી એણે સમજીત કરી છે. ”

પવનથી ઝૂકતી કે વેલ જમર લારથી લગી પડે, તેમ નેરંજનાનેા સોલંપ દેહ અજગ કે લજ્જના લારે સંકાચાતોં યાગ્યો. અમારા બન્નેમાં હમેશા હું વધારે સ્વસ્થ અને કાર્ય-દુશ્મન હતી, એટલે ઝડપથી અંદર જઈને એક યાગમાં પડેલાં રક્ષા, મીઠાઈ અને પૂગસાધનો ઉપાડી લાવી. પછી નિરૂચે રક્ષાબાંધી, અને હુંએ એની બહેન—મેં પણ પછી તે રક્ષા બાંધી.

તે દિવસે રમેશ ત્યાં જમ્યા. બીજે દિવસે અમારે સૌને અમદાવાદ જવાનું હતું, છતાં બીજા સંબંધીઓ ગયાં. નવનીધરાય અને અને નીરને સાથે લઇને મનવંતરાયને તેમની નોકરીને સ્થાને મળવાને ઉપજા. મનવંતરાય ત્યાં દીવાન હતા. બેએક વર્ષ પર તેમનાં પત્ની પરલોહ સીધાબા ત્યારે નવનીધરાય તેમને મળેલા. પણ તે વખતે રમેશબાઈ તેા મેટ્રીકની પરીક્ષા માટે મુંબઈ હતા. એટલે એમને જોયેલા નહિ. વચ્ચે વર્ષમાં એકાદવાર રાજ્યને અમત્યને કામે મનવંતરાય અમદાવાદ આવે ત્યારે નવનીધરાયને મળતા; અને આમ એ બન્ને વચ્ચે બાગપણની મેચી ટપી રહેલી. પણ બાગકાને મળવાનું નહિ જેતુજ બનેલું હતું.

જૂના સ્નેહનાં ઉમરા સાથે બન્ને સંબંધીઓ મળ્યા, અને અણકમસકની વાતો કરી. નાગોએરી પૂર્ણિમાના પ્રસંગનીચે વાત થઈ, અને આખરે નવનીધરાયે આમદ ક્યો, કે ઈંદર પછી તેા અવગણ કરવા રમેશ અમદાવાદ રહેવું. આ અવસ્થા નક્કી કરી ને રાજ્યાનીના જેવાં જેવાં સ્થળો નીરખીને અમે અમદાવાદ પાછા આવ્યા.

(૪)

૧૭ વર્ષ મહિના ચોત્તા પછી અને પરીણની મેસમ આવી, માર્ગની દરબનમાં ઉઠતી પરીણ આવવા રમેશ અમદાવાદ આવેલા, અને નવનીધરાયને ત્યાં ઉતરેલા, અને તેમની

સરભરા નિરંજનાને સોંપાયેલી. તે વખતે નિત્યવ્યવસ્થાથી ન
ધરાય અને ગામપટલાણી જેવાં અમારાં યશોદા ફોઈનાં કા
રમાં આ બંનેને એકાંતનાં અનેક પ્રસંગ મળેલાં હશે.
પરીક્ષાના દિવાલુ અંગે અન્ય કોઈપણ આવનાનાં આદર્શ
તો તે વખતે જરાયે સંજોગ હતો નહિ. આમ છતાં એ
સહવાસે સાગરતટમાં રોપાયેલાં પરસ્પરના આકર્ષણે કેરાં બી
જડને ઉંડી રોપી, અને કદાચ તેનાં અંકુરો અલગ એ
દેશમાં તેમનાથી અજાણ્યા ફોઈનાં એ હોય,

પરીક્ષા પતી, અને રમેશ પિતાને ગામ ઉપડી ગયા.
વિદાય થયા ત્યારે હું નિરંજનાને ઘેર હતી.

ઉપર દિવાનખાનામાંથી નવનીધરાયે નવા વર્ષમાં અમા
આવવાનો આમદ ફરીથી ક્યો પિતાની ઇચ્છા અનુસ
જણાવો રમેશ નીચે ઉતર્યા. યશોદા ફોઈ તો પગમાં
પાન મોપારી બનાવતા હતા. નિરંજના રસોડામાં વધુ પ
દાકિની હતી, અને ચોકમાં ઉભી ઉભી હું તેની માથે વ
કરતી હતી.

રમેશ નીચે ઉતરીને યશોદા ફોઈની પામે ગયા. તે
એમનો મામાન ઉતારી ગાડીમાં ચોડાવેલો હતો.

હાકરાનું અધુરું ગળી નિરંજના બહાર નીકળી,
પરસ્પરમાં યશોદા ફોઈ પામેથી પાન લેતા રમેશ ઉપર
એક નજર નાખી મારી સાથે બાકીમાં આવી.

રમેશ ત્યારે બહાર આવ્યા, આજો અમાર. વાન
બાગની બહાર નીકળ્યા. ફોઈથી બેઠેલી પૂતળી મી નિરં
જના બહાર નીકળી, અને એટલા પગ ઉભી રહી બોલી, 'તે
અહીં જ બાગવાનું ગાળવે.'

એક મંડુક દાસ્ય માથે રમેશે તેની માથે મેલું. 'અર
ને. પૂતળી કહેર!' એમને મારી સાથે પણ જગત દી

નજર નાખનાં કહ્યું, “એમાં તે શું બળ્યું છે, કે મુખાષ્ટ જવાનું મુક્તતરી રાખી અદિ આનું ?”

અનભિચરતામાં એ કદીકે કુદરત કારમાં વેણ કદાવે છે. તદન સદગ્ન સ્વભાવિક બાવે, માત્ર ટીખત પુરતું મેં કહ્યું, “કેમ, અદિઆ નિરૂપે ! મુખાષ્ટમાં તમને એવી નિરૂ કદી મળવાની છે ?”

એક ધીમી, વેવક દષ્ટિ તેમણે મારા મોં પર નાખી. નિરૂજનાની આંખોમાં આછો રાવ ઉભરાયો, અને પડખે ઉમેઘી મને તેણે એક ક્રીણી ચુંટી બરી, અને અચાનક હસતું આગ્યું.

મારા એ કટાક્ષ વેણનો એમણે જવાબ આપ્યો નહિ. માત્ર સહેજ ઢસીને “ઠીક,” એટલો સજ્જ બોલીને એ ગાડીમાં બેસવાને ક્યાં.

“આવળે, હો” સિદ્ધાચાર સાચવવાને હવે હું બોલી.

“૦/૧૨, જરૂર,” અંબીરતાથી નિરૂની સામે જોઈ તે બોલ્યો, “મારી ગેરહાજરીમાં જ એ તો અવસ્થા તમે સૌએ કરી છે, ને !”

અને તે ગાડીમાં બેઠા. ગાડી ધરધો ફર મઠ, ત્યાં મુઘી અનિમિષ નયને નીરૂજના એ તરફ જોઈ રહી પછી એક આછો નિઃશ્વાસો મુઘી ધરમાં પાછી વળી.

ચૌદ વર્ષની નાની વયમાં અણતણવન મુઘાએને ઉરભાવનાં જાન ન દેવ એવું કેટલાક માને છે, પણ વતન-માનમાં એ વાક્ય પુરપૂર્ણ સચું નથી.

કદાચ તે વખતે તે બંને એકમેકના જાવ ન સમજ્યાં દેવ એ વાત સંબંધિત છે; પણ મારૂં મન સાચો દે છે, કે આકર્ષણ અંકેરો કુટવા તો લાગ્યા હતા જ.

અને એક વસ્તુ મેં નોંધી. નિર્મજાના સ્વભાવમાં પરિવર્તન થતા પ્રક્રિયું. એની વય કરતાં એ એ તો અનેક મજી બાંધી

હતી. હવે એની વય કરતાં યે મોટી વયને અનુરૂપ ગાંભીર્ય એને વરવા લાગ્યું. સાતયૌવના મુઘ્ધાશી એ ગંભીર બનતી ગતી હતી. આતો મારી શંકા જ છે, - ખોટી પણ હોય. પણ તે દિવસથી અધ્યાસમાં એ વધારે મગ્ન બની, અને કુમારીએને સહજ રમતો, તોફાનો અને વાર્તાલાપમાં જે આગેવાન હતી, તે હવે પાછળ પડી ગઈ.

પછી અમે બન્ને યે પણ અમેજી પંચમીની પરીક્ષા આપી પાસ કરી.

x

x

(૫)

ઉનાચાની રમતો એટલે આપણા સમનો રાક્ષસ. અમારી ન્યાત સાધારણ રીતે મુધરેલી હતી. (દિંદુઓમાં અમારી ન્યાત સિવાય અમેજી બચનાર બાળાઓ એ વખતે એછી હતી,) એટલે સમ થતા તો મોટી ઉંમરે, પણ તેથી સમની સંખ્યામાં કંઈ ફેર પડતો નહિ. તે વરસે રમતોમાં મુગત તરફ હવા આવતી જતા વિચાર હતો, પણ ખીજે વર્ષે સિંદુઓ વર્ષ દેવાથી અમારી ન્યાતમાં વીએક તો સમ હતા. નાની મરખી ન્યાતમાં ફેર સમમાં એકાદ પાસમાં સમ હોય જ, એટલે અમે ખૂબ ખૂબ મહાસવાનું મગ્યું, અને નિઃશ્વસાના સ્વામ્યની મંત્રો ગાતા ઉડી ગઈ. ફરી પડેલા જેવો ઉડું પછી તે બની ગઈ.

રમતો પૂરી થતા આવી. એવામાં એક જગેરે નિઃશ્વસાન મારે ત્યાં આવી. રમતોમાં અમારે ઘેર થયે કામ મારે નહીં ગેરું. એટલે મારે પગથી દૂર જઈ પડેલા થયતી તેમની મંત્રો હતી, ત્યાં તે તેને કુચ્છોએ. એક મેં તે મૂંછે બાળાવના મંત્રો. " અમે મુનુ નથી. મારે કામ છે. " તેનું મનુષ્યવં વચન મેં કર્યું. " મારે તે રેજા કામ દેવ. અને જગેર દે. " તેની

ખંભીરતાનો ડોળ કરતી તે બોલી, “ વેપ મા ! મોટી બહેનનો બાળો મિલજ ગયો છે, કે શું ? ”

મને એનો ઘહેલો જોષ દસતું આનંદ, “ આ મોટા બૂઝે શેનો લાવી છે ? ”

ભારખમ મોહું દરી તે બોલી, “ અમારાં ધરની કુંચી છે ! ”

“ તમારા ? ” મેં નવાઈથી પુછ્યું.

“ દાર્તો. ” એવાજ મેદિ તેણે ચાલુ રાખ્યું, “ અમને કુંચી આપી દીધી એટલે અત્યારે તો અમારી માસિકીનું છે ! ”

“ બહુ સારું. ” તેના પેટની વાત દહાવવા મેં બેદરકારી બતાવી, અને સાદી પર લંબાવો એક પછેડી ઓઢી.

તેણે આંચકો મારી પછેડી દાઢી લીધી, “ જ્યો, બોંધા, બહુ સારું. ” મોં મરડી તે બોલી, “ ઉઠો, કશું તો ખરું, કે સુવાતું નથી. ”

“ પશુ શું લામ છે ? ” મેં સૂતાં સૂતાં પછેડી પકડી રાખી કહ્યું.

“ આ બૂઝે ના જાયો ? ” બૂઝને જોરથી ખખડાવી તેણે કહ્યું. “ એનાથી બારબા ઉધાડવા છે, ઓરમ વાગવા છે, બધું સાજુંસમુ કરતું છે. ”

‘ શેનાં બારબા ? ’

“ કેમ, મનવંતરાય કાશના ધરનાં ! ”

દબે તે લાગમાં બારી. ‘ વાત એટલી વધી છે ? ’ મેં આંખે અને દુઃખ બતાવતાં કહ્યું, “ અને મને જરાએ ખગર ન આપી ? બાપુ જ સખીપત્નિ કે ? ”

નિરંજના સમજનદિ કે તેની ધરકરી તેને બારે પડી છે.

“ રેની વાત ! ” તેણે ન સમજતાં પ્રશ્ન કર્યો.

‘કેમ, તેં અને રમેશભાઈએ નણી ક્યું તેનું?’
જવાબ આપ્યો.

તેનું મો પડી ગયું. ‘આવુ શું બોલે છે?’ તેણે
દાખલા કહ્યું, ‘તને એવું કહ્યું કાણે?’

‘કેમ, તેં જ કહ્યું, ને?’ મેં સામે ધા માર્યો.

‘મેં! ક્યારે?’

‘હમણા જ! પહેલા કહ્યું, ને, કે એ ઘર તારું છે, *
હવે કહે છે કે મનુ કાકાનું છે. તો એ ઘર તારું ક્યારે થયું’

દવે જ તેના પ્યાસમા તેના ચબ્દોને સંબંધમાં લોડ
થતો અર્થ ઉતર્યો. ને જરા હોળીલી પડી ગઈ, અને હાથ
ગઈ. ‘નમ્રુ, અવુ, હુ તો પહેલેથી ખરાબ છે. નિરાશ
મારનારોના ચબ્દોના અવનવા અર્થ કરી તેમને બનાવે
બાપુ, આવી મરકરી મને મમતી નથી.’

પણ હું તેને એમ છોડુ એમ હતી નહિ. મેં અથ
દાખ લંબાવી તેના કાનની ભુલ પકડી, ‘માયું બોલ, ક્યાં
વાન આવી છે?’

તેણે ધીમેથી મારો હાથ સરકાવી નાખ્યો. ‘વાન’
આવે, બદેન, કશું મેં નથી.’

‘કશું મેં નથી?’ મેં પૂછ્યું જ રાખ્યું.

‘હા, કશું મેં નથી. તાન મોમન, થયું હવે મે
મરી સાથે આવે છે.’

‘કેમ, કંઈ બહુ રીત-રિવાજ છે?’ મેં રજા માન
અને જ કહ્યું.

‘હાને! * મોમન થતાં તેણે કહ્યું. * આને મનુ રીત
કે રીત છે. પરંતુ રમેશભાઈ અહિં આવે. તે અહિં
રહેવાની કામચલાવટ છે.’

‘પણ તેમાં ઘરને સાફસુફ કરવાની શી જરૂર?’ મેં પુછ્યું, ‘તે તો તમારે ત્યાં જ રહેશે, ને?’

‘ના,’ જરા મોં મચકોડતાં તે બોલી, ‘ત્યાં તો એમના અભ્યાસને ખલેલ પડે. એટલે જમશે અમારે ત્યાં, — રહેશે પોતાને ઘેર.’

તેના સ્વરમાં નિરાશા હતી, કે મારાં શંકાશીલ મનને એમ લાગ્યું?

‘પણ તમારે ત્યાં અભ્યાસમાં શી ખતેલ પડે?’ મેં તેનું પેટ માપવા કહ્યું.

‘શી ખજર?’ હાથના દહેઠાથી અને નીચસો હોઠ લંબાવી મરડાટમાં તેણે કહ્યું, ‘એ તો બાવડાઓનાં મન! પણ ઠીક જ થયું!’

‘કેમ?’ તેના કબ્જોનો ભાવાર્થ ન સમજવાથી મેં પુછ્યું.

‘એટલી લપ ઓછી!’ કહાપણુબધાં લહેઠાથી ડાકું નવાવી તેણે કહ્યું, ‘અને તારા જેવીને તરફી ઓછી.’

‘મારે શું? અને શી તરફી પડત?’ મેં જરા નવાઈથી પૂછ્યું.

‘કેમ, અમારે ત્યાં જો રહે તો તું બેઠી બેઠી દવાઈ વાકા જગડાવે ને?’ તેણે ટોણા માર્યો. ‘હવે તારા મમજને એવા કાપનાનાં કિસ્સા નહિ હોવાવવા પડે, અને બલુનરમાં તેનો સુપરોગ થશે.’

મને હસવું આત્યું, અને આગસ મરડી દું ઉભી થઈ. ‘ચાલ, તું તો મારાં પહેલાં નહિ જાવવા દે.’

“હવે ચાલ દે,” દું ઉભી થઈ એટલે હાથ બેંધી નીચે બેમાડનાં તે બોલી, “દમજાં પછી આવશે એટલે આપણે જઈશું.”

પછી એમની કામ કરવારી હતી. દું જરા મુંઝવણ જોઈતી

“ એવડું મોટું ઘર ! ” જે હાથ પહોળા કરી લટકો કઃ
તે બોલી, “ અને બાપરે ! કેટલા દહાડાનો કચરો ! એને
આપણે વાળવાનાં હતાં ? ”

“ તો પછી મને જરા આડાં પડવા દેવું હતું, ને ? ”
જરા કચવાટથી કહ્યું.

“ હા, ” હાથ અને મેનિયા કોક ચાળા કરતાં તેણે ક
“ અમે અદિઆ બેસીએ, અને બેનબા પોટે ! જે વાત લાગ્યા છે,
હસનાં હસનાં મેં એને ટપલી મારી, તેણે મારો હ
આમળ્યો. આમ પંદર વર્ષની વયે આઠ વર્ષની ભોકરીઓ જે
અમે તોશાન કહ્યું.”

અને પછી આવી ત્યારે કુંચી આપી એને મોકલી. “ આપાં
આ પીને જઈશું ! ” નિરંજનાએ ફરખાસ કરી, ત્યાં તે
કદાચ સાંજ પડશે; એકારપેકારની વાતો કરી, જે વાગે ૨
બનાવી, પી, અમે ગયાં. પછી તો પરવારી ગઈ હતી. પણ અમાં
નિરીક્ષણની ફરજ જાળવતી ખરી, ને ! અમે કલાક આખા ધરખ
ફર્પા, દિવ્યકા ખાધા. અને પાછા આવ્યા.

અને બીજે દિવસે રમેશ એ ધરમાં રહેવા આવ્યા.

મારે કહેવું જોઈએ, કે એમનું ધર મારાં ધનની ભગવત
સામેજ હતું.

x

x

x

તે પછીનાં બે વર્ષ આમ નરબૂતી વચર પસાર થયા. પાંચી
રૂપાં જોવાને આવુર, કુલળ અને જામન અમ રા જાનકા મનાજમે
પણ નિરંજના અને રમેશ વચ્ચે ફર્પા ખામ કાલ દેવ એકું
કીએ લગ્નું નહેતું.

રમેશને કે જેમનાં જી મહેન્દ કાથે નેરો થત. મહેન્દ
એમની કેમેજમાં ફેરો હતા. એક દિન એ અમ. રમ. અ. રા મ
એ નેરો દેવ હશે.

ખીજે વધે મારાં અને મહેન્દ્રનાં માતાપિતાએ અમારાં વેવિ-
યાગ જોઠાયા. તે વખતે હું સીકર્યમાં હતી. મહેન્દ્રની ઈચ્છા
મુજબ અમારાં લગ્ન તો હું મેટ્રીક પુરી કરે પછીથી થવાનાં હતાં.

પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં આપણે ત્યાં મંથન ચાલે
છે. એનાં એક પરિણામ રૂપે દરેક મુલાન અને મુવતી સંવનનની
દિગ્ધા રાખે છે.

અમારી ન્યાત મુધરેલી ગણાતી, પણ ઉદ્દેશ દસકાથી જે પ્રગટ
સંવનન થાય છે—ભાવિ દંપતિ સાથે ફરવા જવ, એકમેકને છૂટથી
મળે કે પ્રગટ પત્રવ્યવહાર કરે, એટલી દૃઢ સુધી અમે નહોતા
પહોંચ્યા. અલગત, વેવિયાગ નહોતો થતો પહેલાં અમે બન્નેએ
એકમેકને આધેથી દોઢલાં ખરાં, અને મહેન્દ્રના કાષ્ટ સગાને ત્યાં
અમે એકવાર મળેલાં ખરાં. પણ અમારાં વેવિયાગમાં પશ્ચિમના
પ્રણયીઓની માફક મુક્ત સંવનનની ભૂમિકા જરાએ રચાઈ નહોતી.
પણ માનવહૃદય તો સદા સર્વદા સરખું જ હોય છે. સ્પષ્ટ
અનુભવિત પ્રગટ મંવનનને બદલે આંખબાડાં કાન કરીને નભાવી
સેવાનાં શુભ સંવનનને સુમાર્જે એ પોતાની બૂબ સતોમે છે.

ધીમે ધીમે રમેશને ત્યાં મહેન્દ્રે પત્રપેસારો કર્યો. અચાર-
નચાર એમની બારી પામે બન્ને એમની વાતો કરતા, છતાં એમની
નજર તો સામે આવેલા અમારા પર પર રહેતી. હુમે કાષ્ટ
ને કાષ્ટ નિમિત્તે એ-ત્રણ આંટા આંટમે ફેલી, અને અર્ધપગનાં
અશુભિચારથી અંતરને ઠારી સેતા.

પણ વચ્ચે ધીરી માથું હોય, અને એ જાણુ ઉમેલાં પ્રજુષ્ટને
નેત્રપત્રી કરવામાં હાવટ ફેલી રીતે આવે ? ફરજાતમાં અંતર
ફરતાં એ નેત્રમિલનથી તો મદિનામ્યાસમાં ઉભટાનો વધારે અસંતોષ
પ્રગટયે. પણ ફરત અનુરૂણ દેવ તો એનાંયે રચના કાઢે છે.

એકાદ નમતે પદોરે નિરંજના ચારે ત્યાં જાતી, અને
સંકેતથી એક ચીટી સરકારી ગઈ. પછી તો અમારી દૃષ્ટિસાંક

નિયમિત કામ કરવા લાગી. મહેન્દ્ર-રમેશ-નિરંજના અને હું એમ એ સાંકળનાં અંકડા અકવાડીઆમાં એક બે વાર જ ને બાબુથી કામ કરતા. આ રીતે અમો ચારની વચ્ચે સગવળ કે મૈત્રી કરતાં એ વધારે આત્મીયતાની આવળ ઉદ્ભવવા લાગી.

અને પછી ?—પણ પ્રજ્ઞાચર્યા તો ગુપ્ત જ હોય ને !

એ તમને કેમ જણાવાય ?—અને હું એ નજીકથી છુતે ! મારા સરળ રમેશનાં શબ્દારણ્યથી કેવી આડે રસતે જતી હતી ! આ લેખનનો હેતુ કે' મારી કથા કથવાનો નથી. એકધારી એ મુદ્દાગી વાતમાં કહેવા જેવું એ કંઈ નથી, અને હોત તો એ તો આડકથા જ થાય. આપણે વાત તો નિર્ગંજનાની કરવાની છે.

*

*

*

અમારા વચ્ચેનું દ્વિતકાપ એ લોકો અજ્ઞાતા હતાં, ત્યારે એ ચાર વાર મેં નિરંજનાને દસનાં દસનાં દપારીને રમેશ વિશે પુછેલું. પણ કોઈ પ્રવચ પ્રકોપથી સજગની હોય તેમ તેજે ગુપ્તે થઈને એમનાં સંબંધને નકાચો હતો. એવી માહિતથી એક વાર એમણે એમના બાવોને અમાગથી ગુપ્ત રાખ્યા હતા. કે મને તે એમ જ લાગેલું, કે એ બન્નેનો વચ્ચે બાંધ બહેનનો નિર્ગેમ બાંધ જ હતો.

પણ મેટ્રીકનું પરિણામ આવ્યું, અને અમે બન્ને કુટુંબ દવા. પરિણામનો બેનો તાર મારે ઘેર આવેલો હતો, એમને હું નિરંજનાને ત્યાં તેનું પરિણામ જણાવવાને ગયો.

રવિ, આરે, વડોદરા કોઈ પરમાર્થમાં બધારની આપ નિરંજનાનું સ્વરૂપ દર્શાવતા. પહેલી વધમણી તે નિરંજનાને મળી ગયેલો.

તેથી હજારે વચ્ચે દાર ચાલી હું ત્રીજો મારા મધ્ય. બન્ને પુત્ર બેન કિશોરી આસપાસ પર નજર નાખીને અત્યંત અત્યંત એમ એમ તે એક હતો. મારો પિયો જાણ નેને અને

પડ્યો હોય એમ લાગ્યું નહિ. છેલ્લે પત્નીએ ચડી અને મેં જૂમ મારી--“ નિર ! ”

કેંક ચોરતાં બાળક કંઠાય એમ છળી ગઈ તે મારી તરફ ફરી. એક પ્રયત્નથી સંયમ ધાવતાં તે બોલી. “તું બહુ ખરાબ છે, અવું, તેં મને અમકાવી દીધી ! ”

પ્રયત્ને આણેલું આવકારનું સ્મિત તેના મોં પર હતું. પણ મારી ઝીણી નજરે તરત નેખિયું કે તે હિંમત હતી. લૂંછલાં આંસુનાં તદ્દન આછા લીસોટા તેના ગાલ પર દેખાતા હતા. છતાં એ વિશે કેં કહેવું તે તે વખતના સંજોગોમાં મને મુનાસીબે ના લાગ્યું.

કશું જાણે જોયું ના હોય તેમ મેં વધાઈ ખાધી, અને પછીથી અમે બન્ને સખિમંડળને સત્કારવાની તૈયારી કરવા માંડી.

પણ એ સત્કારની વિધિ દરમિયાન નિરંજના આનંદમાં દેખાતી, છતાં મને તેનાં વર્તનમાં કૃત્રિમતા જાસતી. ધણીવાર તેની આંખો વિચારધેરી બની જતી, અને કદીક મૂંઝતા નીચલા હોઠને તે બજથી દાખી દેતી.

પણ કાર્યસિદ્ધિના ઉત્સાહમાં આવા વિચારને ઓછો અવકાશ હોય છે. મેટ્રીકની મુશ્કેલ ગણતરી પરીક્ષા પહેલે વર્ગે પસાર કર્યાના આનંદમાં બીજા વિચારો રહે જ શેના ? પહેલાં એને ત્યાં, પછી મારે ત્યાં અને બીજા સરળ બનેલી સખીઓને ત્યાં મગવામાં તે દિવસ નીકળી ગયો.

પણ બીજે દિવસે મેં જાણ્યું કે રમેશ દવે કાયદાનો અભ્યાસ કરવાની અમદાવાદમાં સવક ન હોવાથી મુંબઈ રહી બજવાના હતા. આમલા દિવસે નિરંજનાનો વિષાદ અને અંગે જ હતો, ને.

પણ તેનું પેટ માપવાનાં મારાં પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયાં. અધવા કામ તે કહેની તેમ એમની વચ્ચે કંઈ નહિ હોય !

દાગરજવાળી રમેશે તરત જવાબ આપ્યો, “ મારાં લગ્નમાં ? તેમાં તો તારે પસંદ કરવાનું રહેશે ! ”

નિરંજના જરા ઊભીલી પડી ગઈ. છતાં તંત ચાલુ રાખ્યો.
“ તમારું લગ્ન ક્યારે છે ? ”

“ તારું થાય તે જ વખતે, ” રમેશે માર્મિક જવાબ આપ્યો.

સરમથી લાલ જની જઈને નિરંજનાએ આકું જોયું.
“ આવું તે શું બોલનાં હશે ? ” તે મંદ સ્વરે બોલી.

રમેશે તેનું માથું ફેરવી મોં પોતાની સામે આવડ્યું. “ સાચું કંઈ હું, ” આંખમાં આંખ પડેલી, એટલું કહ્યું.

અને કાંઈ અકથ્ય ઉમિંથી નિરંજના દોડી ગઈ.

તે પછી જે ઝડપી ગતિએ એમનું સંવનન વધ્યું તેની વીગતો જણાવવો એ ઠીક નથી અને સિદ્ધ પણ નથી. એટલું જ જણાવવું પુરતું છે, કે રમેશ વિદાય થયા પહેલાં એકમેકને પરજીવાના કાલ અપાઈ ચૂક્યા હતા.

પછી માર્મમાં કાલેજે બંધ થઈ, અને રમેશ અમદાવાદ આવ્યા. એલ. એલ. બી. નું ઉત્કૃષ્ટ વર્ષ હતું, એટલે મારા પતિ પાસે થોડાક અભ્યાસ કરવાનું બદાનું તેમણે કાઢ્યું હતું, અને નવનીપરાયને ત્યાં ઉતર્યા હતા.

અસજત અમને વહેમ તો હતો, પણ તે વખતે તો જન્મે એ વાતનો દેનાથી ઇન્કાર કર્યો હતો, અને કદી જો મારે ઘેર જન્મે બેઠાં થતાં, તો મેં જાણે સામાન્ય ઝોળખાણુ દોષ તેમ એકમેકથી જગમા રહેતા.

પોતાનાં લગ્ન થયામાં કાંઈ પણ વિચિત્ર આવડે એવી તેમને જરાએ શંકા નહોતી. પણ વેવિલોનની ઉત્ખાન નહોતી. કારણ કે વેવિલોન જે થાય તો અત્યારે થતું સંવનન સોશાયર પ્રમાણે ના થાય. એ સંવનનનો મજા માણુય તેમણે પોતાની વાત સરંચી પૂરી રાખી.

પછી રમેશ આત્મા ગયા અને જન્મે વચ્ચે પત્ર વહેણ મારફત સંવનની ધારા મુક્ત પ્રવાહે વહેવા લાગી.

પણ તેમના આરાઆકાશમાં આહું એક વાદ્યું આ આનંદ અને ઉત્સાહને લીધે ઝડપથી વિકસતા ગર્તાનિરંજન નારીત્વને લીધે તેના માતાપિતાએ તેને માટે મોઝ પા તપાસ શરૂ કરી દીધી હતી. અનેક યુવાનોની ચર્ચા તેના થતી, અને નિરંજના તે સામગ્રીને સજગી ઉડતી. કારણ કે એ વાર રમેશનું નામ પણ સુચવાતું નહોતું.

પણ હજી કાંઈ નિવેડે આવ્યો નહોતો, કારણ કે અમ કુટુંબના કોઈના મરણનો સોક હતો. છતાં એટલું ચોક્કસ કે જીવન ઉનાળામાં એનું ચોક્કસ મમે ત્યાં બેસાડશે.

નિરંજ અને રમેશ વચ્ચે અમારાથી તો મુક્ત જ રીતે જ વ્યવહાર ચાલતો હતો. કોસેત્તેના પટ્ટાવાળાએ એવી સહ કરી આપતા હશે. નિરંજનાએ રમેશને પોતાના વેવિશાગ વિ થતી સધળી ચર્ચાનાં સમાચાર લખ્યા તો હતા. પણ નિરંજના એક ઉડેરી શદ્દ હતી, કે માતાપિતા જે પ્રેમથી તેની સહ વળતા, તે જોના તેની અનુમતિ વેવિશાગમાં જરૂર મેલે આ શદ્દ અરથને પણ નહોતી. છતાં હવે તેમનું રમ્ય પ્રેમ વખત મુક્ત રાખવામાં તેમને જોખમ જણાવા માયું.

એટલે એલ. એલ.બી. ની પરીક્ષા આપી, રમેશ અમ. ૬ આપ્યા, અને જન્મે પ્રેમિકોએ પોતાના આશવનો પ્રિદિ કે ચર્ચા કરી.

માનવિત્તનાં જન્મે લાડલપાં હતાં, અને ઉજ્જવે મદ હતી. કે તેમની આ હજી આડે એકોનાં વહીવે આજે નહિ.

નિરંજનાએ પહેલાં મુચમુ. કે રમેશ મહેન. મ. ૧૧ મનવિત્તનાં ૧૨ લખાવે, અને એમાં આજી રત્નને કોડે

રજાટ કરવો. પણ રમેશે માન્યું, કે નિશ્ચિત આવી વસ્તુમાં કદાચ બહારનાં નાખવાથી વડીલોને ઠીક ન લાગે.

એથી પશ્ચિમની વાર્તાઓમાં આવે છે તેવું પગલું રમેશે શ્રદ્ધાથી ભર્યું. એણે ઘેર નજીકને સીધા નવનીધરાયને પત્ર લખ્યો, અને તેમાં નિરંજનાના હાથને માટે માંગણી કરી.

ઉભય પ્રેમીને જ્ઞાન જ નહોતું, કે તેમની ઇચ્છા આડે સદસો વર્ષથી રોષેલી વજ્રઆડ ઉમેલી હતી.

નવનીધરાયને પત્ર મળ્યો. તે વાંચી ને તેમણે તરત યશોદા ફાંધને ઉપર બોલાવ્યાં. પત્રની વાત જાણી નિરંજના કપારનીયે સાવધ હતી. તે હજીવે પગલે અડધી સોડી ચડી, અને સરવા કાનને માતપિતાની વાત સાંભળવા સજ્જ કર્યાં.

“ રમેશનો કાગળ આવ્યો છે. ” નવનીધરાયે કહ્યું.

“ હા, સાન્ને સમો તો છે, ને ? ” યશોદા ફાંધએ પૂછ્યું.

“ હા, પણ આમાં એક વિચિત્ર વાત છે. ”

“ શી ? ”

“ તે નિરંજના સાથે પરજીવા મગિ છે. ”

“ એ કેમ જાને ? ” યશોદા ફાંધ પુછારી ઉઠવા. “ એ તો આપણા પિત્રાઈ સાથે ! ”

“ હારડો. ” નવનીધરાયે કહ્યું. “ એ જ મોટો વાંધો છે, ને ! ”

“ ખરેસે, ” જરા દીલગીર થતા હોય એમ યશોદા બોલવા, “ તોડો સાહે, થર સાફ, મનુષ્યાર્થે પણ ના ના પાડે અને જાને ને જાને કે પણ સાફ. પણ શું થયું ? ”

“ એ જ છે, ને. ” નવનીધરાયે નિઃસસો મૂક્યો. “ બાળ કાલના જુવાનીમાં, દેહાસ્તરનું જ્ઞાન ન રાખ્યો, મંડાદ્યાંકા વિચાર

કરે. હવે બન્નેને ખરાબ લાગશે, વાત આટલી વધી જશે એને.
મને એ ખ્યાલ નહોતો.”

“ પણ હવે ?” યશોદાએ પૂછ્યું.

“ કશું નહિ. આ ના બને. ” નવનીધરાયે ફરમાયું.

માતાને ઉપર બોલાવી ત્યારે નિરંજનાના હૈમાર્થે બાપ-
દના એકાદો ઉલટપા હતા. તેને એમ જ લાગેલું, કે સામા-
દાદાએ સ્વત્વ આ સંબંધથી આનંદ પામી, પિતા માતાને બે-
ઉ. તેથી માત્ર આપુર હૃદયની ઉત્સુકતાને આનંદનાં સમાચાર
શાંત કરવા પૂરતી એ તો ઘરમાં ઊભીજીભી ચર્ચા સંભળતી હતી. પ-
ત્યારે એણે આ સાંભળ્યું, ત્યારે એ નવસાં વિગ્રથી ટેપુ’ એ-
લખાઈ મધુ, અને પિતાના છેલ્લા શબ્દોએ આશાના કિરમોએ
હુકમ ફરમાવ્યો, ત્યારે તેના હૃદયના બધે તૂટ્યા લાગ્યા. બપું
એક ધ્રુસકું ઢાળી, તરમર ખાતા દેહને મનોભગથી માંડી દાંડે
ઉતારી પગલે તે ઘર ઉતરી મધુ, અને ખડકીની એક પ-
પર દગલો થઈને બેસી મધ.

સામાન્યનીને બોળાપણાને લીધે જડ જેવા લાગતા વર-
દોષને કાંઈ વડેમ મધો. તેમણે ઉઠી ઘરમાં નજર કરી, પ-
નિગંજના તો ઉતરી મધ હતી.

“આને ને આને જવાબ ના લખશો,” તેમણે પત્ની
સચના કરી, અને ધીમે પગલે ઘરે ઉતર્યા.

ખડકીમાં બેઠેલી નિરંજના પર આડી નજર નેર-
દોષ ન દોષ કરી તે જાહેર મર્વા, અને પુરતું ખૂન નેર-
બેચેલ શંક પર કમ કાલ્પા લાગ્યા.

ઉત્તરના લીધે તેઓ આચાર્યમાં કુના હતા. એ પ-
નવનિર્મિત પથરોમાં પોતા હતા. બીજા મનુષ્ય માં પિ-
નાની ખડકીમાં રહેતા.

મધરાતની ઘમઘમ યશોદા ફોપ્પએ ઉડીને નિરંજનાને આપેા સાદ કર્યો. વિચારભાર અને ધ્રુજવણથી નિંદ્રા ગુમાવી એડેલી નિરંજનાએ જાગતાં જતાં ઉંઘવાનો ડોગ કર્યો. કુદરતે ટૂંકી ટૂંકી લુગ્યાઈ માથુસ જાળને શીખવે છે ! છેનરાયેલી માતા પછી નવનિધરાયની પાસે ગઇ, અને ખાટલાની પાંગતે બેસી બોલી, “ભગો છો, કે ?”

વૃદ્ધ વયની આછી નિંદ્રામાં સરવા મડિલા નવનીધરાય જાગી ઉઠ્યા. “શું છે ?” તેમણે ધીમેથી પુછ્યું.

“મને લાગે છે, કે નિરંજનાએ જયોરે આપણી વાત સાંભળી છે,” યશોદા ફોપ્પએ કહ્યું.

“એમ ?” જરા તીખાશથી નવનીધરાયે કહ્યું.

“હા, પણ તેમાં એનો શો વાંક ?” હાશરીના બચાવમાં માગે કહ્યું. “લુવાન હોકરાંએને આવી છતાંસા હોય પણ ખરી. પણ મને લાગે છે, કે તેને જલુ લાગ્યું છે. આજો દિવસ તે વિચારમાં જાવા જેવી દેખાતી હતી, અને મોંદા પર શોકની આછી ઝાંખા હતી.”

“જલુ શું થાય ?” નવનીધરાયે જવાબ આપ્યો, “આગક છે, તે લાગે. પણ આપણી નિંદ્રા સમજણી છે, એની ઝાંઝી વિંતા ન કરીશ.”

“ના, એમ તો મને શીકર નથી,” યશોદા ફોપ્પએ કહ્યું. “પણ તમે જરા નરમાશથી કામ લેજો.”

ખીજે દિવસે નવનીધરાયે નિરંજનાને બે.લાવી, આખી વસ્તુ-રિથતિ સમજાવી. ખર્ચ, આચાર, ન્યાતની રીતી આ સમની વિશદ દર્શા, એ મિત્રની જગાથી તેમણે રિલગીરી સારે દર્શાવ્યું, અને પોતાના હાથને રાંધુ કરવા સલાહ આપી.

પછી નવનીધરાય મનવંતરાયને મળવા ગયા. ખૂબ મંજોરનાથી અને સુહાસપૂર્વક તેમણે આખા પ્રગલ્ભી મર્સા કરી અને

રમેશને તેના પિતાએ સમજાવ્યું, કે રૂઢી, કાયદો અને સમ-
તેમના લગ્નની વિરુદ્ધ હતાં.

અજ્ઞાન પરિસ્થિતિ હોતી યદ્યદ્દતી. જન્મે પ્રણયીના તેમના વડીલોનો સ્નેહ અપાર હતો એ સ્પષ્ટ હતું. તેમને મુખી એ તે વડીલોની આકાંક્ષા હતી. તેમની ઇચ્છા ન પૂરવાથી એમને ખુદુષ થતું હતું. પણ જીવનઝરની માન્યતાઓ અને ખરા હક માનેલા સિદ્ધાંતોને અવગણવાનું જાણ જીવનની આખર અવસ્થા તેમનામાં નહોતી. તેમજ સમાજને અનુકૂળ યદ્યદ્દ ગણેલાં જીવન પદ્ધતિ દેવાનું પણ તેમનાથી સકમજ નહોતું. સમાજમાં મેળવેલી પ્રતિષ્ઠા સુમાવવાનો કાર પણ હતો. આથી જો આ અંતરાય ન હોતો જે સંજ્ઞને જન્મે આનંદથી અનુભોદન આપત, તેની આ તેમણે સ્નેહ, કર્તવ્ય અને આશ્વનાની આખી મુજી દીધી.

સંતાનોને દુખી કરતા તેઓ દુખી થયેલા એ નાથ
હતું. નિરંજનના પિતા તો પદર દિવસમાં પાંચ વાં વધી
ધરડા થયા, અને તેની માતાએ તો મદિનાનો પથરી ખીંડી
મનવળગ્યે ચાર દિવસ તો ભાગ્યને પાણુ કેંદુ હતું. જ્યારે
કદાચ એમણે મમાજ સામે બેઠા હતા ત્યારે જાણનારો
એટલે એ બંને તો સર્વશેષ સામાજિક હતા.

પહેલાં તે પ્રજાઓના દેવા પોતાને ભાગના આ: અતઃ
અ.૨ કામે ઉઠાવી ઉઠાવા. પણ વડીલોના વાત્સલ્યભાવે રાંધે,
તેમજ તેમને અનેકા આ:વાગના હાંનથી સરભાગમા તે તેન
મનમા પણ સ્વાચંલ્ય મની પેનમની કહેશે જામો મહા
પગલે દુખ નેનગવામ: એક પ્રકારને રાંધેને અતઃ
અતઃવર અ.૨૨ ઉ, એ પ્રમાણે એ રાંધે ૫૫.૨૨, ૨૨.૨૨
અ.૨૨.૨. એ અ.૨૨થી એક પ્રકારનું આ:અ.૨૨ તેમજ મે.૨૨.

[illegible]

વિદ્યારને હાથે એ લાવતું ઉર્ધ્વકરણ થયેલું' એ કડીક તો
 હાથે. ચિત્તને અન્ય વ્યાપારમાં રોકતાં એ લાવ નહીં થયા હાથે.
 પણ હૃદયનાં ત્રણ રૂઝવતો સમય આવ્યા પ્રમુખોમાં વલુરૂઝવા
 ત્રણેને ઉભેલે છે. નિરાશાના આધાતની જડતા સમય જતાં નાશ
 પામે છે, સ્વાર્પણનું હિતેજક બેન સમય જતાં ઉતરી જાય છે, અને
 પલટાઈ ગયેલા કે નાશ પામેલા હાજતા ભાવો ફરી પાછા
 સજીવન થાય છે.

આમ આ જન્મેના ઉરમાં એ માસના ઝોટ પછી ફરી
 પ્રણયની ભરતી આવી. આશાનું ઢોધએ ચિન્હ નહોતું. છતાં
 મૌવનનો આશાવાદ રેનીના પાયા પર પણ ભવ્ય ઈમારત રચી
 શકે છે. નિર્દાનનાની માન્યતા હતી, કે માતૃપિતા આખરે અનુ-
 કૂળ થશે. રમેશની તો ચકા હતી, કે અટવાવતી આ ફીજનગમ્યાંથી
 છટકવાનો ઢોધ રસ્તો મળી આવશે, અને ઉત્તમ એમ મારતાં
 હતું, કે સમય પીતતાં સમજું સમું થશે.

આમ આશાનાં અંકુરો ફરીથી વિકસવા માંડતાં તેમની
 વચ્ચેનો પરબ્ધવહાર ફરીથી શુભેતકો સર થયો.

પણ ઠીક અઠરમાતથી આ પરબ્ધવહારની વાત એમનાં
 વડીલોએ જાણી. વડીલોએ માનેલું, કે જાગવણનો આ ભાવ તરંગ-
 બન્ધ આવેલ ન હતો, અને સમયના વહેણ સાથે અને એમનો
 સદ્ગતિ નહીં થતાં એ કારણ થશે; અને જરૂરમાં જને છે
 તેમ હીમે હીમે મન મરનાં, વગનાં, ઉત્તમ પ્રેમીઓ અન્ધ-
 પાવને પ્રજ્વલિત જનાવીને જૂનાં રમણોમાંથી દુઃખમ્મન
 નિવરી ફેરી. પણ આ રચીતિ લાવવા માટે ઉત્તમ વચ્ચેનો સ્વર્ગ
 સંપર્ક દુઃખ મુશ્કેલી માટે તો જાહેર દુઃખ એ જરૂરનું હતું. અધો
 રમેશને તેના પિતાએ રેતના દુઃખ નીચેના કામગીરીમાં નાંખ્યા
 હતા, જ્યો તે ફરીએ ત્યાંથી જમ્યાંવાદ ન જરૂરી દો. પણ
 જનાનાં મનનાં નખરાં મળ્યાં માટે જ્વલનમાં મન રાધે હીમે

ધીમે આવા તરંગો વીસારે પડશે એમ મણેલું. નવનીલગણે
પણ તેથી નિરંજનનાને વિલાલ્યમાં મોકલવાનું જરી રાખેલું, પણ
જ્યારે તેમની આ બધી ગણતરી નિયમિત પત્રાલેખનથી ટુટી
પડતી તેમને લાગી ત્યારે વધારે ઠડક અને જામત વધજી ક્ષેત્રમાં
આવ્યું. ધરકામને મિત્રે પછી તો નિરંજનનાને અભ્યાસ ઠોડરો
પડ્યો, કારણ કે યશોદાદેવએ અણકચ્છા કે બાધિનું સરળ સમજ
સ્વીકાર્યું, અને આખો દિવસ દીકરીને પરિચર્યામાં મુકી રાખ્યો
માંડી. પણ નારી કરતાં નરને સ્વાતંત્ર્ય વધારે સાધ્ય છે, તેથી
રમેશ પર કાંઈ એવા બંધનો મુકી રાખ્યા નહિ.

પણ બીનઅનુભવી યુવાનો કરતાં જુનાનો ખાઈ પચાવી
મથેલા વૃદ્ધોમાં કાર્યસક્તિ વધારે હોય છે. ધીમે ધીમે એક
બન્ધુ કે રમેશનો એકે પત્ર નિરંજનનાને મળતો નહિ. નિરંજનનાને
તો પત્ર લખવા જવજેજ લાગ મળતો, છતાં કડીક કડીક એ
લખતી તોયે તેનો જવાબ આવતોજ નહિ. બેએક મામ આવ્યા
ગયા ત્યારે મુમ રાખેલી પોતાની પ્રેમકથાનો ઇતિહાસ નિરંજનનાને
રડતાં રડતાં મને કહી સંભળાવેતો.

એ અરસામાં મારા પતિ બે ગોરની વિદ્યાનમંદિરમાં ગિરો
અભ્યાસ કરવા ગયા હતા, એટલે એમની મધ્યાહ્ન કે મધ્યરત્રે
અમને આપાર નડતો. બીનઅનુભવી અમે બાધિકાએ બની
નિગધાગીમાં શું કરીએ એ પ્રશ્ન હતો. જા: મેં આપામન
આપ્યું, અને મેં જેને રમેશને આજ્ઞા અને કપાલ કર્યું પણ
પાડ્યો. કૌતુહલ કુદિમલાથી મગ્ન મુ મેં મારા કા:ને કહે
કગમું હતું. જેથી પુરૂષ અતરે: દેખી એ પત્ર અટકાવ નહિ

પણ એક દિવસે એ પત્ર પત્ર વનુદોષે: પ.ઠે: જા:એ.
કાર મ.વ એટલું જ હતું- "પત્રો નથી."

હમી બેએક વર નેં પત્ર લખ્યા: હમી કરીને એ જ રે:.
કહે પત્ર પ.ઠે: કગમું હતું.

એમ ચારેક માસ ગયા. હવે રમેશને મેળવવાની નિરંજનાની સૌ આશા અવસાન પામી, અને પિતાની શોકભરી અને માતાની આકંઠભરી દશા સહન કરવાને અસમર્થ તેણે નસીંગને આધીન થવા અનુમતિયે આપી દીધી. દિંદુઓની કહેણી છે, ને કે 'દીકરી ને માય, દેરે ત્વાં જાય !' એમ હતાય થકને તેણે માતપિતાની ઇચ્છા મુજમ પોતાનું બલિદાન દેવા તૈયારી દેખાડી દીધી.

અને કર્તવ્ય કર્યાથી કાક અનેરી શાંતિ અંતરમાં જન્મે છે, તેથીજ હૃદય આ નિર્ણય પછી નિરંજનાના મુખ પર શાંતિ વિદ્યસતી હતી, અને ધીમે ધીમે વચ્ચે કરમાવાં મડિલું તેનું ચરીર ઠેકાણે આવવા લાગ્યું.

પ્રત્યુપપાત્રની અવગણના છતાં આટલો સરળતાથી હૃદય સિંદાસન પરથી તેને ઉઘેડી ફેંકી દેવાય અને તેનાં નામોનિયાન પણ સદંતર જૂંસી નંખાય એ મારાથી સહન ન થયું, અને તે પરથી મેં મેં નિરંજના સાથે હળતું મળતું સાવ ઓછું કરી નાંખ્યું.

અને તેથી મારા પતિ પરપ્રાંતથી પાછા આવ્યા ત્યારે આ કડવો પ્રસંગ તેમને સંભળાવવાની રમૂતિ મને જરાયે ન દોતી રહી. લગ્ન પછીના સદગ્રવનમાં પહેલા અંતરાયને પુરો ખંગ વાળવાના કાર્યમાં મચગુલ દું હતી, અને તત્કાલ તે મારા પતિ ખૂબ અવસાયમાં મગ્ન હતા. વારંવાર નગ્નના મામે કામ-કાળે સંચરતા, આ બધા અમારા સદગ્રવનમાં આવતા અંતરાયો પણ નિરંજના પરત્વેની મારી ઉઘસીનનાનું કારણ હતા.

છતાં વાત સમેટી ખરી. એમણે સાદગ્રહ પૂરછા કરેલી અને મેં દૂંઢમાં આખી વાત સચિપાંત સંભળાવેલી. એમણે સાંભળી કહેયું, કે 'બધી વખત પૌરનના ઉદ્દમ સમયે ઉપજતો આવો ભાવ પ્રેમ કે મોઢે દોડો નથી. એ માત્ર નરપિંડા કે કન્યા વાંતીને ઉત્તેજાવેલી કલ્પનાએ મન રમ્યાયા હિમુ કરેયું એક

જાતનું' મમકરું' છે, પછી તેમાં માનવીની અહંતા એ રમ-
કડાને એના અપો' પ્રેમ માનવા લલચાયા છે. તેમાં એને પરસ્પર
સાથે પ્રસંગ પાડવાની અનુકૂળતા મળે તો એ અહંતા મમનનું
રૂપ ધારણ કરે છે. પછી એ અંતરાયો આવે તો તેજસ્વી હા-
યની એ મમતા શુદ્ધનું રૂપ ધરે છે, અને એમ માત્ર મનોવિદ્યા
ને હૃદયંગન પ્રેમ માનીને વળગી રહેવાનું જોમ આપે છે. પણ
એ જોમ ઓસરતા, કષ્ટતાએ રચેલા એ ભીંતવડોળાં ચિત્ર
ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થાય છે, અને જગત્તે દુઃખ વિના માનવી
નવા રમકડા તરફ વળે છે. નિરંજના અને રમેશને આજો
પ્રસંગ આવો છે, એવી મારી માન્યતા છે. = અને એમના આ
વાક્યો અને સર્વાંગ સાચા થાયા.

અને એવામાં જ નિરંજનાના વેવિસાગનું નકકી થવું, અને
પછી એની બાનવમાં અમને જગત્તે રસ ના રસો.

પણ આજે જ્યારે આપણે કે તેના લમ લેવામાં છે, ત્યારે
સમપણને હાથે, નાનપણના સહીષ્ણુના મરણો ખાતર, અને
નિરંજના આ મમાચાચી કેવા બાવ અનુભવરી, એવા કે
કુરુદયથી દુઃખે તે ત્યાં મમ દની અને ત્યાં તો મેં જોયું કે
નય, અદૃષ્ટએ જૂના બાવો હજી યવના તદ્દન દના, અને
એને હૃદયમાં તદ્દન વિમારી દની તેને સીધે જાતપરનો નિઃશ્વર
પણ સહકંપ સાથે જોના મરણો, અને દવા અને દુઃખ થશે
મારે દેખું જારે જન્યું.

પણ નિઃસંદેહ અમ નારીઓની મહકંપામાં માત્ર ?
સંતોષે ને, સુખને કંઈ કે તેમ પછી? જાવા અમરી પત્ર
રમ્યા દા ?

અમદવાન ના અમ જાને મ ફ મમજ મુંદી નાનુ, અને
એવામાં મમ પત્ર અમ્યા.

હવે હવે તેમજો પદ્ય પે નાન ન કદી પાછી મમક કેવડી
એવાં હવે તેમજો મમકદી હવે, અમનિરુદ્ધ અવાદ ના તે

ધ્યાનમાં એ હું ચૂકી, અને એમણે બારણું ઠોક્યું ત્યારે સંકાળી
એકાંતી ઉઠી.

બારણું ઉઘાડી તેઓ અંદર આવ્યા. રાજની ટેવ પડેલી
એટલે યંત્રવત્ત મેં ઉઠીને કપડા બદલવામાં તેમને હાથ આપ્યો,
હાથપગ ધોવડાવ્યા ને વાળની તૈયારી કરી.

વાળુ પત્યું અને એ ઉઠ્યા અને રાજ પ્રમાણે બુલે બેઠા,
દાંતણુંકેણુ પુશું કરીને હું પણ દીવાનખંડમાં ગઈ.

કૂતૂહલથી એમણે પૂછ્યું, 'કમ, આજ તખીયત કીક નથી?'

મને જરા આશ્ચર્ય થયું, 'તખીયત ? કમ આવો સવાલ ?'

સહેજ હસીને તેમણે કહ્યું, 'આજ રાજનો ઉમંગ નથી.
રાજ ઝોટલે દર્શન થતા, આજ ઘરમાં બેસી રહી. રાજ સિમ-
તથી સતારતી, અને આજ મનમાં જાણે ઉંડું શરૂ થઈ ખૂંચતું
હોય તેમ મોંડું બારે લાગે છે. વાળુ વખતે પણ હળવો વિનોદ
આજે તો ગેરહાજર હતો.

ઝીણી ઝીણી વિગતો જોવાની વિગતોની ટેવ તેમણે ધર-
સંસારમાં થે પેસાડી. મને સહેજ નસવું આવ્યું

'ધેર આવો ત્યારે વિગતો મટતા હો તો ?' સહેજ
કટાક્ષથી મેં કહ્યું.

'આસો, ત્યારે એમ કરીએ.' સહેજ હસીને એ ખોલ્યા,
'વિગતોને તરછોડીને કવિતાનો આસરો લઈએ.' અને તેમણે
મારા માંડકું:—

"આખો આવાદ ગાદ આમમાં જરાવાં,

આંસુડે ચીર સૌ બીજનવા, સુદાગી દેવ !

એવાં શા બાગ, ચળ, માયા ઉતારી ?"

મારું હસતું માંડું નહિ. 'જસ કરો, જસ કરો, 'હાથમનો
રમાય મેં તેમના પર નાખતા કહ્યું, 'રસો જન્ય લાગતા નથી !'

ચિંતાભારે આંખો દોવા છતાં ધીરજથી તે મારી વાટ જોઈ રહ્યા હતા. મેં તેમના બોળામાં હાથ મૂક્યો. તેમણે તે પાળવા માંડ્યો.

—અને મેં લાગણીથી હલકાર્તા સ્વરે નિરંજની ખરી લાગણી. અને તેના દેવાકાંટ રૂઢનની વાત તેમને સંભળાવી.

મુખનાં મુખતાં તેમનું મુખ ગંભીર બનતું ગયું, અને વાત પુરી થયા પછી, પાંચેક મિનિટ તે ઊંડા વિચારમાં બેસી રહ્યા. પછી બોલ્યા: “તારી વાત પરથી તો એક વસ્તુ નિશ્ચિત થાય છે. નિરંજનાને તો રમેશ પર એવો ને એવો ઉત્કટ પ્રેમ છે.”

મેં અનુમતિ દર્શાવી. “બીચારી એતો ખૂરે છે,” ક્યા કામવર્તા મેં કહ્યું, “એનું કશું થઈ શકે એમ છે?”

બે મિનિટ એ મૂંઝા રહ્યા. “રમેશ પર સમજો આધાર છે. આવાં ઝાનખપતીયાં કરે એટલે આપણને શી ખબર પડે? ફેટલીય વાર મેં પુછ્યું હતું, પણ ફરેક વખત તે નામુકરર જતો. અને વરસથી કામગીરી નથી, ને?”

“ના,” મેં જવાબ આપ્યો.

“તો પછી શું થઈ શકે? ને કરવાનું તે એને કરવાનું છે.”

પણ મને રમેશમાં શ્રદ્ધા હતી. “રમેશનાઈના છેલ્લા કામજી નિરંજનાના કહેવા પ્રમાણે પ્રેમ અને નિમ્મલથી પૂર્ણ હતા. આ તો બન્નેનાં કામગીરી પર સખત જાપડો રખાયો છે, અને નિર્મળા ઉપર તો અખંડ ચોક્કસ બોલી છે. મને ખબર પડેલા કામજી અમરચ્ચે રોજાવા હશે.”

મેં કહેલા પત્રોની અને તેના થયેલા ફેરફારની વાત પડાવી. મેં તેમને કહી. વિચારપેરી તેમની આંખોમાં તરત જ આવેલાં. એ વાત સંભળવાથી કોરતા આવી. તેમના જોડે જરા બીકાવા. “એમ?” તેમણે કહ્યું, “ત્યારે તો આ પ્રશ્નને બૂઝવે.”

પાડવાનું કાવતું છે ! કીક. " જોશી ફરી પાંચ પગ એ વિચારમાં મૂંઝાયા.

પોતાને કહેતા હોય તેમ પછી એ ધીમેથી બોલ્યું,
 “આટલે સુધી વાત આવી પણ ભેરકુદોએ કંચુમે નહિ. જડ
 ડાબા બદ્ધ ખરડાય.” તેમણે દીવગીરીથી ડાકું પુગામું,
 “જરાકે પહેલાં જણાવ્યું હોત—”

મારા મનમાં આશા બંધાઈ. પોતાની બાબતમાં જ મને પારકી બાબતમાં કદીક જ તે માયું ધાલનાં. પણ જ્યારે મને પર હે ત્યારે અધરી વસ્તુઓ અને અટપટા કાવડાઓનો નિગ્રહ ધારી પછી જ જ પના. મેં તેથી વચ્ચેથી કહ્યું. "દશે, દશે મેં જાગ્યા ત્યારથી સવાર મળીએ. હજી નિરજના પર-ની નથી, ને!"

ધામેશા ડાકું પુણાવી તેમજે કશું. " એનું હમ
કયારે રાખ્યું છે ? "

મે' દિવસ જણાવ્યો. "આઠ જ દિવસ !" એજ દિને એને
કહ્યું, "બહુ દૂરો વખત."

પણ એમને હું જાણતો હતો એમ ક્યાં કહી શકું ? કહેવામાં
સમજાવવામાં વગર એટલું તો હું સમજી ગયો, કે જો કોઈ
કોઈ મોજાવા તેમના મનમાં રહી રહી છે, અને મ.ગે.એ દિ
સખિની આશાનો ઉત્તેજ આધાર આપ્યો છે : તેથી નહીં ?

આનંદથી મેં તેમના હાથ મારા હાથની પકડે, અ.ખ. ૫૨:૧ અને કહ્યું, "ના-એક પ્રવાસ તો કરવો જ પડે કાંઈ નહિ તો મારે જીવન ?"

પ્રિયતમનાં જવાબે જ પ્રિયતમ કહી ફેલી શકે છે ? " એ
એકાં જુદાં છે ? " એમને મમતાથી પૂછ્યું.

“ଆଉ କି ?” ବେନୀ କହିଲା, “ଆଉ କି ?”

અમારા સંબંધ વધારે રહ્યો છે. એ ખીયારીને આજે સર્માં બધાં શત્રુ થયાં છે, ત્યારે મારા વિના કોણ છે? અને મારે તમારા વિના કોણ? "

મારા વાળની છટ જોડે પાએક ધડી તે રમી રહ્યા, પણ પંત-વત એ રમત હતી. મનમાં તો ખીજા વિચારો દોડધામ કરતા હામ્યા.

" એતો ખરું, પણ શું થાય? " તેમણે ઉદ્ધુનું મુથાવી દીધું.

" તમે ધારો તો બધુંયે થાય! " મેં પોરસ ચડાવવા માંડ્યું.

" તમારાથી અશક્ય કશુંયે નથી. "

પુચ્છામદ પુછાને પ્રિય દશે. પ્રિયતમની આવી પ્રશંસાથી પુશ્પોની છાતી ફુલતી દશે. પણ મહેન્દ્ર તો હસી પડ્યા. " મરદો છંટવાની જરૂર નથી. અત્યુ! પણ હું ધારે છે એટલું આ કામ સહેલું નથી. "

" સહેલું હોત તો અમારાથી થયું જ નહોત? " હું એમને કેમ ઇટકવા દઉં! " અધરું છે માટે તો તમારી મરજ કરવી પડે છે ને! "

ફરીથી હસી પડ્યા. " વનિતાનાં બધાંયે સ્ત્રી સરસ રીતે નું વાપરે છે-રૂદન, મામના, સમગ્ગવટ, ખૂશામત, અને આખરે આવે! બહોળા. બોલ હવે કોઈ સ્ત્રી બાકી છે? "

એમના હાજવા થવા મડિલા સ્વરથી મને ચાલ્યા બંધાની હતી. " હા, છે. પણ તે હજી ફરી વાપરું " નથી. વાપરવાની જરૂર પડી નથી. "

" કયું? " તેમણે પ્રુછ્યું.

" આઘાત. " મેં સહેજ કટાક્ષથી કહ્યું. " અને પછી બિસાત! " એટલું બોલી અવાજ જાણી મેં કહ્યું. " પણ હવે મારફતી રહેવા દો, ને! આ કામ કરવાનું છે, તમારે જ કરવાનું છે. પછી વિમારજી દાનું દોષ? " વાતાવરણ જતા શાંત થયું. " હીં! " તેમણે ઊંમરે કહ્યું. " શાંતે વાત. આજે બહુ મેડું થયું છે. "

“ ના, કાલે વાત નહિ, ” મેં તંત ૫૩ડી રાખ્યે.
 “ કાલે તો કામ શરૂ કરવાનું ! ”

“ રાણીજીની આચા કે ઉલ્લેખારો ? ” તેમણે મસ્તીમાં.
 “ તમે કહો છો તે કબુલ ”

૫૪ી પારકાંના વિચારો અમારાંથી અજામાં થયાં.

(૬)

બીજી સવારે તેમણે મને પુછ્યું. “ રમેશ ક્યાં હશે ? ”

“ હ મહિના પર તો તેમના પિતાશ્રી પાસે હતા. ”
 હતું. “ અને કદાચ હજીએ ત્યાં હશે. ૫૫ એના પર ૫૩ થય
 તો એને મળશે ખરો ? ”

“ ના, ” તેમણે હતું. “ છતાં એને બોલાવવો તો ૫૩
 જ ને ! ”

૫૪ી તે બહાર ગયા. એ કદાચે પાછા આવ્યા. “ રમેશ
 બોલાવ્યો છે. ” તેમણે મને સમાચાર આપ્યા.

હું નવાપ્રથી જોઈ રહી. “ ૫૫ મનુશાશ કેમ આવી
 રશે ? ” મેં ચંકાથી પુછ્યું.

એ મુઠમાં હમી ૫૩યા. “ મનુશાશ જાણે તો ને ! મેં
 તે રમેશની બહેન ઉપર બગનો સરોગો મોકલ્યો છે, અને મનુ
 શાશ ને મામ તો મુદામ માણસ મોકલ્યો છે. કાલે કે ૫૩
 વિરમે રમેશ બહિ આવ્યો જાણે. ”

મારી હાલ અત્યંતથી ૫૩ગી ગઈયું. એમની કાલે દિનિય
 મને એટલી મલક હતી કે અથવા વાતને નહિ માનવતે વિચાર
 કર્યો અથવા નહિ. “ હું અજો નિરમે રહીશ. ” મેં રમી રમી
 રહી નાંખ્યું.

તે એકદમ ગંભીર બની ગયા. “ના, એને કંઈજ કહેતી નહિ,” એતવણી આપતા હોય તેમ હાથ બિંચા કરી તે બોલ્યા,
 “રમેશ આવે ત્યાં સુધી કશુંએ કહેવાનું નથી.”

“કેમ?” જરા ગુંચવાતાં મેં પુછ્યું.

“રમેશની ઈચ્છા નાથે હોય.” તેમણે મુઠ્ઠા કહેવા માંડ્યા.
 “કદાચ તેની હિંમત ના ચાલે. સમય જાણે છે, તેથી કદાચ આપણી તૈયારી જોઈ પડે. આ સંજોગોમાં એનાં મનમાં ખોટી આશા ઉભી કરવી, અને પછીથી નિરાશ કરવી એ આપાત કેમ કરી અપાય?”

હું એમનો મુદ્દો સમજી. છતાં મારાં નારીહૃદયને બહુને દિવસ આવું રહસ્ય અંતરમાં ઘટી રાખવું કેટલું મુશ્કેલ પડ્યું દશે, તે સર્વે નારી સમજી શકશે.

(૭)

શ્રીમદ્ દિવસની બપોરે રમેશનો તાર આવ્યો. તે શતની માડીએ અમદાવાદ આવતા હતા.

મારા પતિને મેં ખબર આપ્યા. અને રાત્રે તે માડી પર ગયા, માડી રાતે બન્નેની વાટ જોતી હું બેસી રહી હતી, ત્યારે એ એકલાજ આવ્યા.

“રમેશ ક્યાં છે? નથી આવ્યા?” એ કપડાં ઉતારે તે પહેલાં અભિરાર્થ અને આચાર્યથી ઉભરાતા હાથે યજ્ઞ શાંક્યા.

“આવ્યો છે,” તેમણે કહ્યું. “મેં એને મારાં ઉતરવાની ઝાંઝણ કરી આપી છે.”

“આપણે યેર,—?” મેં સહજ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

સદા સ્વસ્થ તેમના મહેરા પર જવસે જ રેખાતે કંટાતો અત્યારે ઝોળાએ રેખાતે. “હું આવતો હતો,” તેમણે કહ્યું.

“ કે રમેશ થોડા વેદીયો છે. પણ તારી પાસેથી થોડી વધારે અક્કલની આશા મેં રાખી હતી. ”

હદી ન સુણેલાં આવાં વેણે હું જરા હોબીલી પડી ગયું, પણ વાતને પછટો આપતાં મેં કહ્યું, “ તેમણે શું પાડી ? ”

બે જ પગમાં એ કંટાળો એમના મુખ પરથી અત્યંત થયો. આરામ ખુરશીમાં બેસીને પગ લંબાવી તે બોલ્યા, “ હા. હવે કેટલુંક સમજી લઈએ, અતુ. હવે તારે જ ખરી કામગીરી બાળવની પડવાની છે, માટે એક ધ્યાનથી સાંભળ. ”

એક આસનીયું બેસીને હું તેમના પગ પામે બેઠી.

“ જો, જે કામ આપણે ઉપાડ્યું છે, તેમાં જરાએ : થાય એ લગારે પોતાવ નહિ. એક જ ભૂલ જો આપણે ! તો કદાચ આખી રમત મારી જાય. ”

પુરેપુરું સમજ્યા વગર હું તદ્દન મબીર બની ગયું, તેમણે આગળ કહ્યું, “ નિરંજનનાં માતપિતામાં આખરની ! કેં હાથ પછટો થાય એવી આશા તમે રાખતા નથી, ને ? ”

“ ના, ” મેં ખાત્રીથી કહ્યું

“ તો પછી જો નિરંજનને રમેશ સાથે પરજીત દે. પોતે ધર હોડી દેતુ, અને રમેશની સાથે ગુપચુપ પરજીત એ જ એક રસ્તો છે, ! ”

“ હા, ” મેં કહ્યું, “ એ સિવાય કેં રસ્તો નથી. ”

“ ડીક, ” તેમણે આગળ કહ્યું, “ હવે નિરંજનને પગ રાખવુંગીયો કે સરેસરથી નીકળવા કે એતુ તું માને છે ? ”

હવે હું એમના સ્વરમાં અને વર્તનનું હાર્દ સમજી.

“ ના, ” મેં કહ્યું, “ એટલું જ નહિ, પણ જો એ જાણે પણ જાણ્યો. જો તે નિરંજનને મમકતું ને બારે ૨૦ પં

તેમનાં મુખ પર સ્મિત આવ્યું. “ હવે તેં મને વિચારવા માંડ્યું, ખરું. ” તેણે કહ્યું, “ હવે રમેશ આપણે ત્યાં હોય તો એ જાણવા વગર રહે ખરું ? ”

“ ના, ” એ જવાબ આપ્યો, “ એટલું જ નહિ, પણ પછી તો આપણા પર પણ વહેમ આવે, અને આપણાથી જે કશું કામ થઈ શકે નહિ. ”

“ બરાબર છે. ” તેમણે કહ્યું, “ માટે જ મેં રમેશ માટે સહેર બહાર પરામાં ઉતરવાનું ગોઠવ્યું છે. ”

x

x

x

ખીજ સવારે તેમણે પોતે ધડેલી યોજનાની મને સમજાવી.

જે વખતે આ પ્રસંગ બન્યો તે વખતે અમદાવાદમાં જાહેર કે ખાનગી મોટરો હતી નહિ. ધનાઢ્યોનો વૈભવ પણ યોડાગાડીથી દર્શાવતો.

આ સમયે સ્નેહલક્ષ્મી તો સુવહ-સુવત્તીની કંપનામાં જ દનાં અને ખાનપિતાની અનુમતી વગરનાં સામેલું કામો તો કદાચ એકાદ એ ધવા દોષ તો જાણે જાણે. આથી આનાં કામોમાં સરજતા પડે એવી સંસ્થાઓ હતી જ નહિ. મીરીસ લમને પ્રચાર પણ એણે હતો.

એટલે અમારે બધી રીતે અમારી મેને જ ફોડી લેવાનું હતું.

આથી એમની ચેતના એવી હતી, કે નિર્જન્ય જો આ રીતે કામ કરવા રાજ દેવ તો નિર્ધારિત કરેલે સમયે તેણે પર હોડી દેવું અને એને ચાલની સવડ કરી આપવામાં આવે તેની મદદથી નક્કી કરેલાં તરોડ સ્થળમાંથી જો તે વખતે અનુકૂળ લાગે ત્યાં ચાલી જવું. એ વાર એ જામ હતું એટલે પછી રમેશને ત્યાં રજુ કરીને પરીક્ષા લેવા કરી નાંખવા.

વાત આમ દેખાવે તો સાદી સુતરી હતી, પણ લક્ષ્મી
ધમાધમાળા બર્માલાદ્યા ધરમાંથી કન્વાને જ ખમેડરી એ નેત્રો
તેવી વાત નહોતી. ધીમા વાદનોનાં તે જમાનામાં કન્વાને ખમે-
ડયા પછી ગીચ વસ્તીવાળા લતાઓમાંથી છુપી રીતે નસાડો એ
પણ ઘણું મુશ્કેલ હતું. તે પછી પણ લક્ષ્મીવિધિ પતી જાય ત્યાં
સુધી ગુપ્તતા જળવવી, એ કદાચ એથીએ દુષ્કર હતું.

મેં આ મુસીબતોની વાત કરી. “બધું થઈ રહેશે,”
મહેદે માત્ર ટુકામાં કહ્યું, “પહેલાં તો નિરંજનાનું મન
જાણવું જોઈએ.”

“તેનું મન ?” મેં કહ્યું, “ઝરે, તે તો આ સાંજના
માંડી થઈ જશે !”

“ના,” મારા પતિએ કહ્યું, “એકું પણ બને ! તે
કદાચ ના પાડે.”

“શા માટે ?”

“એની દિમન આસે નહિ. પોતાનાં કુકુળ જોડેનાં બધાં
સંબંધી અચમુચ તોડવાનું કામ મમે તેના દેવનિ ધૂળવે એ
છે. તેની ઈચ્છા માટે મને શંકા નથી. પણ એકપી ઈચ્છાથીજ
કામ સરના નથી. દિમન, દાતા અને સમપચ્ચકત્ર અને નિષ્પત્ત
જગ્યા તો આવનાં બધાં પરિણામો સહન કરવાની તત્પરતા—
આદમી વસ્તુઓની જરૂર છે. માટે પહેલાં તો તારે એને ખાતે
આ મુદ્દો નક્કો કરવાનો છે.”

“વાર, હું અત્યારેજ ઉની ઉની જઈ આવું છું.” મેં
અત્યાર તત્પરતા દેખાડી.

ફરિયા મમાંનું દિમન નેમન! હો! જરૂર બન્યું
૨૫ ૨૨.

“આવી ગંભીર વાતની ચર્ચા કરવા માટે એકાંતે અને પુરસદ જરૂરનાં છે. તું માને છે, કે એ ધમાલખર્ચા ધરમાં આવાં એકાંતની જગ્યાએ અનુકૂળતા દેશે, અને નિરંજના સવારના પહોરમાં વાતો કરવાને નવરી દેશે?”

“તો તું કરું છે?” કામનાં કપરાપથુનિ વધારે ખ્યાલ આવતાં મેં પુછ્યું.

તેમણે એક નાનકડી ચીટી મારી સામે ધરી.

“જો, રમેશ અમદાવાદ આવ્યો છે, તે કદાચ મોડાંએ જોયું હોય. તેનાજ ડબ્બામાં ન્યાતના એક વૃદ્ધ સનજન હતો, અને તે નવનીધરાયનાં નાનપથુનાં જોડીઆ છે. સ્ટેશન પર પથુ સંભવ છે, કે અમને કોઇએ દીઠા હોય. આમ દેશે તો તારા પર પણ સંકાની નજર રહેશે.

“આથી નિરંજના સાથે વાતચીતની તક ના શોધીશ. એથી વહેમ વધારે મજબુત થાય. માત્ર રમેશની આ ચીટી સિદ્ધતથી તેને પહોંચાડજે,”

“એમાં એને સ્વયનાઓ આપી છે?” મેં અમસ્તું જ પુછ્યું.

“ના, એની ધમ્મ પૂછી છે. એ એકચર હા પાડે, તોજ કામ આમગ થાતે, ને / એ હા પાડે, પછીજ ને ને મિત્રોની મદદની જરૂર હામે તેમની સાથે વાત કરાય.”

“પણ દિવસ જુદો જોણ છે,” મેં ચિંતા દર્શાવી. “દેવે અમને માર ૪ દિવસ રહ્યા, અને ને શય તે આગલી સાંજે કે ને, એટલે આજની પહેલે તો તમારું દિવસ છે.”

તે વિચારમાં પડી ગયા. પણ ‘ધર્મ પામો’, એટલું જ કહ્યું. મેં ચીત્રિને સ્વયંની એક સાથ સરેક રમણમાં લીધી અને પાછોમાં બેસી, નિરંજનાને ત્યાં ગયા.

“ માદ રાખજે, ” હું નીકળતી હતી તે વખતે એમણે ફરીથી સૂચના આપી, “ તારી જુએદારી મોટી છે તારા પર શક ના જાય તે સંભાળજે. ”

“ જરૂર, જરૂર, ” મેં ખાત્રી આપી.

“ અને એક વાત તને પૂછવાની, ” હજી રોકી તેમણે પૂછ્યું “ આ પ્રસંગને અંગે તારા પર કદાચ જદનામી આવે, અર્થા સગાઓ શત્રુ થાય, એ તો લગભગ ચોક્કસ છે. આપણે સર્વ શક્યશું તોયે આપણને જરા ઓછો જ મળશે, અપમજ તો મળવાનો જ છે. આ સર્વ માટે તારી તૈયારી છે, ને, અત્યુ ? ”

એક પણ અમારી આખા મળી. ઉત્સાહથી મેં જવાબ આપ્યો “ તમારી જોડે તો નહિં જાયડે, ને ! ”

સહેજ હસી તેમણે કહ્યું, “ ના ! ”

દૃષ્ટિ હતી. “ તો પછી બીજાનું મારે કામેય શું છે ? ” અને તેમને એક સગતી ટપલી અગાડી હું ફોડી મઠ.

x

x

x

નિરંજનને ઘેર તો ખૂબ ધમાધમ હતી. તે સવારે માનવું સ્થાપન કરવાનું હતું, એટલે ચોક અને પરચાગ સીવમંથી જરૂર મક હતો. વગી ધરના ખડેખંડમાં ઓઝીવતી વસ્તી હતી. ઓઝીવતી જરાએ આંધ્ર આજે તો સંભવતી નહોતી.

મારે તો ધરનું લાભ હતું, એટલે ત્યાં પદોંચનાં જ હતાં સમરંભની તૈયારીની વિવિધ ક્રિયામાં મૂકાય મઠ, અને એ રીતે ધરમાં ધુમના, ઉપરની એક નાની મેડીમાં બેઠેલી નિરંજન પદે તેજ એ મેડીમાં કંઈક બેગવાને વિષે હું જઈ મઠી. તેની પાસે બેઠેલી તેની નાની બેનને કામ મિતે નીચે મોકલેને પદે મેડી પદે કામ થ નિરંજનના. કામમાં મુકાયે. હાથ આપનાં જ તેમ કામ છે એ બેનને કમજી મઠ.

જગદે પ્રારંભિક તૈયારી વગર આવી વસ્તુની આશા તેણે રાખી નહોતી. પગવાર એણે માન્યું, કે કનકરાયે કદાચ આમ પ્રેમ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો હશે. આછો અશુભમો તેના મુખ પર આવી ગયો. ‘કોણ, કનક ?’ તેણે પુછ્યું.

એક ખાલી ડબ્બો જોરથી અકાળે બંધ કરતાં ધીમે સાદે. ‘મેં કશું, ‘રમેશ !’

અને સજ્જની એક સુરખી અને આશાની એક લહેરી તેની મુખમુદ્રા પર ફેલાયાં. ઝડપથી વસ્ત્રમાં તેને છુપાવતાં એક આછો નિઃશ્વાસ તેના મુખથી સરી પડ્યો. ‘આટલા મોડા કર્યા જગ્યા ?’ અરબુદ સ્વરથી તે બગડી.

એટલામાં નીચેથી મારા નામની જૂઝ આવી. “આતું છું,” એમ ઝટ જવાબ દઇ, જણી જોઇને બારણા સાથે અકાળે બે માર સુખાવતાં ધીમેથી મેં તેને કશું “જવાબ ?”

ત્યાં તો તેની બહેન આવી. નિરંજનના પગઝર બીલી ટાપ મુકે એમ લાગતું નહિ. કાચા વાંચવાને માટે એકાંત તે ક્યાંથી મેળવશે ?

કશું જ બન્યું ના દોષ તેમ નીચે જઈ સમાવડાણાં અને મદેમાનો. મારેનાં સવારનાં લઘુભોજન માટે રસોડાઆગ્રોને મિજવરતુ આપવામાં હું ગ્રુથાઈ. પંદરેક મિનિટ પછી નિરંજના મીમેથી દાદરો ઉતરી પાવખાના તરફ વળી. મારા હૃદયમાં ઉદ્ભવના-પરાધીનતાના રોષનો એક ઉછાલો આવ્યો. એકાંત મેળવવા માટે કેવો રસ્તો તેને લેવો પડ્યો !

એક મિનિટ તે જાંદર રહી પછી બહાર આવીને તેણે દાંધ, પચની સાથે સાથે મોડું પણ ધોષ નાંખ્યું. છતાં પત્ર વાંચીને રહી હશે એ તો એનાં પેપરમાં અને નાનાં ટેરવા પરથી જાણી જાયતું.

તે ઝટપટ દાદર ચઢી ગઈ, અને માથું દુઃખવાને બદલે
એક ચરાર્ધ પર ચાદર ઓઢી સુઈ ગઈ.

પછી સર્ગા સાગવાં પતાવીને અને લઘુભોજન મારે મોં
ત્યારે શિર દુઃખવાનું બદાનું કાઢી એ નીચે ઉતરી નહિ. એ
આમલ કરવાને મિથે દું ઉપર ચડી. પણ ત્યાં તો ધરીયા કે
મસવાનો ખામ લઈને એની પાસે આવી પહોંચ્યા, અને એ
મેળવવાની અમારી યોજના ધુગમાં ગઈ.

પ્રજ્વલમાર્ગમાં આવાં કેવાં કંટકો વિધાતા વેરતી હશે?

માતા પાસે ખામ લગાવી, નિર નીચે જમવા ઉતરી અને
કદાજો આવતો હોય તેમ આહું આહું જમી. પછી અને કાં
દાઘ ઘોનાં હતાં, ત્યાં પડખે ચઢીને બેઠી, ‘સાંજે આવોને,
અવુ!’ સાંજે તહિં આવવાની જ હતી, પણ તેના આ દબેશ
દું જવાબનો સંકેત સમજ્ય.

પછી ચોકમાંની સીડી પાસે દું લગીરેક ઉભી રહી, જો
ધીમે પમલ તે સીડી ચડતાં મારે ખાંચે દાઘ ઇધને મળે
‘આટલો વખત શું કરતાં હતા? કીડ, એ તો!’ કહી
કાંઈ મુઠો તો એ સંજોનો જુદો અર્થ તરત ધગારી કાઢ્ય.
પણ મને તો કામળનો એમાં જવાબ મળેલો લાગ્યો.

એક મિનિટ દું ઉપર ચડો. પરગામનાં સમાધો વીર
એવી નિરને કશું. ‘જાઉં છું. સાંજે આવીશ!’ જરાક
તેને મન ‘હા’ એમ કશું. પણ યેશનાં જરાક કોઈ
તેને દાદર કરાવ્યો.

દગરે દેને દું પેર આવી, અને આગ પાતિને સપાટ
હતી. એમાં મીઠો રસ દગલ તે અનુભવેલ અપતી હતી.

અંતે હી દું એને પેર ગઈ. કોઈને આ વારંવારની
જનમ. નરક ન જાયે. કાંઈ કે હવે તે આગે દિવસ
પર જ મળતી હતી.

તે સાંજે માંડ અમે દરોહ પણ એકાંતની મેળવી. પ્રસંગ
પ્રસંગ પહેરવાનાં તેના વસ્ત્રાલંકારો ગોઠવવામાં તેણે મારી મદદ
માંગી, અને આ કાર્યમાં વચ્ચે આટલું એકાંત મળી ગયું.
“મહેન્દ્ર ?” એટલે અધુરો સવાલ એણે પુછ્યો. “સોએ ટકા-”
મેં પણ દંડાદારી જવાબ આપ્યો. “વારં, ત્યારે !” એણે
એટલું જ કહીને કાઢનો પગરવ સંભળાતાં ફરી કામમાં ચિત્ત પરોવ્યું.
હવે તો અમને ખાત્રી થઈ. મોડી રાત્રે મહેન્દ્રને મળી મેં
સપ્તળી વાત કરી, અને તેજ રાત્રીએ અમે બન્ને એ આખી યોજના
સમજી લીધી.

x

x

x

બીજો દિવસે શુક્રવાર હતો. રવિવારે સાંજે તેનાં ઔદ્યુષિક
ધર્મ દર્તા, ઇનિવારની રાત્રીમાં તેણે પલાયન કરવું નોંધ્યું.
શાદિબાગના કોઠા મિત્રના લિનાગાની રમતને અંગે ખાલી
કેસા બંધાવાને અમારા મિત્રે માંગી લીધા હતા, અને ત્યાં
નિવારે રાત્રીએ રમેશ અસારવાળી જાય એવી વ્યવસ્થા હતી.
જે ધર્મ માટેની સપ્તળી વ્યવસ્થા તે રાત્રીમાં જ ગોઠવી
લી હતી.

ઇનિવારની રાત્રી મારે નિરંજનની નેડે માગવી, એવું
નક્કી હતું. આપી એને દિવસ રહે, અને જરૂર પડે હું
કરી. બીજો દિવસે વહેલી પડેલી મદદાતી અને બીજી
એની સરખાવ કરાવી હતી. એટલે એ નક્કી હતું કે
સર્વે અખૂસે તબક્કા દિવસની ધમાલપટી થકાં દસ
સે છ વાગી જ્યાં જ્યાં હાથે ત્યારે મધ્ય રાત્રીને સુમારે
ગોઠ મિત્ર કહાડી અમે એ સખીએએ એટલે આવવાનું
પરમા પરમા ૧૧ વાગ્યામાં એટલેથી જ જવાનું એટલે
મેં તે સદેહું હતું.

તે ઝટપટ દાદર ચઢી ગઈ, અને માથું દુઃખવાને તરફ
એક ચટાઈ પર ચાલ્યો ઓડી સુધે ગયો.

પછી સગાં સાગવાં પતાવીને અને પ્રધુભોજન માટે મોં,
ત્યારે શિર દુઃખવાનું બહાનું કાઢી એ નીચે ઉતરી નહિ. એને
આગ્રહ કરવાને મિલે દું ઉપર ચડી. પણ ત્યાં તો મરોડા ફાટ
ધસવાનો બામ લઇને એની પાસે આવી પહોંચ્યા, અને એની
મેળવવાની અમારી યોજના ધૂગમાં મૂકી.

પ્રણયમાર્ગમાં આવાં કેવાં કંટકો વિધાતા વેરતી હશે?

માતા પાસે બામ લગાવી, નિર નીચે જમવા ઉતરી અને
કટાણે આવતો હોય તેમ આંધું આંધું જમી. પછી અને હો
દાઘ ધોતા હતા, ત્યાં પડ્યો ચઢીને નમડી, 'સાંજે આવજોને,
અવુ!' સાંજે તહિં આવવાની જ હતી, પણ તેના આ સંજોમાં
દું જવાબનો સંજો સમજી.

પછી ઓઝમાંની સીડી પાસે દું લગીરેક ઉભી રહી, અને
ધીમે પગલે તે સીડી ચડતાં મારે અને દાઘ લઇને જમડી,
'આટલો વખત મું કરના હતા? કીક, એ તો!' કા.મ
કા.મ મુજો તો એ સંજોનો જુદો અર્થ તરત ધગતી રહ્યો.
પણ મને તો કામગીરી એમાં જવાબ મનેસો લાગ્યો.

એક મિનિટ દું ઉપર ચડી. પરમમના સમાધી વીરંગના
એવી નિરને કયું, 'મન' હું. સાંજે આવીશ!' જગત હમને
તેને માત્ર 'વાર' એમ કયું. પણ કેટલાં જગત હમને
તેને હાર હમને.

હારે રહે દું ધેર આવી, અને મુઠા પાનિને મપતી રહ્યો.
એમાં મહેન્ટ રપટ હતા. તે બનુમેન આપતો હતો.

સાંજે રહી દું નેરે ધેર મુઠા. કેટલી આ વરંદાઓ મુઠા
કા.મ નેરે ન જાને. કા.મ કે હારે તો મુઠા દિલ મુઠા
મુઠા મુઠા મુઠા હતો.

તે સંજે માંડ અમે દશેક પણ એકાંતની મેળવી, પ્રસંગ પ્રસંગે પહેરવાનાં તેના વસ્ત્રાલંકારો ગોઠવવામાં તેણે મારી મદદ માંગી, અને આ કાર્યમાં વચ્ચે આટલું એકાંત મળી ગયું. “મહેન્દ્ર?” એટલો અધુરો સવાલ એણે પુછ્યો. “સોએ ટકા—” મેં પણ દૂંઝાકારી જવાબ આપ્યો. “વાર, ત્યારે!” એણે એટલું જ ઠહીને કાઢતો પગરવ સંભળાતાં ફરી કામમાં ચિત્ત પરાવ્યું.

હવે તો અમને ખાત્રી થઇ, મોડી રાત્રે મહેન્દ્રને મળી મેં સધળી વાત કરી, અને તેજ રાત્રીએ અમે બન્ને એ આખી યોજના સમજી લીધી.

x

x

x

ખીજે દિવસે શુક્રવાર હતો. રવિવારે સંજે તેનાં ગાદ્યલેખન લખ દત્ત. શનિવારની રાત્રીમાં તેણે પધાયન કરવું નોંધ્યું.

શાદિખાતના કોઠે મિત્રના હિનાગ્રાની રમતને અંગે આલી પડેલા બંગલાને અમારા મિત્રે માંગી લીધો હતો, અને ત્યાં શનિવારે રાત્રીએ રમેશ અસારવાથી જમ્યે એવી વ્યવસ્થા હતી. ત્યાં જ લખ માટેની સધળી વ્યવસ્થા તે રાત્રીમાં જ ગોઠવી દેવાની હતી.

શનિવારની રાત્રી મારે નિરંજનની જોડે માગવી, એવું અમે નક્કી કર્યું. આથી એને દિવસ રહે, અને જરૂર પડે હું મારા કામ. ખીજે દિવસે વહેલી પરાંટથી પ્રદર્શાતી અને ખીછ નિધિઓની સરખાન થવાની હતી. એટલે એ નક્કી હતું કે પાંચનાં સહે માણસો ત્રણત્રણ દિવસની ધમાલથી ઘાટમાં રસ સાગર સે મુર્છા જશે. જ્યાં કંપ્પાં લાગે સારે મધ્ય રાત્રીને સુમારે અમે તે ગોઠ મિત્ર કહાડી અમે બે સખીઓએ એટલે આવવાનું હતું. નિરના ધરમાં પાવખાનામાં એટલેથી જ જવાનું એટલે અમું મિત્ર તે સહેનું હતું.

એના ઘરથી પોળ નાકુ પચાસ કદમ દૂર હતું. અને નાનાની બન્ને બાબુ મકાનોની પછીતો હતી. એવું જામે નકકી ક્યું કે મારા પતિએ રાત્રે કોઇ સ્નેહીને લેવા જતા હોય એમ સ્ટેશન પર જવું. છેલ્લી ગાડી સાડાઅગીયારે આવે છે, એ વખતે નકકી ઠરેલી બે ઘોડાગાડીઓ સ્ટેશન પરથી લાવતી. એકમાં એ બેસીને પોળનાકાથી ત્રીસેક કદમ દૂર બેઠી રાખે, બીજી ગાડી પોળનાકે ઉભી રહે.

એ ગાડીની ઘંટડી એ અમારો સંકેત હતો. એ સૌંદર્ય સાંભળતાં મારે નિરૂત્તર સાથે નોંચે ઉતરવું, અને નિરૂત્તર ઝડપે એ પચાસ કદમ વટાવીને ખાલી ગાડીમાં બેઠી જવું. પાછા નાની ચંઠા બને તેટલો મોડો ઉઠે, એ મારે મારે તો ફરી બારણું અટકાવી ઉપર ચડી જવાનું હતું.

નિરૂત્તર ગાડીમાં બેસે એટલે મારા પતિવાળી ગાડી પાછા ચાલે, અને તેની ગાડી આગળ જાય. બાડાઅગીયારે ઘણે એકાદ કલાકમાં તો તેઓ સાદિયાગ પહોંચી જાય.

પછી પરાંડના ચાર વાગે જામે તે બહાનું ગાડી મારે પોતાને ઘેર જવાનું હતું. અને ત્યાંથી મારા પતિની એ.સી.બી. પટ્ટાવાળાને સાથે મધ્ય સ્ટેશન પરથી ગાડી ફરી સાદિયાગ પહોંચવાનું. આ રીતે મુર્ખોદે એમનાં લખમાં દુઃ દાગળી બાબુ સંતોષે અવગાં પડે, અને કલાક ઠાંધને વહેમ આવે તો એ લખમાં દાગળી રહેવાને મોજા મારે જતો કરવાનો.

ક.વ.દાનો બાગીચીને મધ્યમ પળ મેં પતિ સાથે મુજબ લખે. "વળાંતે અવગાં દોષ છે, પત્ની મરવા નથી દેતા," તે સ્વદ મેં પુત્રને લખે તેમજે મને જાણવું હતું. "રમેદ, ત્રિ મે પિચ્છ છે પત્ની એ એમની એકને પત્ની પાડેવને તે સંખર્ષે કલાક લે તો ને વિષ્ણુ આપોઆપ દગ્ગે જાય છે. અને અવગાં તે એક વિચિત્રને જાગત નથી હિંદુ કાવો. રે.સી. છે.

કે ગમે તેવા નિષિદ્ધ લગ્ન પણ એકવાર ક્રિયા કરવાથી પછી ફેરફાર થતા નથી. એક વાર હૈયનિ હાથમાં લઇને એ બે જાણીએ મારા જોવાની મદદ માંગી હોત, અને સપ્તપદીના સાત પગલાં લીધા હોત, ચાર મંગળદેરા, ફરી નાખ્યા હોત તો પછી કશુંએ થાત નહિ. ” અને નિશ્ચેન અરાધ પુરા ચર્ચાજ દતા, એટલે કાપદાની ફાઈએ બારીકી એમને નડતી નહોતી.

શુક્રવારે સવારે ફરી હું નિશ્ચેન ઘેર ગઇ. દિવસે અમારી યોજનાની ફાઈ રૂપરખાવાળી એક ચીઠ્ઠી આગલા દિવસ પ્રમાણે નિશ્ચેન મેં સેરવી દીધી.

તે આખો દિવસ નિશ્ચેન કુદરતી ઉદ્ઘાસમાં હતી, અને બપોરે યશોદા ફાઈએ એ વસ્તુ મનમાં નોંધેલી. આગસે દિવસે સવારના આગું દુઃખવાને મિત્રે એ ખાવા નહોતી ઉતરતી, સારથી યશોદા ફાઈનું મન ચિંતાથી ઘેરાયું હતું. પણ આજ તો એમને હૈયે ધરપત હતી. સાંજે જરાક નવનીધરાય નીચે પાટ પર બેઠાં હતાં. સમા સાગવાં બ્યાતમાં બીજે લગ્ન હતું ત્યાં જવા દતા. નિરંજના પણ બહેનો સાથે એ લગ્નમાં ગઇ હતી. માત્ર હું ફાઈ કામને અંગે જરા રોકાઈ હતી.

તે વખતે યશોદા ફાઈએ નવનીધરાયને વધામણી આપી. “ આજ નિશ્ચેન બાંધમાં છે. કાસે અને બધા લાગ્યો હતો, કે જુનું જુનું દંત્ર મનમાં છે. ”

નવનીધરાયે નિરાંતનો નિશ્વાસ મૂક્યો. “ હું તો માનતો હતો જ, કે એવા જુવાન મનનાં તરંગો અનુભવ વધનાં ઉડી જાય છે. આમો, જે મનું તે ઠીક જ મનું. ”

પરસાગમાંથી મેં આ સંજો કુપવા, અને મને જરા હસવું આપ્યું.

તે રાત્રીએ જામની વખતે કપાં નાદવાને મારે હું એક રોટલી લઈ ચડેલી. પાત્રી બાત્રી ત્યાર તેમાં નિરંજનને દેખાં કપાં સેરવી દીધા હતા.

આમ શુકની રાત્રીએ અમોને અમારા કાર્ત્ત્વમાં કદાએ અંતરાયો દીસતા નહિ. આ અહેવાલ સાંભળીને રમેશી બ્રીને આખો દિન કેવા ઉલાસમાં ગાળ્યો હતો ?

શનિવારે સવારનાંજ યશોદા ફાઇ પાસે સિંદતથો એમને ઘેર રહેવાની માંગણી મેં કરાવી લીધી, અને જ્યારે ચાર વાને પતિ પાસેથી રજા લઇને, છેલ્લો સૂચનાઓ સમજી ગઈ, તો આદત આવી પડે તો કેમ વન'તું તે નક્કી કરી, હું નિરંજનને ઘેર ગઈ.

હું પહોંચી ત્યારે નિરંજના ચોક્કમાં પાટ પર બેઠી હતી. મને જોતા તેનો નયનોએ આંહો મુંગો પ્રશ્ન પૂછ્યો. 'સખસંગમ' ની સીમસ મેં આંખ અને ડોકથી આપી, અને ઉજળના કાગળ બાવ તેના મુખ ઉપર અંકવા, આંખોમાં અનોખું તેજ આંધું. પછી તેની દષ્ટિ ઘર પર જળે કરી વળી. જોયરમાં અડાક વાં માગ્યા તેની જળે છેલ્લી વિદાય તે તેની હોય તેમ એક આંહો નિઃશ્વસે નીકળી ગયો, આંખના ખૂણામાંથી આંધું અંધું સરકી ગયું. ૧૧ મેં પરનો આનંદ જરાએ આંહો થયો નહિ.

પછી તેને પીડી ચોગી. તે વખતે તેના મુખપર અમિષ આનંદની કિપ્તી હતી. સમયચરક સાદેશીઓની મર્યાદા નબળીને સગમના અને હસના હસનાં તે છીંકી રહી હતી.

ખરે, આ પીડી તો અચારના લખમાં એ રમતી હતી, તે!

એમ કરનાં સંખ્યાકાળ જાણી. વધુ વેરમાં દીવની નીચે મળે પિત્તને ૧ને લાગી, મહીજોરોને સાથે લઇ મનનાં રસને રિ. જાતી. ખરેખર હું ઘર કામમાં મુંઝવેલો હતી, અને ત્યારે જિતજ પ્રમણે વરેલોને ત્યાં એકલવની મુખમાં લઈ ગયાં ૫.૭ મ. થે હતું. આવી જાતે વખતે હું નિરંજન અંધ જ હતી. અને રહેને કદાએ વરેમ જોઈ એક જાનું નહિ.

એમ કરતાં રાત્રીના આઠ વાગ્યા, રાત્રીના જમણુ માટે હું તૈયારી કરતી હતી, ત્યાં અચાનક નિરૂ આવી. બેપજનું એકાંત મળતાં 'ચારજ દલાકે !' એવું વહી, સકરણુ રિમત કરી જતી રહો.

તે પછી ઓટલા બિપર સર્મા વદાલનાં જમણુ પર દેખરેખ રાખતી હું બેઠી હતી. નિરૂ પણ કોઈ કામ ન હોવાથી ઓટલે આવી બિમી હતી. ત્યાં પોળના નાકા પાસે બેચાર ગાડીઓ આવી, અને એમાંથી બહારગામનાં મહેમાનો ઉતરવા લાગ્યા.

રાજવંશી કે. પરોણા હતા. સ્ટેશન પર એમને લેવાને ગમેલા રાંબંધી આવ્યા, અને અમુક મદના રાજકુમાર અને અમુક મુખા કે પ્રધાન એમ ઉતારે જતા એ લોકની અમને ઓગળા આપવા લાગ્યા. તે લોકોને બિતારે પહેંચાડીને નવ વાગે તે ગવં ઉજળતા આવી પહેંચ્યા. મહેમાનોને આવતાં જોઈ-ઓટલે આવી ઉભેલા ધરીણા કોઈને તેમજે કહ્યું, " નિરૂ નસીબદાર છે. આવા રાજવંશી પરોણા કોના લગ્નમાં આવે છે ? હજી તેા કાસે ખીળા આવશે. " અને તેમજે ચાર પાંચ નામાંકિત બકિતનાં નામ ગવંધી અમને સંભળાવ્યાં.

કાસે કેવે રહ્યાસ ધરી એવા ખ્યાલથી નયક દસવું મને આવી મધું, પણ તે કાળી નિરૂ બિપર આ સંબોધનની અસર નોંધવા મેં બાડી નજરે જોયું.

ઉપમાં ચાલતો કોઈ માનુસ ધાગ્યાની ધાર મુખી ચાલી આવે, અને અચાનક જ્યાં બિપરતા પગ પાસેની બોડી ખાડથી ડગી ગઈ, તેમ તેના મુખ બિપર કાકે અનામી આધાનની પીડા ડાવા પમરાઈ હતી. આપું અજ આપું મુગ્ધ હતું, અને કપાતે પરસેવાને રેસો ઘસે ઘસે હતો.

સકળ જ તંમર આભાં દેવ તેમ તે બેમી પડો, અને મોં દેરીને ખોર રહ.

અનામી કાકે ચિંતિએ અરુ મનમાં દિરુ મોંધું.

અડધે કલાકે અરથ થઇ તે પાછી બાવી, અને કામની
ધમાલમાં મેં એના ભાવને વિશ્વાસુ પિતા માતા ને દેરાદગ
હેઠને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા માની લીધા.

દસ વાગ્યામાં સૌ પરવાયા, અને સવારના ચાર વાગ્યામાં
ઉડવાનું હોવાથી સતા.

આગલી મેડીની પાસેના ખંડમાં મારી અને નિરંજનની
પથારીએ નાખેલી હતી. પડી પડી હું ભદ્રમાં થતાં પા પા કાઢી
બજતા ઘડીબાજના ટોકરા ગણતી હતી.

અમારા ઘરનો ઘડીબાજ પણ ટક ટક કરતી સમય
સરતા જતા પ્રવાહને સુચવતી હતી.

સાડા અગીઆરનો કોક થયે. પાછી પીવાને મિથેઈ કું
અને આગલી મેડીમાં કોઈના સજુસારો નહોતો એ જોઈ કું.

ટ્રેકન પરથી આવતી ઘોડાગાડીએનો અવાજ ગત્રીની ની
શાન્તિમાં સંભળાવા માગ્યો. ઘોડીવારે સજેનની તનુ-મે-ત.
એમ માડીની ટોકરીએ મંભળાઈ.

અસ્વસ્થ મનોદશામાં, અર્ધજાગૃત અવસ્થામાં, પાખી
પક્ષની નિરંજનને મેં ધીમેથી સ્પર્શ કર્યો, સંકાગ્ર તે મેડી થઈ.

મેં ધીમેથી માગ એાંથી કા તળેથી ઘેરી તપખીરીબા રંગની
કાશ્મીરી કામગ બનલમાં લીધી, અને અમે બે ધીમેથી એક-
માંથી બહાર નીકળી વચ્ચેની મેડીમાં બાબ્યા.

ત્યાં સુધી હવ વગિયાર ફાઈ. હમેસા કાચાનિરમાં સુતરાઈ
બાજે પુરૂગ અમને લીધે બસપસાટ ઉપવાં દના-ધીમ રંગે
હરીનનું બાધું અજ્ઞાતું તેમના સ્પર્શ, નેર મરેગ ૧
પડતું હતું. કામમાં સતેજથી તે લાંબા મુદ્દા મેના હતા.

એક મિનિટ એ મુખમંડળ પર નિરંજનને કાચાનિર
તેની હાથ. બીજી મિનિટ મારી અંગુલીના સ્પર્શ થતો કાચા
તે પડેલે હાથ નાક કામગ.

ચોરપગલે દાદર ઉતરી અમે ખડકીમાં આવ્યા. બધા સુતા પછી બારી બારણા તપાસવાને મિલે મેં એકજ સાંકળ લગાવી હતી. તેથી અવાજ વગર બારણું ખોલી અમે બે ઓટલે આવ્યા.

ખડકીમાંથી નીકળતા અકસ્માત કે પૃચ્છા કરે તે માટે મેં પાણીનેા સોટા હાથમાં લીધેા હતો.

ઓટલે જિભા રહીને મેં નિરંજનને મારી તપખીરીઆ હામળ આપી. એમાં લપેટાતાં રાત્રીમાં ઓળખાયા વિના એ જઈ શકે એવું હતું.

ફરી સંકેતની ટોઠરી જાગી, ધ્રુજતા, અચકાતા પગલે નિરંજના પગથીઆ ઉતરી.

પથ નીચે યોગાનમાં જ નવનીધરાયજી સુતા હતા. ઉપાગામાં તાપને લીધે તે ઉધાડા પડ્યા હતા, અને તેમના મુખ ઉપર શેરીનું મુનિસિપલ ફાનસ આપું અજવાળું નાખતું.

અને ચોકદારની સામી બાજુ રાજવંશી મહેમાનેને બાપેતેા ઉતારેા હતો. એમનાં મજબૂતધારી પહેરેમીરા ઓટલે સુતેલા હતા.

નિરંજના અચાનક અચકી-ઓટલે ઉમેલી દુઃ ચોંટાને જોઈ રહી. પિતા સામે મીંટ માંડીને પાંચ પગને ન્યાગી રહી. મોં ફેરવી પછી તેજે મહેમાનેના ઉતારાપર એક નજર નાંખી, અને આશ્ચર્યના પડ નીચે એવો, રૂપિયા બાકાંથી હલખલ એક ઉઠિ નિઃશ્વાસે મુકી તેજે પાછાં પગલાં માંડ્યાં.

દુઃ આબી બની જોઈ રહી- જરાએ અડચણ વગર સીધું જાંઠે પટોની જતું અમારી ચોળાનું વડાજી આ રવા, અમરવા અંતરાયના અરાગા પર લખાતું હતું ?

પંચવનમાં તે જાણી બારો મારા પગ પાસે રસમજ પડી, અને રૂપિયા રાખી મુજે-ગયા સ્વરે બોલી, બાંદ બને !

ગભરાટ, ઉશ્કરાટ, ઉઝળાટ થો મેં તેને હચમચાવી નાંખો.
 “નિર નિર, સ્વસ્થ થા. જીવન વેડશી નાંખતું છે?” કાંઈ અચાનક દુલે
 નહિ માટે કાનમાં ઉઘ્યારાતા આ શબ્દોમાં વાસનાં વનમાં વીરવ
 વામુનેા સુસવાટ હતો.

‘મારા બાપ-તેમની આબર-કાલે એમને ઝેર ખાતું પડે.’ મે
 હાથથી માથું દાબી એટલું તે બોલી અને લામણીઓના પ્રત્યાપને
 બેભાન બની દળી પડી

પાસેના લોટામાંથી ઝડપથી તેના મુખ પર મેં પાણી
 છાંટવા માડ્યું, અને તેને જાગ્રત કરી.

‘નિર, રમેશ વાટ જુએ છે, તારો રમુ,’ તેના કાનમાં
 ઉત્તેજનાનો આખરી બોધ મેં પાડ્યો.

હીરદીરીઆ જેવા આવેગથી તેણે માથાનાં વાળ પાડિ
 ખેંચી નાખ્યા. “મારો રમુ! ના, ના, ના,, મારા સ્વપ્ન” ને
 કાળે પિતા, માતા, ભાગિનીઓને છોડી મુખી સરખા
 આગમાં સળગાવું? બહેતર છે, કે હું એકલી જ જીવના મુદ્દે
 સળગ્યા કરું.”

આત્મભોગની જીવના આપે છે તે જગ તેને માથું. એ
 પ્રયંત ઉચ્ચાસ કરીને, એક જબરૂ આગસ મરડી, જાણે જીવનને
 એક અંચળા ઉતારી નાંખતી દોષ તેમ તેણે આખા હાથે
 મૂંઝવી દીધું, અને પછી મને કહ્યું. “કહેજે રમુને કે મોઢે પાંદે
 બાક દિવસ જ મોડે પડ્યો. બાજ આ મહેમાનો છે. કાલે જાંભ
 જાતવાનું છે. એ સ્વપ્નની સામે મારા બાપની છોડીની કાલેની
 પૂજા કરીને, તેમનાં હાથનાં સાથ ઉપર મારે જીવન રમ્યું નહિ.
 કહેજે તેને આવને જાવ બાટલી દીધ તે ન કરે.”

અને કામની મને મેંથી, દેવાનાં બહેમને તે જગ કરીને
 હાથે હાથે જાંભેલી મારી મહં.

પરિસ્થિતિના અણુધાર્યા પલટાથી ત્રણે કાળ બૂલેલી હું
હાથમાં કામળ પકડી રાખી હતચેતન યઈ ઉભી રહી.

ફરી સંજેતની ટોકરી વાગી. જડ થઈ મથેલાં મારા જ્ઞાન-
તંતુઓમાં અણુગીંતવી આવેલી આફતે વિજળીનો ધકકો વાગ્યો
સચેતન થઈ હું દોડી.

કટોકટીની વેળાએ મનની-આત્માની સુતેલી શક્તિઓ
ઠેની જાગૃત થાય છે ! પ્રત્યેક વિષયનું મૂલ્ય હતું. જીતાં-સુધિ ને
બહેર મારે એવા સખત આધાત જતાં મારી સાવચેતી જરાયે
ધડી નહિ અને હું અમારા સુવાના ઓરડામાં આવી. ;

હતચેતન થઈ હોય તેમ નિરંજનના અખિ મીચીને પડી
હતી. માત્ર તેનાં બે હાથનાં અંગિર્ગાં જોરથી એકએક સાથે
બીડાયેલાં હતાં, અને તે એકમેકને આમળા દઈ ઢેવાની અગાધ
વેદનાને માર્ગ આપી, રૂદન કે અન્ય પ્રકારનો ચિત્કાર
શકી રાખતા હતા.

મેં તેને માથે જરા સ્પર્શ કર્યો. બંધ આંખેજ તે સ્પર્શ
ઓળખી તેણે તરત આંહો ઉચ્ચાર કર્યો, "હું જા. મારાથી
નહિ અવાજ !"

એવાજ પીમા અવાજે મેં કહ્યું. "પણ અરિધ્ય ?"

"એમાં તો પૂરો મુશબોજ હતો, —એમના પત્ર બંધ
થવા ત્યારથી."

"પણ ?"

તેણે અખિ ઉઘાડી. યોગ મરજીયાની યેલજમરી અનલ
તેમાંથી ઝરતી હતી. "મને મારે કર, જનુ. મારાથી નહિ જાને.
મા જાણ જાને નાની બહેનો મારે તે કરતાં મારે મરતું જ રીકંડે."

જારિજાને અવાજ નહોતો. વિચારવાને વખત નહોતો
મારે તરત પચતું મરતું હતું.

સંજોગોથી ધકેલાતી, હજી મેં સંજોગો પર સરસ
મેળવવાની આછી આછી આસાથી મેં ઉભા થઈ પેલી કામડી
લીધી, અને ફરી ચોર પગલે નીચે આવી. સાચવીને દારૂ મેં
કપો, કામગીરી લેપેડી, અને પોળના દરવાજે ગઈ.

પોળ આગળ આવેલા નંબર વાળી ગાડી ઉભી હતી. આરવે
ઉધાકું હવું. ગાડીવાન થોડા પાસે ઉભો ઉભો ઘાસ ખવડાવતો હતો.
મુઠાં મુઠાં મેં બેઠક લીધી. સ્ટુર્તોથી તેણે બારણું ખેંચી કાઢ્યું.
અને કડપથી ગાડી મારી મૂકી.

પચાસ કદમ દૂર અમારી પાછળ બીજી ગાડી પડી આવી
લાગી. પોણા કલાકમાં અમે કાઢીનામ પહોંચ્યાં.

દૂર દૂર બંગલાઓવાળો એ સ્થળ સાવ નિર્જન હતું
અમદાવાદમાં તે વખતે વિજળી દાખલ થઈ નહોતી, એટલે પડી
અરા બંગલામાં અંધારાજ હતો.

માત્ર રસ્તાઓ સરેરાશ અંદરના ભાગમાં આવેલા એક બંગલા
દિવાનખાનામાં બત્તી બગતી હતી.

મારી ગાડી એ બંગલાના કંપાઉન્ડમાં દાખલ થઈ. મારીમાં
પર એના પંડનો કિયુડ કિયુડ અવાજ રાત્રીના રોડ વગાડી
માદસાંતિમાં કાનને કઠોર આધાર પડેલાડવા લાગ્યો.

એ અવાજ થતાં જ દિવાનખાનાનું બારણું ઉઘડ્યું, અને
મેં બહાર આવ્યું.

એ બારણા પાસે મારી ગાડી ઉભી રહી. એ વખતે મારી
ગાડી કંપાઉન્ડમાં દાખલ થઈ.

આટલા પરથી રમેશી કુટિયા થયો, અને મારી ગાડીનું માર્ગ
પેલાનાં અંદરથી હાથગાળ સારું થયું. "નિરા, નિરા!"

અચિરકાળે તદ્દલ નેત્ર દેવ અંદરથી ઉતરતી નિર્મલને
અવકાશ: તદ્દલ બની લાંબા મેં મારીમાંથી પડી ગઈ

કાઠી પગથીયાં પર ટેકાવતાં કામળા ખભેથી સરકાવી નાંખી.
 “રમુભાઈ, નિરૂ નથી આવી.” મેં આસ્તેથી કહ્યું.

વીજળીના આધાતથી નિમિષ માત્રમાં ઢળી પડતા ઝાડને તમે કદી જોયું છે? વૈદ્યાખના ધોમ ધખતા હોય ત્યારે ખરે ખપોરે કોઈ ઠંડા મુલકમાં ઉઠરેલા પદાડી પહેલવાનને એક જ દેસ કે તંબર સાથે ભેળિ દગતો દેખ્યો છે? એ દેખ્યું હોય તોજ રમેશના થયેલા દાઘ તમે સમજી શકશો.

એક પશુ શબ્દ, એક પશુ ચિત્કાર, તેમણે ક્યો નહિ. શ્વાસ જાળે ફાટો હોય તેમ એક પગ એમના દાઘ ઉંચા વીંઝાયા, એમનું માથું ધુણી ઉઠ્યું, અને જાળે ધુંટણ અને કેડના અકોશા અસોપ થયા હોય તેમ તે દગતો થઈ બેસી પડ્યા.

માડીના પગથીયાં પર દહીં તો મેં મારા પત્ર ટેકાવ્યા હતા, અને દાઘ તો ખારજાની કિનાર પર હતો, ત્યારે તેમને પડતા દેખી દું કુદી. નીચે બેસતાં ડાહી પડેલું તેમનું માથું જૂંપીએ પછાક તે પહેલાં મેં ઝીણી લીધું, અને જૂમ મારી ‘મદેન્દ્ર!’

પાછળની માડી ઉભી તો રહી હતી. તેમાંથી માન પતિએ ફસાઈ મારી પામે આવતાં પુછ્યું, ‘શું છે!’

પણ કોઈ પુરોના દેખાંમાં વિધિએ પોશ્વરની તાકાત અને શિવતિરથપક્ષના મુગ્યાં છે. એક પત્ર ઉઘાર કે ભાવદર્શન કર્યા વગર રમેશ ઝડપથી મારા બેગમાંથી બેઠા થયા, એકજ વિષયમાં ઉભા થયા, અને મને મુજબનાથી દાઘ આપી ઉભા કરનાં મદેન્દ્રને જવાબ આપ્યો, “કાંઈ નહિ. જાંઘર આવી.”

અને તેમના જાદુરૂપ પેશંથી જાતજ દરેલી દું એમને રોડે રહીને જામે એમનેજ રોડે લઈને જાંઘરામાં દાખલ થઈ.

માડોદન્દ્ર તો જલ્દય સ્વન્ય પ્રયત્ને દેખવાનુંજ હતા, એટલે મારા પત્ર પણ જમ્બરી જોડે જાંઘર આવ્યા.

દિવાનખાનું મોટું અને વિશાળ હતું. તેના એક થોડો ખુરસીઓ એક ટેમલ પાસે પડી હતી. બધ ઉપાત્તે રે સ્થિરતા અને શાંતિથી રમેશ તેમાંની એક ખુરસી પાસે લઈ ગયા, તેમાં બેસાડી, પોતે બીજી ખુરસી પર બેઠા અને બોલ્યા “બાલો, શું થયું?”

એમની કારમી સ્વસ્થતામાં આગામી તોફાન પહેલાં પ્રાધારણ કરે છે એવી ભયાનક શાંતિ હતી. નિરાશાથી ઉપાત્તે આવેશનો જે ઉકળતો જ્વાળામુખી એમણે હૃદયમાં દાખી દીધો, તે ફાટતા શું થશે, એના વિચારમાત્રથી હું કંપીત અણુધાર્યા આશાઉદક સમાચાર લાવવાનું જે દુર્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું તે માટે અને વિધાતા પર પણ રોષ આવ્યો.

છતાં પ્રસંગો જ માનવને કદીક કદીક નવી શક્તિ આપે છે માતાના જોવાજ બ્લાધથી મેં એમને માથે હાથ મુક્યો, એ કયું, “રમેશભાઈ, શાંત થાઓ.”

“હું શાંતજ છું,” તમતમની અંખિા અને મુજતા હો છતાંયે એકધારા અવાજે તેમણે કયું. “નિર કેમ ન આવી?”

“એનાથી ના અવાયું.” કુસલ સમાચારો આપ્યો બોલો કરવા મેં ભગનોજ જવાબ આપ્યો.

માગ પતિ પણ અધિગ્રાહી સમજાતા હતા, તેમની યોગ્ય ધૂગભેમી થતાં તેમને પણ આધાત લાગેજ ને! “પણ કારણ શું?” એમણે પુછ્યું. “જાહે જાગી થયું? વાત જાહેર પડી?”

“જા,” મેં કયું. “એ ઉપરથી નહીં આવી. એટલેથી એકલી ઉતરી. કામગીરી લેપેરી પણ ખરી. પણ રમેશ કામ પડી એની હિંમત ખૂટી ગઈ છે. જા, કે પડી ફરિયાદમાં કહે છે પિતાના કાંઈકાં એમને ઉદ્દેશનો છતાં ન માર્યા છે. રમેશે તે છે. તે અધિગ્રાહી પડી જાય અને ખૂબ કરે! જા જાણ નહીં.”

રમેશના મુખ પર ક્રોધની કપરી ટાળાશ ઝવાઇ. “પિતાને
હેઠ ન દેવાય અને મને દેવાય, નહિ ?” સરાણુ પર ધસાતી ઝરી-
ના અવાજ જેવી તીખાસ તેમના અવાજમાં હતી. “હીક,”

સદાયે સ્વસ્થ મારા પતિએ સ્વસ્થતા મેળવી લીધી
હતી. રમેશનો આધાત હળવો કરવાની હતો. તેને નિરાશા કમેશ-
કર ક્રોધમાં ન બદલાય એ સમાધાનનું હતું. તેમણે તેને ખભે
ઢાપ મુકતાં કહ્યું, “પહેલીવાર બાપણુ કરતાંયે બહુમુશ્કેલ
સમાધોષ થાય છે. ગમે તેમ તોયે નિરંજના હજી તો નાનું
બાળક કહેવાય. આવું આખરી પગલું લેતા કદાચ ક્ષોભ થઇ
શયો દરી.”

“પણુ તેમાં બાજી મારી મઇ તેનું શું?” રમેશે ચીઝાઇને કહ્યું

“બાજી કાંઈએ મરતી નથી,” મારા પતિએ સ્વસ્થતાથી કહ્યું

મને નવાઇ લાગી. “કાસે તો તેનાં લગ્ન છે.” મેં કહ્યું,

“હવે તે વિચાર ફરવે તોયે શું !”

“કાસે કેમ? આજે !” રમેશે કહ્યું. “મધ્યગન તો વીતી ગઇ છે”

“હા,” મારા પતિએ કહ્યું. “આપણે એક દિવસ મોઝા પડ્યા.

આ અખતરો કાસે થઈ શક્યો હોત તો નિરંજના ફરીથી સ્વ-
સ્થતા મેળવત, અને આજે અહીં આવી મઇ દોન.”

રમેશ કડવાસમયે દરવા. “ત્યારે શને કદો છે, કે બાજી
મરતી નથી ! હવે મોગને પગીએ નહાવાનું જ છે, ને !”

“ના,” મારા પતિએ દરવાથી કહ્યું. “સ્વારે નિરંજના સ્વસ્થ
થ.વ તો બાપણુ દાવમાં બાળે દિવસ છે.”

હું નવાઇથી સંજનું રહી. હવે શિલે દિવસે શું થય ?
રમેશની મુંઝવણ પણ એટલીજ હતી. “એટલામાં શું કરો ?”
તેણે પુછ્યું. “જાણે રિવાજ છે. મારીએ જાય છે !” એના મનમાં
મનમાં કાંઈ મેનરલનો અવાજ બાળે.

“એ મને ખતર છે.” મહેદે કહ્યું, “જો કે તેનો રસ્તો નીકળે. પણ એ રસ્તામાં ઝાઝો માથ નથી. નિરંજનાના મન એના પગલાનો પ્રત્યાઘાત કેવો થયો છે તે જાણવું જોઈએ. ૧૭ એની ઈચ્છા હશે તો નાગી તલવારોએ એને આપણા હાથ આવતી રોકી શકશે નહિ.” કાંઈ કારમાં નિશ્ચયનો સ્પર્શ એમના શબ્દોમાં હતો.

હું મભરાઈ, મારા પતિનો સ્વભાવ હું પુરો પિછાડતી હતી કંઈક, શાન અને સ્વરથ છતાં જો એ મમતે ચડે તો મમે તે સાદસ કે જોખમ ખેડતાં અચકાતા નહિ. “કાંઈ ખોટું સાક કરશે નહિ,” મેં જરા મભરાટથી કહ્યું.

એમના જે વ્યક્તિત્વનો હું હજી ચે પાર પામી નથી, તે તેમનામાં આ વખતે ઝગકયું. “સાદસ તો માણુમની જીવન પળેપળે જ અનુભવાય છે, તેમણે કશાથી ન કરતાં હોય તેમ કહ્યું. “અને સાદસના ઝળઝળાટ વચર જીવન જ મોજું બની જાય છે.” પછી વાત પતાવના હોય તેમ જવાબ મંબીર કરી તેમને કહ્યું, “વાનો માટે અત્યારે જગએ દુરસદ નથી. હવે કમ શરૂ કરીએ. તું પાછી જા-ગેરદાજરીનું મમે તે બહાનું કરી ધરમાં ધુમી જાજે. સવારે નિરંજના જોડે વાત કરી જોજે. અને રમેશ, તું જાગ વાગે રેવામાં ધમંશાળામાં જાજે. એક ખામ આરડી બાડે લઈ લેજે. હું ત્યાં બારથી બે વચ્ચે બાવીશ ૧ માણસ મોકલિશ.”

કડપથી મોકલનારા કાપકમ વિશે પુઝવરોમાં માથ નહેડે રમનના પ્યારા જેવી હું હતાં થઈ ગાડીમાં ચઢ, મારા પતિ ૧૧ મારી હાથે બેઠા-બીજી ગાડી ત્યાંજ હોવામાં બારી.

આને મને મારા પતિ વિચારમાં હતા. પોને શું કમ થતું છે, એ મેં પૂછ્યું ત્યારે “કાંઈ નહીં નથી,” એડેજ બેસ્યું, ‘જી નિરંજનના જીવન પિતે એમણે જગ મંડી કરેલ એક દેશ તરફ કરી.

અમે અમારા લતામાં પહોંચ્યા ત્યારે બદના ટાવરમાં
ત્રણના ડંકા વાગતા હતા. હું...તેમની જોડે અમારે ઘેરજ ગઇ.

હવે મુલાનો સમય નહોતો. તે સ્નાનાગારમાં ગયા. મેં
સ્તંભ ચેતાવી દોરી મુકી, એ અને બહાર આવતાં અમે દડક દોરીથી
ઉભમરો દગલો કર્યો. પછી હું સ્નાન કરવા ગઇ.

સ્નાનથી પરવારી હું બહાર આવી ત્યારે મારા પતિ
આગમખુરશીમાં લંબાઇ ચાક ઉતારતા હતા. મેં કપડાં બદલ્યાં
એ બરસામાં તેમણે પોતાનું કગાડ ખોલી પૈસા દેવાડ્યા. “આજે
એક પશુ બંધ છે.” પોતાના પાકીટમાંના પૈસા ત્રણતાં જરા
શુંયવાધી કર્યું.

હું સમજી. કાંઈ નવી યોજના તે ઘડી રહ્યા હતા. “કેટલા
પૈસા જોઈએ છે ?” મેં પુછ્યું.

“તારી પાસે કેટલા છે ?” તેમણે મને પુછ્યું.

“પાંચોસોએક દો.” મેં કહ્યું.

“હીં, જોઈએ તો લાઇય,” એટલું કહી તેમના પાકીટમાંથી
આશરે બમો રૂપીઆ તેમણે લીધા, અને બે પ્યાલા ચાદ મુકવાનું
કહી કપડાં પહેરવા લાગ્યા.

મને કુતૂહલ થઈ ગયું. પણ જ્યારે કાંઈ મંજીર વિચાર કે
યોજનામાં એ મરણીય દેવ ત્યારે એમની એકાગ્રતા કે વિચાર-
સાક્ષરને તોડવાનું મને ગમતું નહિ. એટલે કાળજી રખાવી મેં
બહા મુકી, અને કહ્યું “હું પાંચ વાગે ત્યાં પહોંચી જઈશ.
પાળો ક્યારે આવે ?”

જાણતરી રીતે તેમની યોજનાનો જાણો ત્યાર મેળવવો
જા: પ્રયત્ન હતો. એ જરા દસ્ત, “જે માગ મરણમાં મર પાંચ
યોજનાનો પેગલ છે, અને વખત દોડી છે એટલે બધી મરે
તેવરી કરવાની છે, મારે જ્યારે કાંઈ એકાગ્રતાને કહી કાઢ

નહિ. છતાં અને તો દસ વાગે, અને નહિ તો ખારવાગે બસંથી
આવી જાગે. "

..

"વાહ ! " મેં કહ્યું, " બીજું કંઈ ખારે કરવાનું છે ? "

" અત્યારે તો ત્યાં પણ કામ દરો, ને ? " એમણે પૂછ્યું.

" હા, ગૃહશાંતિ થવાની છે. અને પછી આજે જામ એટલે
પરચુરણ કામ તો ખરું જ ને ! "

" ગૃહશાંતિને અંગે નવનિધરાય વગેરે સવારે કામમાં
દરો અને નિરંજના પરનો ચોકી એાછી દરો ખરું ને ! " તેમણે
પૂછ્યું.

" હા. જો કાલની વાતની ખબર ન પડી હોય તો ! " મેં
જવાબ આપ્યો.

તેમનાં બવાં એકદમ એમાં થઈ ગયાં. એક સીસોડી તેમના
મુખમાંથી નીકળી પડી. પછી કંઈ નિશ્ચય પર આવના હોય તેમ
તેમણે કહ્યું, " જો હું સાત વાગે બહાર નીકળીશ. કાલ રાત્રી
વાતની જો ખબર પડી મછ હોય તો ગમે તે બહાનું કાઢી મને
મળી જાગે, અને ત્યાં જા દાસ છે તે જણાવજો. જુ નહિ આવે તો
હું મનીષ કે કાંઈ ને કશી ખબર નથી પડી. " બગાડે છે, ને ! "

" હા, " મેં કહ્યું.

" વાર, પછી તારે એટલું કરવાનું છે. નિરંજનને સવા
જામ વાગે સમજાવજો, એવો સામ ન મળે તોયે મને તેમ કી
એટલું કરજો, કે આજ બપોર બાર મુખીમાં એ છેલ્લે જામ
આપે. કામખાંડેથી દોરવાવા વનર એ નિર્મૂલ કરે. પછી એટલે
દેવના. જો રમેલ કાચે પગપાની દરો તો હું બધું સંભળી મૂક. "

" કેવી રીતે ? " મેં કહ્યું. " બાજે તો પર બાજુ જઈ
જાવું દરો. એમાં બાજાજીની શું કાચ એવું છે ? "

તેમણે મેં જો કામ જાણવાની બધા બધી.

“ સ્ત્રીઓના સ્વમાન માટે, સ્ત્રીઓના રક્ષણ માટે યોજનાઓ માયાં મુકતાં. ” તેમણે જવાબ આપ્યો. “ એ જમાનો ગયો છે. છતાં એના કોઈ કોઈ અવશેષો તો હજી રચા હોય ને ! ”

મારા મોં પર ચિંતા-ગભરાટનાં ચિહ્નો જોઈને તે હસી પડ્યા. “ ગભરાટી નહિ, અને તણવારો અને મુંઝાણાહીનો જમાનો ગયો છે, પણ નવા જમાનાએ નવાં દૃષ્ટીવાર આપ્યાં છે. તું નક્કી તો કરી આવ-એટલામાં મારા મનમાં પણ એકાદ બે યોજનાઓની ગેડ બેસી જશે. ”

વિવાદ કે ચર્ચાને સ્થાન જ નહોતું. પાંચના ટકોરા કરી ધડીઆળ પણ બોલી કે એ માટે વખતે નહોતો.

હું જવા નીકળતી હતી ત્યાં કોઈ નવો વિચાર આવતાં તેમણે કહ્યું “ તું સાત વાગે નહિ આવે તો સપ્તસદ્યામત મળી દું બદાર જઈશ, અને કદાચ ત્યાં આવી યે જઈ. ”

“ આજે સવારે આપણે ત્યાં જ જમવાનું છે. ” મેં કહ્યું. “ તમને પણ નોતરું છે. ”

“ હું એજ વિચાર કરતો હતો. ઠીક, હું ત્યાં જમવા આવીશ. પછી જોઈશું. ”

અને હું નીરને ત્યાં મધ-

~

~

~

(૬)

હું નીરને ત્યાં પહોંચી ત્યારે ત્યાં તો કાલ રાત્રના કાકડી દંડ એ ખારબૂની જાસર હતી. માત્ર ધરતો જૂને નોટર મધ્ય એટલે જગસા ખાતો હતો.

અને જોઈને એ હાસ્યો. અને રાજાની રેવ પ્રખરે રેરના એવજા માંડ્યો.

એના પગરવથી ધીમે ધીમે બધા ઉડ્યા. હું તો મીઠા નિઝની રૂમમાં જ ગઈ.

અંતિથી બીનાં તકીઆ પર ચોકભરી મુખમુદાયી : તંદ્રામાં પડી હતી. અચાંતા લાવેના અકસ્મ દુઃખથી ભરાયેલ હૃદય સાથે હું થોડી વાર પાસે બેઠી. પછી નીચે ઉતરી

એવામાં બધા જાગ્રત થઈ કામમાં પડેલાવા માંડ્યા હતા મને ખાત્રી થઈ કે રાતનાં અમારા પરાક્રમ (I) ની કોઈને ઘંઘામે નહોતી આવી. મેં આખી રાત બહાર વિતાવી હતી તેની કોઈને જાણ પડ્યું ન હોતી

હું ફરીથી ઉપર ગઈ. નિરંજનાના ઉના કપાળ પર, તેના કુલેશા પોપચા પર ધીમેથી હાથ ફેરવ્યો, એને ધીમે સારો બોધાવી ઉઠાડી.

કોઈ ભયાનક સ્વપ્નમાંથી જાગતી હોય તેમ અવચિત્ત આંખો સાથે તે ઉઠી. મને જોનાંજ રાતનો પ્રસંગ તેને યાદ આવ્યો, અને મારા ખોળામાં તેણે માથું નાંખી દીધું

દસ પગ એ મુંઝું રૂઝન ચાલ્યું. તેના માથા, વાંમા અને ખભા પર હેતથી હાથ ફેરવ્યા કરીને મેં મુંઝું આશ્વાસન આપ્યું. એમ કરનાં તે સ્વચ્છ થઈ, એટલે મેં કહ્યું, “ઉડ, અદેન બધાં જાગ્યાં છે. ચાલ, જાગજી પાછી કરીએ.”

નિવર્તિત ટેવોના એ શબ્દો છે, કે ઉત્પાનથી અભ્યર્ચિત શરણ મળે એ બીજા વિષયમાં તેરી સ્વસ્થ થવા મુમય અપે છે. તે ઉઠી, પાંચે જ મોઢા ભેટામથી પાછી લઈ ગોરખ : ૩૧. કે. પિ. પું અને નીચે આવી ઘન્યુ લીધું. મેં પણ જોડે ઘન્યુ લીધું

જાગ જાગ કરનાં કાંઈ થતી હતી પણ હો એકે એક ન હોતું પણ કોઈને જોય નહીં પણ એમ બેસે રહે. એ એકે

મેં એટલું પુછી લીધું, “કાઈને વહેમ ગયો નથી, ને?”

તેણે ડાકું ધુણાવ્યું. મને એક બાળતની નિરાંત થઈ. પછી મેં ઘોતાં ઘોતાં તેણે પુછ્યું, “શું થયું?”

મેં પણ સાવચેતીથી જણાવ્યું. “પછી વાત કરીશ,”

જલદી જલદી ચાલ પી લઈને અમે ઉપર ચડ્યાં. બે ચાર મિનિટ એકાંતનો જોગ હતો “નિર.” મેં ઝડપથી કહ્યું. “મેં તો માત્ર એટલું જ જણાવ્યું છે કે અવાય એમ નહોતું, એટલાથી જ ‘૨’...ને આધાત પહોંચ્યો, એટલે મેં વધારે નથી કહ્યું. મહેન્દ્રે કહ્યું છે, કે હજી વખત છે. પૂરો વિચાર કરી બાર વાગે જવાબ દેજો

દયા માયની દરિયી જેવી અખિા તેણે મારા પર ઠેરવી !
“હવે શો વિચાર કરવાનો?”

મેં વાત દાગી દીધી “કરવા જેવું સામે તો કરજો. મહેન્દ્ર અને હું ગમે તે બોગે તારી ઇચ્છા જો હશે તે-પુરી પાડીશું.”

એવામાં અંતરાય આવ્યો. બર્ષા બાદમાં એ ધરમાં અવર જવરની ક્યાં ખોટ હતી?

પછી મેં થોડાક શોધને કહ્યું. “જરા પેર જઈ કપડા બદલી આવું છું.”

શામમાં મુંઝામેલા તેમણે સામે જોયા વિનાજ કહ્યું:
“જલદી આવજો. બાક વાગે તો બધું ઘર રહ જશે!”

ઉતાવળે પગમે હું પેર ગઈ. સાચાક રહી મથા હતા, અને મારા પતિ કપડાં પહેરી મારી વાટ જોતા દોઢ તેમ ખડીમાં દિવસ પર બેસા હતા.

તેમણે મારા સામું જોયું. તેમની અંખમાંનાં સરાહને ડાકી જવાબ આપી મેં સમજાવ્યું કે બધું બરાબર છે. પછી ૧.૩૦ નાં મેં કહ્યું “નિરને ખૂબ લાગ્યું છે. જલ્દી રાત રહી”

“ અત્યારે કેં વાત થઈ ! ” તેમણે પુછ્યું.

મેં થયું હતું એટલું જણાવ્યું.

તે ઉંડા વિચારમાં પડી ગયા. એટલામાં દૂધવાગે! આગે
એટલે હું દૂધ લેવા એટલે ગઈ, અને દુધ લાવી ગરમ કરી
રટવ એતબો.

એ વિચારમાં દિયકતા હતા.

“ આ બનાવું ? ” મેં જરા અચકતા પુછ્યું. એમની
વિચાર સાંકળ તોડતાં મને બીક લાગી.

“ હા, ” તેમણે જવાબ આપ્યો.

પહેલા ચઢા મુકી, મેં ઘરમાં જરૂરી સાકસુધી કરી નાંખી
ચાહ કરવા મુકી, રટવ પર દુધ મુક્યું, અને દુધ નેપાઝ થતાં
ચાહ કરી ગઈ, એટલે ગાળી.

તે દિયકેથી ઉઠી ચોક્કમાં આવ્યા, અને પાટલા પર બે!
મેં ચાહ અને નાસ્તાનો ડબો તેમની પામે મુક્યો.

“ મને લાગે છે કે, ” નાસ્તાની શરૂઆત કરતાં તેમણે કહ્યું
“ કે નિરંજનનાં મન પર બે બાબતો સરખું આકર્ષણ છે
રમેશને હોયતો નથી, અને આવે વખતે માનસિકાની આપણા
પ્રાંતજાને ધક્કો લાગે તે સહેવાનું નથી. ”

“ હું પણ એજ માનું છું. ” મેં કહ્યું.

“ બાગ વાને એ આખરને જવાબ આપશે ને ? ” એમણે
પુછ્યું.

“ હા, ” મેં કહ્યું.

“ બીજું, ” તેમણે કહ્યું. “ હું હમએક વાને ત્યાં જાતી જાઉં
હવેનાજન મટે. તે વખતે મને કંઈ મમજ પડે ને ના. ”

“ એક, અ.મ. કંઈ ? ” મેં પુછ્યું.

“હા,” તેમણે કહ્યું. “કન્યાને માણસમાં પધરાવતા પહેલાં રનાન કરવા મોકલે છે, ને. !”

“હા.” મેં કહ્યું, “તે વખતે એકાંત સ્થાન અને એવીજ અવસ્થામાં દેવપૂજન કરી પછી વસ્ત્રધારણ કરવાનાં હોય છે.”

“આ વખતે તે તદ્દન એકલીજ હોય છે, ને?”

“હા, અંદરના ઝોરડામાં એકલીજ હોય—બહાર એકાદ સખી કે બહેન ઉભી રહે. ઝોર પછુ બહારથી જ પૂજન કરાવે છે.”

“હીં, માતાની રચાપના ક્યાં છે તે જરા હું જોઈ જોઈશ.”

મારી અખિ. અખલબખીમાં પહોંચી થઈ. મારા પતિ કાંઈ ઠાંડી રમત કરવા માંગતા હતા એની મને ખાતરી થઈ. “પણ તે ઝોરડીમાંથી કાંઈ નાસી છૂટાય નહિ,” મેં કહ્યું.

તે જરા હસ્યા. “એ તો મને ખબર છે” તેમણે કહ્યું, “એ કિયા કેટલે વાગે થશે !”

“ચાર વાગે” મેં કહ્યું.

“એની સખી તરીકે તારે જણું હોય તો તું તોડે જઈ શો છે, ને !”

“હા,” મેં કહ્યું. “એણું ઝોરડી સાથે ખરું !”

“વાર, નિશ્ચયે બાર વાગે જ્યાં જ્યાં આવવા કહ્યું છે, પણ ત્યાં મુઠી તમે વાત કરી શકો છો ?”

“ના, બેસાર બોલ બેઘાલ એટલું જ,” મેં જવા વિચાર કરતાં કહ્યું. “પણ એથી તમને મુઠી બધા જગ જગ્યાં દો. તે જગ્યામાં હાથ મડે ખરું.”

તેમણે એક પગ વિચાર કર્યો. “જરૂર દોઢ વાગે હું બાંધે જઈશ—૨૬ કાનિયા દોન કરવા. અગ્રીયાર વાગે હવે મોજબ પડી જશે, ને !”

“હા—”મેં ક્યું. “આજ તો જેમ આવશે તેમ જવને જમાડી દેવાનાં છે.”

તેમણે આઠ પૂરી કરી, ઢાટ કાઢ્યો હતો તે ફરીથી પહેરી, પાકીટમાંના પૈસા ફરીથી ગણી જોયા, અને ક્યું, “હું ત્યાંથી આવું, પછી અને તો આવી જજો.”

મેં હાથમાં ડોકું દલાવ્યું. તે ગયા. એવામાં કામચળી આવી તેને જરૂરી સચનાઓ આપી, હું પણ બહાર નીકળી.

નિરંજનને ઘેર હું પહોંચી ત્યારે સાડા સાત ઘણા ઢાલ ધરમાં બધાં પરવારી ગૃહસ્થાંતિનો ધમાકડમાં હતો. મારે ૧૫ તરત કામમાં મુકાયું પડ્યું. માત્ર નિરંજનના નવરી દેવથી દેખાતી નહોતી. ઘણું કરીને તે ઉપર સતનો થાકે ઉતારતી હશે, કે મનના મંથનમાંથી નીપજતું એર પચાવવા મથતી હશે!

સગાંબાઘાં અને નાતીઘાં તેમજ ઓળખીનાઓ આ વખતે આવે જાય, એટલે મારાથી ખસાવ એમ નહોતું. આપી માગી થયે વાઘ્યા મુધી એને મળી શકાયું નહિ.

થયે વાગ્યે પૂર્ણાંકૃતિ હતી તેના યોગ જ મમર પૂર્વે મેં આવ્યા, અને પૂજનમાં બેઠેલા નવનિધરાવ અને વચ્ચેના રોજને ‘જયજય’ કરી પુરા મહેમાનો પામે બેઠા.

વચ્ચેના રોજએ એમની નાની દીકરી મુદાસિનીને બેઠાડી ક્યું. “મહેન્દ્રચંદને કહેજો, જમ્યા વગર જાય નહિ.”

મુદાસ એમની પામે મહ અને સદેશ પહોંચાડ્યો.

મેં જાડી જાંતિ એમની તરફ જોયું. ને હમને મુદાએ કંઈક કહેના હતા.

મુદાસ હસી હસી પછી જાતી. “હા—” એણે એક વાતી કહી હતી, અને પછી એમની પામે મહ.

એ બંને ઉઠ્યાં, અને ઉપર ગયા. હું સમજું કે એમણે ગુદરચનાની પ્રાથમિક તૈયારી કરવા માંડી છે.

એમને ઉપર ગયાને દસેક મિનિટ થઈ એટલે મુદાસ હસતું દાખતી હોય એવી આંખોથી નીચે આવી-ત્યાર વરસની અલક બાલિકા હોવા છતાં ખૂબ દાવકાચથી એ મારી પાસે બેઠી, અને ધીમેથી મને ચૂંટી ખણી. મેં એનો હાથ આમળ્યો, એટલે ફરીથી ચૂંટી ખણી. એણે મને કાણી મારી. હું સમજી ગયો, અને મેં જાન એનાં મોં પાસે લીધાં, એટલે તેણે કહ્યું: “પુછાવે છે, કે બપોરે બારવાગે ઘેર જવારી ?” મેં ડેકું ધુણાવી દા કઢી, એટલે એ ચાર મિનિટ છાનીમાની બેઠી રહી, તે ઉઠીને પાછલે દાદરેથી ઉપર ગયો.

નિઃ જોડે એ પાંચ મિનિટ મેળવવાજ મારા પતિએ આ દિક્રમત કરેલી, એ હું સમજી.

મુદાસનાં ઉપર ગયાં પછી પાંચેક મિનિટમાં તે મારા પતિ અને એ બંને આમને દાદરેથી નીચે ઉતર્યાં. આ વખતે પૂર્ણાદિતિ થતા આવી હતી, એટલે તે સોજા ખડખડામાં જ બેઠા.

પૂર્ણાદિતિ દરમિયાન થયેલા ફેરફારની ચુચનાથી હું મદેમનો વગેરે ને લઈ બેઠેલા કમરવા પાસે આવેલા મંદીરમાં ગઈ. ત્યાં આવાં જમણીની અવસ્થા કરી.

અમાં જમતાં બેઠાં. એ ૧૫ જમી પરવારી ઘેર ગયા. એ જમતાં દનાં ત્યારે હું પીરસવા ગઈ, અને પુરી મુકનાં સફેદ વાંટી વળા. “બાવી જાઓ” એટલા ધીમેથી બેલાએલા બેઠા મેં ઝીલી લીધા.

સરખમ સાથ જમીત્યારે હું જમવા પડ્યું. પછી ત્યાર:- લોક કામ જેવું ન હોવાથી હું ઘરે પડે ઘેર ગયો.

તે વખતે બારણું બંધી હતી તે મેં ૧૨ દવા. હું ધીમેથી બારણું ઢીલાઈ દાદરે ગયો. તે એમના પ્રદેશ ખંડમાં

ટેબલ પાસે કાંઈ મિશ્રણ બનાવતા. બલેલી રાઈ, હીંગ કે બગનાં લસણનાં ફેતરાં જેવી કાંઈ વાસ મારા નાકમાં આવી.

મને ધ્રાસકો પડ્યો. વિજ્ઞાનની કોઈ ઘેર ક્રિયાની એ સકલ લેવા માંગતા હતા ? મને વિજ્ઞાનનું અણું જ્ઞાન ન હોતું, છતાં મારું દીલ ધડકી ઉઠ્યું.

તેમણે એક નાની બાટલીમાં એ મિશ્રણ ભર્યું. પછી બીજી બે બાટલીમાંથી દવાઓ ભેગી કરી. કોઈ મિટી છતાં અણું મમો આવે એવી આછી સુગંધ ફેલાઈ. તે બીજી બાટલીમાં ભર્યું.

હું હજી દાદર પાસથી ડોકાતી હતી. મોડું ફેરવ્યા વગર એમણે કહ્યું, “ અંદર આવ. ”

હું જરા ઊભીલી પડી ગઈ. હું ચોર પગે ઉપર ચડી હતી છતાં એમણે કેમ બાણી લીધું ? હું અંદર ગઈ.

તે મારી તરફ ફરીને હસ્યા. “ માગ જેવા ધંધા કરે તેમણે બધી ઈંદ્રિયો સાવધ રાખવી પડે. ” તેમણે એક કબીમાં કોઈ પાક જેવી સામગ્રી મીઠાઈ કઢાડી. તેમાં અડધા પર વરખ હ બાળીતો વરખ વગરનો હતો.

તેણે વસ્તુ લઈ તેમણે કચ્છટ ગંધે કહ્યું. એક બાર પુરથી પર તે બેઠા, અને મને સામે બેસવા કહ્યું.

“ નિરંતરે કાંઈ વાત થઈ ? ” તેમણે પૂછ્યું.

“ ના, ” મેં કહ્યું, “ તમારે થઈ ? ”

તેમણે જરા માથું ધુણ્યું. “ ના, પેલી દુકાનને ડર કરી ખરી, પણ એ મજા છતાં ફેરવે કાંઈની બરબરબાર સંજ્ઞા દે છે. જા. માત્ર મેં નિરંતર એક મિટી મરચાણી છે અને તને જવાન બાપડ કહ્યું છે—બેની દેશના વિદ્યાર્થીની જેવે એકું પણ કહ્યું છે. ”

“વાર, મારું કંઈ કામ છે ? દુતો એમને એમ સરકી આવી હું.”

“હીક, સાંભળો લે. મેં માતાની ઓરડી જોઈ. તેની જોડે મોઢડીવાળી ઓરડીમાં કન્યાને નહાવાનું હશે, ખરું ?”

“હા,” મેં કહ્યું.

“વાર,” તેમણે કહ્યું “હવે મારી એક યોજના સમજાવના. નિશ્ચયે ધર હોડવા તૈયાર થશે તો આજે આપણને ખબર મળશે. તે પછી ત્રણ સાડા ત્રણે તને બોલાવી તારી જોડે હું એક મહેમાનને લગન જોવા મોકલીશ.”

“જાણી” મેં પુછ્યું.

“આપણા બાગમુખની વદુ !” તેમણે કહ્યું. બાગમુખ પરન્યાતનો એમનો મિત્ર હતો. તેની વદુ કશા અમારે ત્યાં ઠીક વાર આવતી.

“વાર પછી ?” આ ગોઠવણ ન સમજવાથી મુંચવાનાં મેં પુછ્યું.

“જને આપણી ન્યાતના રિવાજ જતાવચને જહાને કન્યા નાજ જને પૂન કરે ત્યારે કપડાં લઈને તું ત્યાં ત્યારે જાયે લઈ જાશે. એટલે સાથે ઠીક બીજું હશે નહિ, આજ એર સ્થિતિ.”

“હા,” મેં પ્રેમ દલાવતાં કહ્યું

“પછી કન્યા નાદની દોષ એ જરૂરમાં તમે તન જાવશાં ઓરડામાં હશે. તે વખતે કશા બા કની ઉપાડી જરૂરથી જાણ આજ ત્યારે પણ થોડી રાખી લેવી, જને થોડી યેરને જાણવી. એ સિનેની મિત્ર છે કદેરથી એ જાણ્યું જરૂર લવશાં.”

હું મુંચી મુંચી સાંભળી જ રહી. મને જાણી જાંજીર રાતરી મુંજાવણ થતી હતી. એરડું જાણ્યું નું એ ત્યારેવાખ પરતની

નિરૂ નીચે આવતાજ દુ તેને કશ્ચુ કહી સંબોધીશ, અને બાલકૃષ્ણ દ્વાય આપશે. તરત બન્નેએ ગાલવા માંડવાનું છે. પાસેજ ગાડીમાં તેઓ બેસી સામી પોળમાં જશે, અને ત્યાંથી તો બહાર નીકળવાની ખાંચ ગલીઓ છે.”

આટલી ઝીણી છતા સચોટ યુક્તિથી મારા મનમાં આકરીન તો ઉદ્ભાવ ઉઠ્યો ને વિહટ પરિસ્થિતી હતી, તે જોતાં આ પોળના સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો હતોજ નહિ, એટલુંજ નહિ પણ જો નિરૂ બરાબર પાઠ લખે તો આ યુક્તિ પુરેપુરી કામચાલ નીવડે અને તે પણ તદ્દન સરળતાથી.

પણ મને શંકા આવી “પછી શું? કન્યા મયા પછી શું?” એ સવાલ પ્રુછ્યો.

“એ ત્હારે સમાધી લેવાનું છે, અને તે તને આવડશે.” તેમણે હસતાં હસતાં કહ્યું “નિરૂ ઉપર પછી બે મિનિટ નીચે ઉતરવું તારે અને કશ્ચુએ. કશ્ચુ પરન્યાસની છે. બહાર મંડપ જોતાં દો તેમ જરા ફરી, આપણા ઘર તરફ સરખી આવવું.”

“પણ એટલામાં ત્યાં ઉઠાપોદ થશે તો ?”

“નહિ ધામ. કન્યા પૂજાથી પરચાગતાં પંદરવીસ મિનિટ તો લાગે, ને ! ત્યાં કુપી કોઈ ઉપર ન જાય. અને જાય તોયે શું ? કન્યા મયા પછી એમનાથી શું થવાનું હતું ? અને એમ છતાં નું ત્યાં હજી, જ, ને ! તું અને હું એમને નહિ જરી પીએ ?” તેમણે જરા જાણિ નચ્ચતાં કહ્યું.

હું અને તે જલજલ. બે બેમાં હજી એ ત્ર મમે નેને પહોંચીને એ મારી પણ મલ્લ હતી અને છે.

હતાં હજી એ શંકા રહી ! “પણ એર મંદાઈ ન માને, તો ?”

“એમ યાવ તો જરા વધારે તકલીફ પડશે; અને ત્યારે જરા દિકમત વાપરવી પડશે.” તેમણે પોતાની પાસેની એક સીમી બતાવતાં કયું “કરૂણા મિદાઈની ડબ્બી લાવશે તારે આ મીસી સાથે રાખવાની છે. ગેર મીદાઈ ના ખાવતે આ સીસીમાયી થોડું એક રમાધમાં નાંખી તેને સુધાડું.”

“ના મુધે તો ?” મેં પુછ્યું.

તેમની આંખે જરા કંઠાર થઈ. “ના કેમ મુધે ? તમે બહુમે જીવાન છોકરીઓ જે એટલું ના કરી શકો—છેતરી, પટાવી કે ખરી રીતે તો અચાનક બગગજરીથી—તો પછી તમારી કિ મને શી છે ?”

મને જરા ઘરમ આવી, “બગગજરી ?” છતાં માગથી પુછાઈ જવાયું.

“હા, આધાડી જરી બગગજરી !” જરા જરાં ચડાવી હાંત પીમી તેમણે કયું, “એકઝણી એનું ખ્યાન થો, ત્યાં બીજીએ રમાધમાં દવા નાંખી, તેણ નાક પર દાબી દેવો;—જરૂર પડે તો મથું પકડીએ રાખતું જૂમ તો એ પાડશે જ નહિ—અને એક મિનિટમાં તો એ બેજાન થશે. આટલું જે તમારુંથી ના થાવ તો થશે શું ?”

રુઝમની ઝારી ઝારી આંખ નીચી દબી થઈ. આટલું તે કયું જ નીકળ્યું. “એ તો થશે.” એમને સારંગી યુગ્મે હાંત કરતાં મેં કયું, “જુ પછી એ એ બધું બદલે પડશે ત્યારે જાણવી !”

“એવું થશે ત રીત નિશ જાણી ગયે તે જાણવી છે. જા, એ રીત ન મેં તને કહી છે !” એમણે આગળ દબી જઈ પ્રાર્થના કરી.

“હા, જો,” તેમણે કહ્યું, “નિરૂ જો હા પાડે તો યોગના બધી સમજાવજો, અને કહેજો કે કદાચ આમાં પણ વિધિ નડે તો પણ હું તેને ખાટે રસ્તો કરી દઈશ.”

“શો ?” એ ઉભા થતાં જીઝાસાથી પ્રુછ્યું.

તેમણે બીજી સોસી બતાવી. “આમાં સો માણસોને બેસાડી રહેવાનો જગહ છે,” તેમણે કહ્યું “આજરામાંથી જ કન્યા પોષાડી જઈશું. માણસો તૈયાર રહેશે.”

મારા મોં પર શીઝાસ આવી. આતો હવે ઉપરાંત જવાનું હતું.

“એની જરૂર નહિ પડે,” મને ધીરજ આપતાં તે બોલ્યા, “એ તો તું મીઠાઈ પણ ન ખવાડે. રમાઈ પણ ના વાપરે, તો આ કહેશે. ઉપાય એ તૈયાર રાખ્યો છે. કદાચ પોલીસ કોર્ટનો સામનો થાય—પણ તે તો ઠીક. જે જણનાં જીવન સામે એનો કોઈ દિસાખ છે ?”

મને લાગ્યું, વાત ખરી હતી, બેજણ—જે ઘરખાંમત જેવાની ખાટે થોડી પોલીસ કોર્ટની હવા ખાવી પડે તોયે શું ? સખાં પછી હરી ધવાનાં હતાં ? અને કેસમાં થઈ થઈ નેયે શું થવાનું હતું ?

પરીઆગમાં એક થયો, અને હું ચમકી. એક નાનો શિશુ આગ અને નાની સરખી પેન્સીલ લીધી.—કદાચ નિરૂને જરૂર પડે. માખાપ પર સંદેશ તો મુકશે ને ! અને તકની પમથેનિરૂને માં મધ.

પરમાં બપોલ થઈ ઉતારના હતા. નવનિખાવ સ્થાન ખાટે આ કોણ સમીજાનામાં સની જોઈવળુ પર દેખરેખ રાખના હતા. રીયા ફોજ ખંદર આરમમાં ડોહરીએ ખાટે કપડાં, લાગીન્ય જેરે કાઢનાં હતાં. મહેબબે કલ્ક નેકલાઈ ખાટે મહેબે નિરૂ-તેનો લાગ : જરા કોણ દના. જામ પરમાં બપો કપિલ

લાગતા હતા. માત્ર માથુ એક મોટા તપેલામાં પાણી ભરી, તેમાં ચાદ ખાંડ નાખી, તેને ચૂંને ચડાવવાની તૈયારી કરતો હતો.

૬. ઉપર નિરૂની પાસે ગઇ. એક સાદડી ઉપર સોડીયું વાળીને તે ઓરીકા પર માથું મુકી જરા કાગનિંદામાં પડી ગઇ હતી. બે દિવસમાંજ કરમાઇ ગયેલા તેના માથ પર છુડેલાં આસુની આછી આછી નિશાની હતી. પ્રકાશને ખાગરાને તેને એક હાથ મુઠિયાળી કપાળ પર નાંખ્યો હતો. પણ તેની નીચે સહેજ ઉઘાડા ગયેલા ઓડમાંથી બે મુદર દાંતજરા જગ દેખાતા. આખી મુખમુદ્રા કરત અને ધ્યાન હતી. કાંઈ રાતના આપાતથી કે આજના વિચારોના ધમકાખૂથી તેનો સમગ્ર દેહ મને તેા સીમચાલેલી મોગસિખાની હતી જેવો લાગ્યો.

અધજાત, બીજાંઓ આ ધ્યાનના તોરે એ સંભવિતું હતું, પણ આજે તેા ધમને દિગમે વરકળા ને ઉપવાસ દોષ, એટલે ઉપગ્રહી નજરે જોતાં, બે એમાં કાંઈ નવાઈ ના લાગે, પણ ૬. તેા કાગળ સમજાતી હતી, ને !

૫૨૬મ પણ ૬. એને ધીમા દિગ્ધવામ તેની જોઈ રહી. ઉનેજકમાં ઉનેજક રૂઢ કે જાનનંતુઓને સિધિય કરી નાંખતાં દેનપ્રેજક કવ્ય કળાએ નિંદામાં માનસીને વધારે સર્જિત, વધારે વિરહનિ માંપડે છે. ત્રિવિધ તાપને વિમગરીને માનવ ઉરનાં તજ રતવનાં નિઃ માનાં બોલે માના બોલે જેવેઃ મંજુલી-સર્જિ પૂર્વે છે. એવા મધુગ બોલમાંથી એને જમાડનાં મળે જીવ ના ચડ્યો.

૧૧ તેના બોલના પુખ્ત્યેએ કહ્યુંઃ વગર તોરે ઉપમ એ સંજ્ઞાનંતુ ઉપરિવન વચેલા મુદતું તે સપ્ત જેવો હતી ?

૨૩. હવે રૂઢ અજાત અગતી યજ્ઞ ધમતું. ખૂબ જાગ્રદ-દા વાં રૂઢ મેં—રૂઢ ના રૂઢ તે રૂઢ. રૂઢ વચન એવા રૂઢ ૧૦ અગતી રૂઢમુદ રૂઢ, અને તે રૂઢની જમો.

“કોણ ?” અર્ધ નિદ્રામાં તે બોલી, પણ મને જોઈ મુંઝો થઈ ગઈ.

બેઠાં થઈ તેણે જગ વચ્ચે, કેચ, સમારી લીધા, અને મારા હાથમાં વચ્ચેમાં છૂપાવી ગમેલી ચમરખી આપી.

મેં જોયું. એક બાળુએ નાનકડું એક સૂકત હતું—‘અણી-ચૂકપો સો વર્ષ’ હશે.’ અક્ષરો મહેંદ્રના હતા.

સમજ્યાં વગર મેં એની સામે જોયું. તેણે કાગળ ઉઘડાવ્યો.

પાછળ હતું સંસાર મંચનનાં વિષ જીરવી અમૃત પીનાર મહાનામ રાજર્ષિ બાઈદરીનાં એક શ્લોકનું ચરણ:-

તેઽર્મા માનવરાક્ષસાઃ પરહિતં સ્વાર્થાય નિમ્નન્તિયે ॥

(તે તો માનવરાક્ષસો પરહિત સ્વાર્થાય જોએ હશે !)
અક્ષર નિરૂપા હતા.

શો સંકેતિક વાર્તાવાચ ! જળવાર હું મુગ્ધ જ બની ગઈ.

“હું ઉઠી, બારીએથી ડાકોષ ચોકમાં જોયું, બારણામાંથી મેડીમાં જોયું. કાંઈ નહોતું.”

ચીટી ગળવામાં સંતાડતાં મેં કહ્યું, “નિર ! કવિતા કે બાવનાના હૃદયનોમાં વિદરવાનો સમય નથી. વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ-નોજ વિચાર કરવાનો છે. બે વાઝા-કરનું હોય તે ચાર વાગે કરવાનું છે. મારે જાણી વિચાર કરી લે. અને આખરી જવાબ આપ”

“આ જવાબ પુરતો નથી ?” અમજા તે મોઢિ પર સ્થિત હાવવાનો કર્મ પ્રવાસ કરતાં તેણે પુછ્યું.

“ના,” મેં કહ્યું. “કારણ કે તે સામર્થ્યના ઉચ્ચાચમાં કે ત્યાગના મોહથી કુઝા યુગ્મોને ચક્રતા યેનમાં મપેલો નિર્જીવ છે એમ હું માનું છું.” જગવાર દેહી મેં ફરીથી બહાર નગર નાંખી હાંપી. મેં વિચાર કર્યો કે નવલકથાઓ કે નવલકથાઓ જેવાં હોય તો જાણી શકાય તેવાં સ્વદેશીયો પોતાનાં અને જાણી શકાય તેવાં પાત્રો.

કોણીપર બે હાથ ટેકાવી, તેની હથેલીમાં હડપત્તી રાખી, શબ્દ નજરે તે અધુકડો, પગ લંબાવી. પડી હતી. મેં ચાદ મુંઝતા કહ્યું, “ બે તો થયા. અડી વાગે મારે જવું છે. ” અને તરત હું પાછી ફરી.

કામગીરી, કાવડી લગ્નીજી માફક યશોદાફાઈ પાસેથી મેં નિકળે સ્નાન પછી પહેરવાનાં પાનેતર વગેરે વસ્ત્રો માંગી તૈયાર કરવા માંડ્યાં. એના આશ્રુપણે તૈયાર કરાવી એક નાની પેટીમાં મૂકી, તેમને જ સાચવવા આપ્યા. પૂજા સામગ્રી તૈયાર કરી. આ રીતે તેમને બહારથી રાહત આપી, સ્નાન વખતે મારે હાજર રહેવાનું મેં નક્કી કરી લીધું. તે પછી માતા આગળ બગલા અખંડ દીવામાં ધી પૂરવાને બહાને હું ફરીથી ઉપર ચડી.

ધડીબાળમાં તે વખતે અડીનો કંઠા વાગ્યો.

મારી જ જાણે વાટ જોતી હોય તેમ નિર પોતાની ઓરડો-માંથી બહાર આવી. મેં માતાનો દીવો પૂર્વે ત્યાં સુધી પાસે જ ઊભો રહી, અને પછી હું ઉભી થઈ, એટલે એણે નાની ધડીમાં વાળી મુઠેલા કાગળ અને આપ્યા.

એ વાંચવા કુરસદ નહોતી. એ મારે માટે પજુ નહોતા. મેં પૂછ્યું, “ શું, હા કે ના ? ”

તેણે મેં જરા ફેરવી લીધું. “ ના. જદુ મોઢું થયું. ”

મારું દેહું એસી ગયું. મારું મગજ ઉઠ્યું અ. વ્યુ. આદ-આદયું ક્યાં જતાયે આ કોઈ હાથ પીચગયું નહિ !

પજુ વાદવિવાદને અવગણ્ય નહોતો. હવે તો ઉપર પજુ જરૂરજરૂર થયા માંડી હતી. પેર પજુ પાનિ થાટ જોના દના.

જનાં મેં ઉપરો પ્રવાસ કર્યો-આડું જોઈ ઉભેલી તેને જોઈ એક અંધોળા મારતાં મેં કહ્યું. “ હજી બે મિનિટ વિચર રહી રહી રહી રહી તારું સ્વાસ્થ્ય થાયે ? ”

તેણે મારી તરફ મોં ફેરવ્યું. અમારી આંખો મળી, તેની વિશાળ, ઘેરી આંખો તેના દેહમાં સૌથી મુંઝ હતી. ખરું જોતાં એનું આકર્ષણ આ આંખો અને તેના કાષ્ઠ જોવા મોડા સ્વરમાં હતું. તે ઘેરી આંખોમાં અત્યારે આકાશ નહિ પણ જલપિની અમાધતા હતી. તેના હોઠ જરા કંપતા હતા. છતાં મોં પર કો જાણ સ્વાપ્નનો દિમી હતી. “અબુ, તારો પાડ નહિ બન્યું. મહેન્દ્રનો પણ નહિ. કહેજો મને માફ કરે. હું કંચન ના નીવડી-કર્થાર છું. વગો બીજી શું કહું?” અને આંખોમાં આવજો અને જરા લચકતી ચાહે તે પોતાનો ઓગડીમાં જતી રહી.

વિરોધી ભાવોની અચકામગ્યથી વિચારશૂન્ય બનેલી હું બે પગે તો મૂક જેવી ગભી રહી. પછી ધીમે પગે ઘાસ ઉતરી, નાચેનું કામ પતાવી દીધું, અને કપડાં બદલવાને બદલને ઘેર જવા નીકળી.

હું ઘેર પહોંચી ત્યારે જનુ વાગ્યા હતા. આંખોમાં એક હલકી છતાં મજબૂત ડેમકાટ હતી. થોડક ખગ ઘોઘાસીખીને વસાવેલાં બે તરવરતા ઘોઘા એને જોવા હતા. મેં એ મારી એ.ગાળી. એ અમામ એક મિત્રની મારી હતી. કહેવાનું કે એક દિવસમાં એ મારીમાં તે અમદાવાદથી કોરોર પહોંચતા. આ મારી ધર પામે જોઈ હું જરા વિચારમાં પડી.

પણ આંદર એ તો એકલા જ હતા. કસી મથામનુ દે.૧ જ નહિ, તેમ આગમજુગદીમાં લાંબાવી મેગી કોરોનીનું એક પ્રાચીન એ લહેરથી વાગતા હતા. અને આવતી જોઈને પણ એમણે પોતાની રથ નિ લખાવી નહિ.

તે પામે જરા પેલા કસગતી થકી એમના પગ નાંખી. એ.૧૦૦ નિટન એકની પેમને તે બહી મુઠે, અને કાચા હાથે થન ૮૮૦ બે..

એમને થકી કપડો બે ચિહ્ન બેટ હતું.

“આ તો રમેશની છે,” અંદરની ચીટ્ટોની ધડો પર ‘૨’ અક્ષર લેખે તેમણે કહ્યું. “આ મારા પર છે.”

તેમના પરની ચિટ્ટો ફુંકી હતી. “ત્રેમચૌર્યનો—મરદાનગી-ભરી દીધાવરીનો જન્મનો નથી ગયો તે જાણી જોડલો આનંદ થાય છે, તેટલોજ હર કલાકનો તકાવત પાડી એનો લાભ લેતાં મને વિધાતાએ શકી છે, એથી ખેદ થાય છે. બીજાં મને નહિ સમજે, પણ તમે તો સમજશો જ. એક બાણુ લોકો જેને પરમ સૌભાગ્ય ગણે છે, બીજી બાણુ માતપિનાની મૃત્યુથી ભયંકર નાભોસી,—કદાચ મૃત્યુ—અને નાની બહેનોનું બગડતું બવિધ—તે બે વચ્ચે મેં પહેલાને જતું કર્યું છે. તમેજ એક-વાર કહેશું, ને, કે તપ અને બલિદાન એ માનવતાનાં લક્ષણ છે !

મારે કરજો અને કરાવજો. વિરોધ શું કરું ? નાની બહેન જણી છે તો સદાએ ગણુશો એમ માનું છું.”

રૂઢવાટ છતાં એ સ્વરથતાથી ઝીણે અક્ષરે લખેલી આ ચિટ્ટી હતી. મારા પતિએ તે વાંચી અને આપી. પછી રમેશ પરની ચિટ્ટી હાથમાં લીધી. ‘ઉપાકું ?’ તેમણે મને પૂછ્યું.

મેં હા પાડી, “રમેશભાઈને ઝાઝામાં ઝાઝો આધાત કરવો દોષ તો આપણે આ ચિટ્ટીમાં શું છે, તે સમજી લઈએ.”

તેમણે તે ઉપાડી. આંખથી બીના લાગતા તે કાગળ પરના અક્ષરો પણ આંખથી ચેગમેલા હતા. પણ સંઘો બદલે ઘણાં હતા. “હર કલાકના વિધાને વિધિએ એક ભરતો અંતર પાડે છે. શું થયું ? શું કરું ? મારે કરવું અને જૂની જાણે.....અને કુખી રજો. મારે આગર કુખી થવા મથવું. તમને કુખી જાણો કે મન પાગીલ.”

મારા મગમાં એક કુલકું જાણી રહ્યું. મારા પતિનો આંખમાં પણ કાગળોનાં અક્ષરો. પંચ મિનિટ અને કુંચ કુંચ બેઠી રહી.

તેમણે મુંગા મુંગા ઉડીને ટૂંકામાંથી પાણી લઈ પીધું, અને મને આપ્યું. મોં ઘોષ, નાક નસીકી, થોડું પાણી પી મેં સ્વસ્થતા મેળવી;

તેમણે ઘડીબાજ પર નજર નાંખી. 'સવા ત્રણ થયા હતા,

"દરે સમય નથી, અત્યુ." તેમણે કહ્યું. "પચિંક મિનિટમાં બાકુશ્ય અને કશ્મી આવશે. સાડા ત્રણે રમેશ આવશે. તે પહેલાં આપણે થોડી વાત કરી લઈએ."

મેં સ્ટવ ચેતાવી પાંચ પચાસ પાણી ભર્યું. "બાકુશ્ય-બાકુ બધું જાણે છે?" મેં પૂછ્યું.

"હારનો," તેમણે કહ્યું, "કશ્મીને ભગ્વચારનો પાક જોનાં એમને આજ મવારે કહેતું જ પડ્યું. ને પંચ એમનું તો ઠીક, પંચ રમેશનું શું?"

મને પગ વિચાર થઈ પડ્યો. "કાલે રાત્રે જ એમને ના કહી દીધી દોન તો ઠીક થાત," મેં કહ્યું. "પંચ તે વખતે એમને બાધાનથી બચાવવા મેં જરા મેળી વાત કરી, નહિ તો નિશ્ચયે કાલે ચોખ્ખી ના કહી હતી, ને!"

"ના," તેમણે કહ્યું. "કાલે એને બાધાપાત્ર મંદિરોમાં ના પાડેલી. આજ વિચાર બદલે એવો જગ મે મેળવે રોય તો આપણાથી પ્રવલ ના હોય. હું તો હજીએ નિશ ચાલે પને વિચાર બદલે તો કંઈ કરી છું."

"શું?" મેં કહ્યું.

"ન રતે બદલે વચ્ચાળ વચોચામાં બેઠાન થઈ જવ," મેં કહ્યું. "એકલે બેઠે જાય એવો એવો કશ્મી આવી."

"એ લગભગ કંઈ કરે નહિ" મેં કંટાળાથી કહ્યું, "દરે નિશ ના મને બેઠે બેઠે મનમાં ઠીક ખાઈ?"

તેમણે ડાકું ધુણાવ્યું. "ના. હવે મનાવવાનો અર્થ જ નથી." પછી તે મૂળ વાત પર આવ્યા. "જો આપુંજ કંઈ થાય એ વ્યાજમાં રાખી મેં વાલકૃષ્ણને વહેલો બોલાવ્યો છે. એ આવશે એટલે ગાડીમાં પાછો ઘેર જશે, અને સાડા ચારે આવશે. રમેશ સાથે તે પહેલાં પતાવી લઈશું. પછી વાલકૃષ્ણને લઈ હું ત્યાં આવોશ. બરાબર !"

"હા," મેં કહ્યું, "મારે ચાર વાગે તો જવું પડશે." મેં ચંદા ગાળી તપેલીમાં ભરી એટલામાં વાલકૃષ્ણે બારણું ઠોક્યું; અને બંને હાજલ થયા. અમે અંદર ચોકમાં આવ્યા.

"જેલ ખલાસ," મારા પતિએ હસતાં હસતાં કહ્યું, "મેં બે વ્યાજા ચાલ પતિ પત્નિ પાસે મુકી.

"શું થયું ?" વાલકૃષ્ણે પૂછ્યું.

"કન્યાએ ના પાડી. ઘેર રાજવંશી પરોણા-માખાપને ઝેર ખાતું પડે-એ કરતાં ચોતાતું બલીદાન એણે છટ ગવ્યું." મારા પતિએ ઝડપથી જણાવી દીધું. "એ કહે છે, કે આપણે ત્રણ દિવસ મોડા પડ્યા."

"બિચારી !" કહ્યા બેસી લી.

"હવે ?" બાગુણે પૂછ્યું.

"તમે બહાર માઢી છે, તેમાં બેસી જય બહાર ફરી આવો. સાડા ચારે આવજો. તે પહેલાં રમેશ જોડે પતાવી નાખું ને ?" મારા પતિએ સમજાવ્યું.

"હા," બાગુણે કહ્યું. "તે વખતે જમે કાતર ના દોષમે, એજ લી છે."

જયદીયો પતાવી મારી સહે દિલ્લકાર પ્રમાણે અભિરામ ફરી બની મારા પતિ જોડે બહાર રજ. ત્યાંને ઉપાડી જ્યાંની મંડીમાં બની બહાર ફરવા ઉપડી રજ.

એને તેણે હજી ને તેના મનમાં નહોતો કે તે
એણે એણે હું ને એણે એણે એણે એણે એણે
એણે એણે એણે એણે એણે એણે એણે

એણે એણે એણે એણે એણે એણે એણે
એણે એણે એણે એણે એણે એણે એણે
એણે એણે એણે એણે એણે એણે એણે

એણે એણે એણે એણે એણે એણે એણે
એણે એણે એણે એણે એણે એણે એણે

એણે એણે એણે એણે એણે એણે એણે

“અમ, ના ખરો” આણ પતિએ દિયો દેખ
“ના” એણે એણે એણે એણે એણે એણે

એણે એણે એણે એણે એણે એણે એણે
એણે એણે એણે એણે એણે એણે એણે

“તેણે એણે એણે એણે એણે એણે એણે

“એણે એણે એણે એણે એણે એણે એણે
એણે એણે એણે એણે એણે એણે એણે

એણે એણે એણે એણે એણે એણે એણે

“એણે એણે એણે એણે એણે એણે એણે

એણે એણે એણે એણે એણે એણે એણે

એણે એણે એણે એણે એણે એણે એણે

એણે એણે એણે એણે એણે એણે એણે
એણે એણે એણે એણે એણે એણે એણે
એણે એણે એણે એણે એણે એણે એણે

વાંચતાં વાંચતાં એમનો ચહેરો ઘોળા મુણી જેવો થઈ ગયો. તેમનું આખું શરીર મૂંઝવા લાગ્યું. મને ભય લાગ્યો કે તે તંમર ખાઈ નીચે પડશે.

પણ ખીટ જ પળે કોઈ કારણે રોષની લાવાય તેમના મોં પર દેખાઈ. “નાંચનારી ને અગિયું વાંકું.” તેમણે ગુસ્સાથી કહ્યું. “આમ હવે તો પહેલાં તું કામ લા પાડી હતી ?”

મેં જરા નરમાસથી કહ્યું, “એમણે પહેલેથી જ કહ્યું હતું કે આપણે મોઝા જોએ; એણે કહ્યું હતું કે ‘આટલા દિવસ ક્યાં હતા ?’ હવે પણ એજ કહે છે ને !”

પણ માથુસ પર જ્યારે ગુસ્સો સ્વાર ચાલે છે, ત્યારે વિવેક-શુદ્ધિ નાસી જાય છે. भारी સામેથી આંખ ફેરવી લઈ, એ મુંઝા મુંઝા પાંચેક મિનિટ દિવસ પર જેમી રહ્યા. માગ્ર પતિ તેમના પસંદાતા મુખમાવ જ્ઞાનથી નીરખતા હતા, અને મને તે પરિસ્થિતિનો ઉલ્લેખ લાવવા શક્તિ એકત્ર કરતા હતા.

વાતાવરણમાં કોઈ અકસ્માત ઉત્કળામણ હતું.

રમેશનાં ભવાં વધારે અને વધારે ગૂંથાતાં ગયાં. તેમનાં કોઈ વધારે અને વધારે બીંસાતા ગયાં. તેમની આંખોમાંની નીમવા વધારે અને વધારે કઠોર થતી ગઈ.

તેમણે તેમના પરની નિશની ચીઠી લીધી. “મુખી અને — મન વાગીય !” એટલું તે જાગ્રણ અને તેની ચીઠી મજાવામાં મુકી, અને ઉભા થયા.

“હું જાઉં છું.” તેમણે કહ્યું.

કોઈ જાગ્રણના ભય, અને અપેક્ષાથી માર દરેક મૂંઝવા લાગ્યું. મારા પતિની આંખમાં અમલી તેજ જાગ્યું.

“ક્યાં જાવ છો ?” તેમણે જન ઉચ્ચે દનાં પુછ્યું.

“મને ? અને બધાએ દક્ષ છે ?” મહેન્દ્રે કહ્યું, “તારા હાથે ગયેલા પ્રેમને મેં જાગૃત કર્યો. તારા હાથે હૃદયને આશા-વંત કયું. પણ મારા હાથમાં નહિ એવા સંજોગોને લીધે એ આશા હું પૂરી કરી શક્યો નહિ. અને મારો અપરાધ ગણવેલો તે ગણ્યો. પણ તારે એ ના બૂલવું જોઈએ, કે એ આશા છૂટી કરવામાં મારો સ્વાર્થ નહોતો. એ આશા ફળીભૂત કરવા મારેના પ્રયત્નમાં ભુલિ, ધન કે સાધનનો જરાએ ક્યાય નહોતો. એને મારે હું અને મારી પત્ની ખૂબ ગંભીર જોખમો ખેડતા હતા, અને અમારી યોજના પણ જેવી તેવી નહોતી. એ યોજના નિષ્ફળ જાય એમાં અમને સ્વાર્થ નથી. ઉલટું અત્યાદે તે એક મુંઝવે નિઃસ્વાર્થ મૈત્રી શુભાખ્યાનું તુલસાન થયું છે. આમ તારો આક્ષેપ ખોટો છે તે તારે કશું કરવું જોઈએ.”

અધિરાધથી આ લાંબુ બાપથ સંભળી રહેલા રમેશે કહ્યું, “વાર, એમ હશે. પણ હવે તો તમાગયો કાઈ થાય એમ નથી, ને ! હવે મને મારું ફાડી લેવા દો.” તેમણે એ પગલા બારણા તરફ બતાવ્યા.

મને અભરાદ થયો. નિરાશાના માર્ગો એ કાઈ જાન પર રી બેસે તો, હું તરત આડી ફરી. “એમ નહિ જવા દઉં, મેકમાઈ. અકળામણમાં તમે શું તું શું કરી બેસો. તમને મારા સમ છે. નીચે બેસો, સ્વરથ થાઓ. મરદ થઈ આમ શું થઈ શકે ?”

મારા પતિથી જે ના થઈ શકત તે માગ લખાડે કહ્યું. “આવેશ જોઈ જરા હાથ કાઢું નહીં. પોતે અપમાન કરી એવા મારા સહનથી એમને જરા દસવું પણ અપમાન ની નજરમાંની તીવ્રતા ઓછી થઈ.”

મેં એમને હાથ પકડ્યો. “રમુચ્છાઈ, રમુચ્છાઈ,” બાજુ રમી કહ્યું. “મને વચન આપો. કશું જાન નહિ કરો !”

“તેની જોડે તમારે હવે શી નીચ્ચત છે ?” કડવાસ અંતીખાસથી હલકતા સ્વરે રમેસે કહ્યું, “મને આજે આખો દિવસ તમે અધારામાં રાખ્યો. કાલ રાત્રે ચોખ્ખું” કહ્યું હોત, કે બાપુ ગોળને પાણીએ નાદિ લે તો આજે આખો દિવસ હતો. : મને તે કરત. પણ મને ખોટી આશા આપી તમે લોહોએ રાફ રાખ્યો અને એ રીતે તમે એની સલામતી સાચવી લીધી.

આ ખોટા, હડહડતા ખોટા આક્ષેપથી મારા પતિના મોં પર એક ક્ષણ જવાળામુખીની જ્યોત પથરાઈ ગઈ. તેમના જમણા હાથની મુઠી વગી. તે હાથની નસો ધ્રુજી ઉઠી.

મારા હૃદયમાં પણ રોષ ઉભરાયો, “આટલું કરતાંમે ?” મેં જરા કડવાસથી મારા પતિને કહ્યું, “હું તો કહેતી હતી જ કે જરામાં થતીઆ મળશે. હવે, સાંભળો.”

આટલા વખતમાં સ્વસ્થતા મેળવી ચૂકેલા મહેન્દ્ર બોલ્યા, “અત્યુ ધાન થા, રમેશ, તેં એવો ખગળ આક્ષેપ કર્યો છે કે તારો આવી વિષમ પરિસ્થિતિ ના હોત તો તે કહીયે માર કરાવ નહિ. દુઃખના આવેશથી તને ક્રોધ થાય, અને તું થણુ બૂલી જાય એ દુઃખનું” હું, માટે જ નિસ્વાઈ મેચીથી જ કરેલા કાલેનો આવો બદલો દુઃવાદ રાખવાનો નથી.”

જવાબ આપવાની પરવા કર્યા વગર રમેસે માથા જમ માટે પુલ ફેરવી.

“મને ? અને બધાએ હક્ક છે ?” મહેન્દ્રે કહ્યું, “તારા હર્ષ ગમેલા પ્રેમને મેં જાતલ કર્યો. તારા હતાશ હૃદયને આશા-વંત કયું”. પણ મારા હાથમાં નહિ એવા સંજોગોને લીધે એ આશા હું પૂરી કરી શક્યો નહિ. આને મારો અપરાધ ગણવો હોય તો ગણ. પણ તારે એ ના બૂઝવું જોઈએ, કે એ આશા છૂતી કરવામાં મારો સ્વાર્થ નહોતો. એ આશા ફળીભૂત કરવા માટેના પ્રયત્નમાં શ્રદ્ધિ, ધન કે સાધનનો જરાએ ક્યાશ નહોતી. એને માટે હું અને મારી પત્ની ખૂબ ગંભીર જોખમો ખેડતાં હતાં, અને અમારી યોજના પણ જેવી તેવી નહોતી. એ યોજના નિષ્ફળ જાય એમાં અમને સ્વાર્થ નથી. ઉલટું અત્યારે તો એક મુદ્દર નિઃસ્વાર્થ મૈત્રી શુભાખ્યાનું નુકસાન થયું છે. આમ તારો આલોપ ખોટો છે તે તારે કબુલ કરવું જોઈએ.”

અધિરાધથી આ લાંબુ બાપણ સંબંધો રહેલા રહેશે કહ્યું, “પાર, એમ હશે, પણ હવે તો તમારાથી કાંઈ થાય એમ નથી, ને હવે મને મારું ફોફી લેવા દો.” તેમજે એ પગલા બારણા ગરક બધાં.

મને ગભરાઈ થયો. નિરાશાના માર્ગો એ શાંત મન પર રી બેસે તો, હું તરત આડી ફરી. “એમ નહિ જવા દઉં, મેલમાઈ. અજાણમણમાં તમે શું શું ॥ કરી બેસો. તમને ૧૨૫ સમ છે. નીચે બેસો, સ્વસ્થ થાઓ. ખરેખર આમ શું ૧ છે ?”

મારા પતિથી જે ના થઈ શકત તે માગ રુબોએ કહ્યું. ॥ આવેલ જોઈ જરા હૃદય કુણું જન્મ્યું. પોતે અપમાત ॥ એવા મારા સમયથી એમને જરા હૃદય ॥ પણ અપમાત ॥ ની નજરમાંની તીખાઈ એટલી થઈ.

મેં એમનો હાથ પકડ્યો. “રમુમાઈ, રમુમાઈ.” આજરથી કહ્યું. “મને જન્મ આપો. કશું જન્મ ૧૨ નહિ કરો ?”

પ્રેમ (કે મોહ) જ્યારે વેરનું રૂપ લે છે ત્યારે એ કિન્નો
 મેની કાતીલ કૂરતામાં પરિણમે છે એ મે' ત્યારે અનુભવ્યું. એક
 દાનુધન્યુ' મારા અંગેઅંગમાં ખાવી ગયું, પણ સાથે સાથે
 મને મૃત્યુ સોજે કળાએ તપતો હોય અને પવને રજા લીધી હોય
 અને જેવો પરસેવો થાય એવા પરસેવાના ઝેર મારા શરીર પર
 રેલાયા.

મારા પતિને તો સીનો બદલાઈ ગયો. મુઢનું આઘાતન
 આપતા હોય એવા મહામ સ્વરે એમણે કહ્યું, "એ હરગીઝ
 ન અને, રમેશ !"

"કેમ ના અને ?" માથું જરા પાછળ ફેંકતાં રમેશે પુછ્યું.
 "મે' તને પહેલે દિવસે કહ્યુંજ હતું," મારા પતિએ એવેજ
 અવાજે કહ્યું, "કે નિરંજનાની ઈચ્છા હતી તો તમારા લગ્ન
 મોડવાની જવાબદારી મારી છે. એટલે એની ઈચ્છા એ મુખ્ય
 રસ છે."

"અને મારી નહિ ?" રમેશે જરા ભવા ઉંચકતા કહ્યું.
 "ના." મહેન્દ્રે કહ્યું, "આપણા સમાજમાંની સ્ત્રીની સ્થિતિ
 તેના સ્ત્રીઓ તરફ મુજબતા કાબવણી એ હરજ છે."

"એ તો ઠીક," રમેશે કડવાઈથી કહ્યું.
 "અને," તેના બોલને ન મળીશરતાં મહેન્દ્રે કહ્યું, "અને
 મેં એને વચન આપ્યું છે, કે, એની ઈચ્છા પ્રમાણેજ થશે.
 રમેશની આંખમાં ખુબસ સાથે કટાક્ષ ચમક્યો. "મે' નથી
 આપ્યું, ને ?"

માનવમનની એ વિનિયતા હશે, કે જે સોજો ખૂબ
 દૂરેડીપૂર્વક રોજનાઓ પડી દો, સઘન અંતગમ્યની સ્ત્રી
 વિષયો વિચારી લઈ પ્રતિક્રિયા તેવાર ગમે છે, તે સોજો જાગૃદારી
 પરિસ્થિતિ આવતાં મુશ્કેલ નહીં હોય. અને સ્વરસન

ગુમાવતા હશે ? મને લાગ્યું કે મારા પતિની વૈજ્ઞાનિક તટસ્થતાને લીધે સદા જાગૃત સ્વસ્થતા ઓસરતી હતી. નાડીનો એક પથ ધમકારો ના વખો હોય એવી શાંતિથી વિકટ જાંગોમાં બહુમિયાર જળવાયેલું ધૈર્ય ખૂટવા લાગ્યું હતું. સમજાવટ, દ્વિતીયે પડતાં મુકી કદાચ જાળજાળરી પર વાત જાય એમ મામતો હતો.

‘એટલે ?’ એમણે ભયંકર શાંતિથી કયું.

જરા ઓઠ મરડી રમેશે કયું, ‘એટલે એમ કે એની કમજા પ્રમાણે તમારે વર્તવાનું. મારા વર્તન માટે હું દરનંત છું.’

પરિસ્થિતિ વધુસતી અટકાવવા માટે હવે મારે વચ્ચે પડવું જ જોઈએ એવું હતું. કારણ, કે જે પ્રયત્ન ભાવોની અથડામયુમાં વંચાનુગત, સ્વાભાવગત, અને સિદ્ધાન્તસિદ્ધ સંરેકારો સોપ થઈ માનવ આદીમાનવ જેવો ચર્ચાજન્ય છે, એવી અથડામયુ ઉભી થતી હતી.

પછીથી પસ્તાવો ટ્રેરે એવો મોઢ કડવો બોલ મારા પતિના ઓઠ પર ન આવે તે પહેલાં દાખતાં એક મહેનથી એમને વારી હું બેતી વચ્ચે આવી. ‘તમારું કહેવું સાચું છે, રમુખાઈ,’ તદ્દન હાનિ, શામક અચાજે મેં કયું, ‘જમ તમારા પમચાળી નિશા સંભારવું શું થશે એ વિચારું છું ?’

તદ્વચાર મામે તદ્વચાર અથડાવ તે તાનુખા કરે, જમ તદ્વચાર સામે રનો ચાલે દોઢ તે તદ્વચારનો કર નકામે જાય છે. તદ્દન સ્વજનિક અને દગલ મારા અચાજથી જ વાતચતનું જગા દગલું થયું. અને પુરા સુને પુરાને નકામે સ્વીકારી તેથી, કે કાલ્ય તેમજ મુકી મેં સ્વીકાર્યું તેથી રમેજન એંગા પસી તમે રેખાએ કીલી પડી.

‘મારે સંસ્કાર કદાચ મને એ તેજે વિચારું છું ?’

અનિચિત્ત જન જે સ્વજ પીને જનને દેવ એવો અચરો એમને

હું, 'મારા આખા જીવનને એક સળંગ વેદનાનું એણે રૂપ બાંધ્યું' ત્યારે એણે કંઈ વિચાર કર્યો હતો ?'

'હેમ જાણ્યું કે નહિ કર્યો હોય ?' એ અવાજમાં મૃદુતા સથે આજંબ ઉમેરનાં હતાં. 'જે આંખોની વિચાળતા, ગહનતા અને નિર્મળતાને તમે વખાણતા હતા, જે આંખોને લીધે જ તેનું આકર્ષણ હતું, તે તમે આજે જોઈ છે ? ફૂલીને ટેટા થયેલા પોપચા, હિંગલોક જેવા ડોળા, ઝાંખી પડેલી કીકી,—એ બધું શું સૂચવે છે ? હોયલના છૂંટાયેલા ગળામાંથી નીકળતો હોય તેવો અવાજ તો વરસોથી અલોપ થયો છે, અને આજે તો કોકી જેવા કંઈય છે, અને નેતરની સોટી જેવી ઝીની દેહલતા તો હવે લગતી મળે છે. કાલે ઘોડી વાર માટે એ આંખમાં બોજસ આપ્યું હતું, એ સ્વરમાં માર્દન આપ્યું હતું, એ દેહલતામાં તરવરાટ આવ્યો હતો—

કોકીને વખતે કુદરત કેવી કવિતા રચી રહે છે ? વાક્યે વાક્યે એમના અંતરને હું સ્પર્શતી હતી. એ દેખાતું મધું તેમ તેમ હું ઉત્સાહથી આગળ વધી. 'સરે પશુ કેવા ઉમંગથી ઉઠી તે નીચે ઉતરી હતી પણ પિતાને નયિંતાઈની નિદ્રામાં નિરતિ પોરેલા જોયા અને તેના પગ લથડી ગયા.'

તેમની વેદના વધની હતી, પણ તેના પ્રત્યાષાતનું એર ધકેલું હતું.

મારા જ વર્જનથી મારે હલમ ભરાઈ મધું હોય તેમ મગમગે સાદે ઉત્તરુ વાક્ય હું બોલી, અને જાણે એ દરેકનાં સમજાણી કશુંના પણ અમલ હોય તેમ આંખો પર પાલક ધાની હતી, અને એકમાં પડેલી એક ખુરશી પર હું બેસી પડી.

કુદરતેનાં આ અભિનયની પારી અમર હઈ. તેમનાં એ પર નેના કશુંયે વિચારની ખામી થઈ, તેમની આંખમાં નામદલ જાણી.

प्रियपात्रना श्ववदराणां कृष्णनयी कथा प्रेमिकने आधात
यने नयी ?—

[illegible][illegible]

467140 100 x 125 10 10 10 10 10

અને એ સજા ૬૩૩૫, ૪૧, ૧૦૩, ૧૦૩
એ કૃષ્ણ ' ૧મે મના એક ૪૦ કૃષ્ણ ૬૦ માત્રા ૧૦૦ ૧૦૦
અપેલા ૧૦ ૬૫ અમા ૧૦ કૃષ્ણ ૪૦ ૧૦ અમા ૧૦ ૧૦
એવે હો અમા પોત ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦

• એ મે આત્માવિતા સ્વતો શાક એનામા પનોરર - પામો.
પે. નના માત્રિવિધનો આખર અવસ્થા મ. મ. ર. ર. મ. મ. નુ કારિવ
સાકરર, નના પે. નનો રવરમ આજિવાપનુ નવરર આપુ-
પે. નનો નાને દોર ના.

[illegible]

૧૪૫૧ જાણ્ય પેરી મનો, હૃદયના મધે રીધા મલ
 નિઃશ્વાસ અને હોશથી આરોપાઃ જડના પિયગડ મર્દ. ૧ મારી
 ૧૪૫૨ મેઝી પડવા, અને આગુ જુગલિયા દુષ્ટ ૧૪૫૩

સુધી મરજીમાં નિર્દોષ હોવાની જાણ થતાં તેને ૫૦ મહિનાની

३२५७

કચુસેનાની લેખની દીવાલમાં જેમ જરાએ માગે મળતાં કચુસેનાની વિના વિદ્યેએ દખાણુ વધારી મૂકે, તેમ મેં પણ હવે આમજ ધસારો કર્યો.

‘ભાવિએ લોકેલા પડદા કાણુ ચીરી શકે ? કદાચ જે થયું છે તે હીક જ હતો ! એની એ સ્વાર્પણની ભાવના પરાટત ના થઈ હોત, એણે કુટુંબના ઈજ્જત અને સુખ કરતાં પોતાનો સ્વાર્થ વધારે મણગો હોત તો એના પ્રત્યાઘાતો બાલિષ્ઠ્યમાં શાએ હતા ! આખા કુટુંબની બેદાલીથી તેને પોતાને પોતાના સંસ્કારમાં શો સ્વાદ રહેત ! કાણુ જણે ? અને અનેક કરતાં એક જ હોમાય એમાં શે શું જોડું છે ? પણ સૌસદગ આ આત્મ-વિસ્તેષન કદપણું અધરૂં તો ખરૂં !’

જણે વિચારમાં સરતી જતી હોઉ તેમ મારો અવાજ ધીમે અને અપાર્થિવ થતો ગયો હતો. મારા પતિના સુખ પર પણ એની વિદ્યરક અસર દેખાતી હતી.

અને રમેશના હૃદયે ધીરે ધીરે માર્ગ લેવા માંડ્યો. પુર-સીના હાથ પરથી રેલાતાં મુઠા આંસુઓ મારા જોણને બીંજવડા લાગ્યા.

જરીપુરાણી એક સામાજિક રીતિના આ જત્રોસલશણી બલિ-ધનનાં મળપેતાં આ આંસુના સ્પર્શથી મારા મગમાં શે કચુસેના આગ્યો.

પુણ્યશાળાઓ જ અનુભવે એવી પાવનશરી કચુસેનામાં જ્ઞાન કરનાં જામે પતિપતિ પણ કાક પરમ પરિશુદ્ધિ પામવાં લાગ્યાં.

મટેન્ડનો હાથ મટેન્ડોની આપાસકે સહનુભૂતિથી તેમના ખમ્મા પર રેકાયો. મારો હાથ મથેયો સરી, હાથ પર ઊતરી, તેને ધીમે ધીમે જંપળા, આપાસન બાજવા અને સદરખો દાખ વચા શામ્યો.

એ જ પણ અમારી આંખો વચ્ચે એક પ્રકારની જેમતા થયેલી છે. જેવડે મારી ઇચ્છાશક્તિ આગળ એ નમ્યા એમણે આંખ ફેરવી લીધી.

તેમણે એક ઉંડા નિસાસો મૂક્યો. મારું હૃદય ડાલી ઉઠ્યું, પણ મારો નિશ્ચય ડગ્યો નહિ.

હિંમતી બાળકને સાચવીને ઘોડીઆમાંથી કાઢતું હોય એવી નરમાસથી તેમણે અંદરના ખીરસામાંથી લવંડર રંગના રેશમી રમાલમાં લપેટેલું એક નાનુંકું પોટકું કાઢ્યું. પ્રિયજનની જેમી વિદાય લેતા હોય એમ એને એકાદ પણ નીરખી, હાથથી જરા પપાળાને તે મારા હાથમાં મૂક્યું.

સ્વસ્થ પણ ત્યાગનાં કથનમાં હેમાં હથાવતી બબ્બતા હોય છે. ભૂતકાળની મધુરી આશાઓની આશ્વાસક, દાઢકે છતયે મીઠી સ્મૃતિનાં ઉર્લા અવશેષનો ત્યાગ કરવાનાં તેમનાં આ વર્તનથી મારાં જાગૃતિવાદી મારા સંબંધમાં આવેલું એક મોજું આપ્યું. એવધવાને અચકા એવી મેં જોયેલી તેમનો હાથ પકડી લીધો, અને મારી આંખો પર ઢાળ્યો.

“ભાઈ, ભાઈ,” કહીને મુગજાતો કંઈ વધારે બોલી શક્યો નહિ.

—કહે છે, ને, કે કહીને તે હૃદયની પ્રતિજ્ઞા આપી છે, અને એ પ્રતિજ્ઞા આગળતા, આત્માને નિર્મળતા સાંપડે છે.—

મને તેમ દોષ-પાપ પણ નવું સંબંધિ જોડાયેલાં બને એ ભાઈ જાહેરે આત્માનાં એ નીરને વહેણ રીપાં. તેમનો હાથ ખીંચી મેં. મારા હાથ પર એમનાં ઉંઝા જાંમુ પડ્યા હતા.

બને એવજ આવથી બરાઈ મહેલ કહેને જોખરીને મોકલો કરી મારા પતિ પણ પાસે બાબલ મારે અને હાથ મુરી લેવા. “જુ, હાં જ.”

રમેશના જોણામાં તે પત્રોનું બંડલ મુકી નાક નસીકવા ઉઠી, અને મોં ઘોઘ સ્વસ્થતા મેળવી. પછી એક અલમારીમાં લીલી મખમલની એક ખાલી ડબ્બી ઠાઠી, અને રમેશ પામેલ એ પત્રો લઈ લીધા.

—નિર્ભેળ પ્રેમની ઉખાનાં પાવક સ્પર્શન શું દેવાનેય સ્પર્શન હશે ? મને તેમ હો, ઉખાનો ઉછળો ચમત્તા સ્વસ્થ થયેલા માત્ર મગજને ઠોક મહાભાગ સત્ત્વ તરફથી એક ધન્ય પ્રેરણા મળી.

બન્ને પક્ષે ઉત્કટ બસિદ્ધાનયો પરમ પૂનિત બનેલાં પ્રેમના એ ભવ્ય સંભારણુનિ હેતાળમાતા બાળકને મહારે તેમ ડબ્બીમાં મુકતાં મને એ પ્રેરણા પ્રાપ્ત થઈ. હમણે હાથ લેખે એટલા રમેશ તરફ હું ફરી.

“ તમે આનું શું કરવા માગતા હતા, તેનો ખ્યાલ અ.વે છે, બાઈ ? તમે આ કનકને આપત. થયુંબરૂં તો કનક એ દાખી રાખત, અને પછી પુરુષોને સુસજ્જ કરતાથી નિરૂને આખી છ’દમી સારત ! ”

તેમના એક ક્ષુદ્ર ઉદ્ધવા. તેમની મુખમુદ્રા શીકડી પડી. તેમની આંખમાં ઠોક અમમ્મ અધકામળ—તપ કોપની—કદાચ દેખાઈ.

“ અને કદાચ..... ” એક વેધક દષ્ટિ નાંખતાં બાઈ અચાજ દર્શાવી રાખી મેં કહ્યું, “ કદાચ કનક પ.બ.ચ ના પાડત—કદાચ અસંભવિત મહાવિત બનત, અને એ રીતે રાખી પડેલી નિરૂને તત્કાલિન ત હુકમે તમારી બેઠે પડતી રત. તે શું ? કદાચ મુખે ભેડકુદની દેખાં સમગ્રી દર્શિયાં બનેકનનું ૨૫ ૧:મેરી નિદાન વિદરી કંજ તેના જાતને મેરી કરી નાંખત, વલ્કેસાં તેની બદેનનાં જલિયાં એજાલ: કદા બનુ— તપ રેહવત. અતિવિનયે જલેલ: રે.૨ બની તેમનાં નજ

એકનો વાદ વળુછીપી તપાના આતસથી દેવાને સતત પ્રજ્જાત,
અને તમારા સંસારમાં પ્રેમનાં કળ્લેલા કોલસામાંથી ઉપજતો
કાજો ધિક્કાર અને કડવાસ બધાપી રહેત !”

મિત્ર બાવોથી ઉપજતી પશ્ચાત્તાપ અને આત્મધૃશ્વળી,
લાલ-કાળા વાદળાઓ તેમનાં મુખ પર સાતતાળી રમવા લાગી.
કરમચેલા મુખભાવ સાથે વાંકા વળતાં મારાં છુટ્છુને જરા સ્પર્શી
તેમણે એટલું જ કહ્યું, “અવુ બહેન, તેં મને આજે એક
શબ્દનક પાપમાંથી બચાવ્યો છે.”

“પાપ શેનું, ભાઈ ?” હેતથી તેમનું માથું પસવારતાં મેં
કહ્યું. “જીવનનાં એર જીરવનાં કુબ્ધર છે: તમારા જેવા કોઈ જ
વીરલા આવા આઘાત જીરવી શકે.”

“ખરી વાત છે,” મારા પતિ બોલ્યા, “તારા વર્તનમાં
કોઈ દોષ ન કલાડી શકત.” ખુરસી પાસે બેઝી તેમણે રમેશના
બંને હાથ મુક્યો.

“અને હવે હું એક જ વસ્તુ માથું છું. સ્વાર્પણનાં આ
અમોઘા મંદીર પર એથી શે અમોઘો મુવર્ણકગથ ચડતી દે.”
રમેશના વાજની જોડે રમતાં મેં મારો પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો.

કોઈ કારમી કંપારી તેમના દેહમાંથી પસાર થઈ ગઈ.
“હજીએ કાંઈ બાકી છે, બહેન ?” અશક્તિ બાલકા અને
અપાત બવની મુંઝવણથી ઉપજતી આંતરમાં પ્રવલસભુ”
નિમિષ સિમન બેગવી તેમણે પૂછ્યું.

માફ દેખું જરા કમ્પું. દા મારે હું એમને વધારે કમ્પું
પું ? દા મારે એ આશયેનાં દેખનાં વનુમાં શરીરો કપલોન
સે.પરો વેંચીને કપીને અખરે જ વડેલ બપ દરેકા એ
બા ને વડેલ અને વધારે કમ્પું કમ્પું ?

પણ બળતું તો આછેડું ચાને ? ફેડું તો અધુરું શા માટે ? દુઃખનો કટોરો પીવો તો શા માટે એક દીપુંમે કટોરમાં રહેવા ફેડું ?

એક જ પગમાં આ વિચારો મગજમાંથી પસાર થયા. એક સ્નેહભરી, ચાચતી મીંટ તેમનાં મુખ ઉપર માંડી મેં ક્યું, “હા, ‘આ કાગળો તમે તમારે હાથે નિરને સમની બેઠ તરીકે આપો.”

મારા આ પ્રસ્તાવથી મારા પતિને જે આંચકો લાગ્યો તેનાથી જ રમેશને શું થયું હશે તે સમજી શકાશે. ખુશીની બેઠમાંથી જાણે વીંછીએ ડંખ દીધો હોય એમ મારાપતિ સૂરાગા ઊભા થઈ ગયા. “શું ?” સમજમ બરાડના હોય તેમ તે બોલી ઉઠ્યા.

થોડી બેચેતાણુ માટે તો હું તૈયાર હતી જ. “તમે જ વિચારો,” મેં મારા પતિને ક્યું, “રમેશભાઈ અહિં છે. નિર જોડે આ પ્રસંગ ના બન્યો હોત તો એનાં સમર્પણ એમને હાજર રહેતું જોઈએ. એમની ગેરહાજરીના કેવા કેવા અર્થ પડાવ્ય તે તમને જાણવાની જરૂર છે ? શા માટે નિરને માટે મમે તેવાં મપાટાં વડેના મુશ્કવાની બદબોધપ્રિય ન્યાનીસાએને તક આપવી ?”

“એ વિચારવા જેવું તો ખરું જ !” તેમને જવાબ આપ્યો.

રમેશના મોં પર વેદનાની ઝાંખ રેશાઈ ગઈ. “ના, મારાથી નહિ અવાચ.” તેમને ક્યું.

“અચરો, બાઈ, અચરો,” મેં ક્યું, “હું સમજું છું, કે એ બધી કિંવા વખતે તમારો હાથને એક હાથર પોછી ડંખવા કરશે. જનુ હેઠલા એવીજ કષ્ટકમાં તો તમે વચ્ચાં પા કીધાં છે. એની અવગત એ વાતજ રહી વિચારમાં છે ! અવગતે, અવગતે, બાઈ !” એકાદ તેમજ કાગળ જતા, એ હવે તેમજ ખજા પડે મુઠી, ઉત્કુળ થઈ બાંધમાં મેં બાંધે પડે.

એમની અગ્નિમાં ચાતનાનો મદ્યસાગર હતો. મારી અગ્નિમાં જે આંસું તો છલકાતાં હતાં જ. બન્નેનાં અગ્નિઅંગ કંપેતાં હતાં. મારા હૃદયના ધગધગારે જે સુણાતાં હશે.

“આવજો, ને ! આ બહેનની એટલી માંમણી પૂરશે, ને ?”

તેમનાં માલ અને હડપચીના સ્નાયુઓમાં ક્રોધ જળશે. વગરો આગ્યો, અને તેમણે ભગીરથ પ્રયત્નથી કાણુ મેળવી મેં ફેરવતાં કહ્યું, “આવીશ. બહેન. પણ એ નહિ બને ! મારાથી મેટ નહિ અપાયા !” ને ખુરસીમાં બેસી પડ્યા.

એ જ ખુરસીના હાથાપર બેસી મેં તેમનું માથું છાતીસર સુ લીધું, અને માતાના હેતથી ઘાબુ. ‘આપવી જોઈએ, બાપ.’ એક હાથ તેમના ગળામાં પડેલી, બીજો દાથે માથ પસવારતાં. મેં કહ્યું, “નવાણું ભયાં તો એક માટે જ કાં બાકી રાખે છે ? અને જરા વિચાર તો કરો. તમને થયેલા દુઃખનો ખ્યાલ નિશ્ચે ફેરો બારરૂપ હશે ? તમે જીને માફી આપો છો, એના મુખમાં મુખ જોવા મથો છો એટલાથી એના ભડકે બળતા હૃદયને ટટલી શકાના વગરો ? બાપ, બાપ,” લગભગ રડી પડતા અવાજે મેં કહ્યું, ‘આટલું તો કરો. હું જાણું છું તમારા બાવિમાં ધૂવ પ્રદેશનું કારનું થીત છવાયું છે. તેના જીવનમાં સદરાનું બગગતનું રનું છે. પણ શું થાય ? તમે માનવતાની પરમ કશાએ પડેલાં છો. આટલું કરો તો દેવ થશો ! તમારા ક્ષમાના આશાસન પર તો એનો જીવનતંત્ર દોરી રહેશે.”

મારા પગ પર આગું રાખી એ ફસેક વગ બેસી રહ્યો. એમના મનમાં આલતા બચાવક શુદ્ધમાં મારે દાન જ રહેતું થોડું હતું.

મારા પતિ પણ આવેના સંપર્કનથી દુઃખ નહોત્ય. તેમણે પ.મેલો પેતાનો દાથ રનેલના હાથમાં સેરવો.

કન્યાસ્નાન માટે હું દસેક મિનિટ મોડી હતી, પણ ગોર
તો વીસ મિનિટ મોડા હતા. હિંદુસ્તાનમાં કાણુ ધડીબાળને
કે આલે છે, નિશાળા સિવાય ! એટલે હું મોડી થઈ તેમાં
કંઈ થયું નહિ.

એ બધી ક્રિયા પતી ગઈ. ૭ વાગે વગરાળ આવ્યા. તે
પેદેલાં મહેન્દ્ર અને રમેશ આવી પહોંચ્યા. સાગન માટેનાં માંડવામાં
તેઓ ગોઠવાઈ પણ ગયા હતા.

સાત વાગે હસ્તમેળાપ થયો.

રીવાજ મુજબ તો લગ્નવિધિ પુરા પત્યે વરદેવના વડીસોને
આથીવોદ માંગતાં. વય, શોક કે બીજા કારણથી લગ્નમંડપમાં
ગેરહાજર રહેલા વડીસોને ઘેર તો લગ્ન પછી જ જવાનું હોય
છે. પણ પરમામથી આવેલા મહેમાનોમાંના જો કંઈ લગ્ન પછી
તરત જવાનાં હોય તો તેમને પણ લાગવાનો વિધિ તે દિવસે
કરી લેવાય છે. આ પ્રમાણે સાડા સાતે નવપરિભિન્ન દંપતીને
ઘઉં હું નીકળી.

ધર્માબરો આ મહેમાનો સામેજ આવેલા અતિથિગૃહમાં હતા.
એ લોકો પાસે દંપતી ગયાં, નમ્યાં, આશિર્વાદ અને કંઈક
પુરસ્કાર પામ્યાં. આ સમય દરમ્યાન એ ગૃહનો એક અટારીમાં
મહેન્દ્ર રમેશ સાથે બેઠા હતા, એ મેં ત્રેણ લાપ્તું હતું. અમરિનો
ભેડોના વિધિ પાલકો, મેં જમાઈરાજને એમના નકકી કરેલા
સ્થાને પહોંચાડ્યા, અને ત્રિશને મહેન્દ્ર પાસે લઈ જવાને મિમે
અતિથિગૃહમાં પાછી લાવી.

નવપરિભિન્નની લગ્નનાં બિાદમાં દરબની ઉદ્દામીનનાને
નંબીરનાનો રસમ ધરાવી એ ખારી સમયે જતી, પણ જવ.રે
અટારીમાં લાગણ હતી મહેડના સપોને એણે લેવા, એટલે એ
જવ.રે નવપરિભિન્નની દેખાવથી તેના

પીડીચોળ્યા મુખ ઉપર લાલ અને ઘોળા રંગની તકડી ઝાંપ હેરાફેરા ખાવા લાગી. વધી ગયેલાં આસોડાંસથી જાતી ઉઝાડ મારી રહી, અને મન ઉપરનો કાશુ ગુમાવો તેણે લયડીકે ખાધું

મેં તરત હાથથી ટેકાવી લીધી, “નિર, સ્વસ્થ થા.”

અનિયમિત ચાહે તે મહેન્દ્રની પાસે ગઈ, અને હાથ જોડે નમી ગઈ.

“આત્મા જીતે તેને શું આશિર્વાદ અપાય ?” મમનાથ તેને માથે હાથ ટેકવતાં મહેન્દ્રે કહ્યું, “એટલું જ પ્રાર્થુ” હું, કે ભવાઈવીના દુર્ગમ પંથની કડોર આપત્તિઓ સહન કરવાનું ધૈર્ય જળવાઈ રહે !”

તે પાછા હાંમા, એટલે મેં કહ્યું, “નિર, આ રમેશભાઈ! વધે અને સમયેણે તે તારા વડીલ થાય છે. તેમને નમસ્કાર કર.”

અનેક વિયોગોની નિરવધિ પાનનાઓનાં એક સામટાં સરવાળા જેવી આ સંયોગની વેદનાથી ઉપજેલા ભાવ વર્તુલનું માફ ગણું નથી. એ જોવાની મેં મારી તાકાત નહેતી. માનવ-હાથની સહનશક્તિની સીમાઓ તે જાનેએ એજાગી હતી. પણ એથી વધારે સહન અત્યારે તે કરતા હતા. એ અકસ્માત વેદના નિહાળી અને આ મેજાપ કગવડ માટે મારી જાન પર પૂના ઉપજી જોવા કારણ નિરખવા અસહન મારી આંખે મેં ફેરવી લીધી.

હાલ અને મમજા જાને જાહેર મારેલાં વાનું કામ હાનું કરી રહે ? નિરજનને વાંકા વાનું રમેશના મનુ રાખવું.

અને જાને તેડતા જાનવડાંએનાં વાંકાને પસંદ કરે એ હસતે હસતે જે પૌરુષી દાનવું છે. એ પૌરુષી રહેતો જે મારે હાથ મુકે. અને કહ્યું. “નિર, જાહેર, દુખ વાંકો.”

મેં એક ધૂરકું ઘાળી દીધું, અને તેમનો તરફ જોયું. “લે, બહેન,” રમેશ કહ્યું, અને પેલી પેટી સામે ધરી.

હવે મહેન્દ્રે સોનેરી શાહીયા લખેલી એક ચીઠ્ઠી ચોઢી દીધી. તેમાં લખ્યું હતું, “બહેન નીરને,

રમેશ તરફથી—

લગ્નની ખેટ.”

સીમાપાર ગયેલી સદનશક્તિને જે બીજી સીમા નહતી હતી, યંત્રવત્ નિરૂપે એ કમી દાયમાં લીધી, અને પછી જમીન પર ફસાઈ પડી. રમેશ પણ લઘડીઆં ખાતા બીંત પાસે જઈ ગયા રહ્યા.

સદાયે સમયસામ્યક મહેન્દ્રે રમેશને પાણી આપ્યું. જોકે જેવી જાતેથી માસમાં જે અકસ્માત જોતન આપ્યું. નિરને મેં યોગમાં લીધી, અને મહેન્દ્રે આપેલું પાણી નેત્રે પાડ્યું.

એક પ્રપાસથી જનનેએ સ્વસ્થતા સામી, અને નિરને લગ્ન દેખાઈ ગયા. પણ દાર પામે જગ અગાધી નિરૂપે મને કશું નહીં. મારા મનને ઠીક ના લાગ્યું, છતાં દે જરી.

રમેશ અમને અનિમિત્ત આજોગી જોવા દતા. મહેન્દ્રે મોઝે પડાવે દેખા દતા.

રમેશને રહે મેં કહ્યું, “એક કાર્ડ, આજે અદિ” જમીને જોતે.”

“મને માફ કરો, આ” રમેશ કહ્યું “એ વાંદરે કહ્યું છે.”

“નિરની પ્રજ્વલ છે, એક જ વાત—પરેની અને તેની વચ્ચે” મેં જાણવતા અને રાતરો જણાવતા મહેન્દ્રે કહ્યું.

“ રમેશ, ચલા દે. ” મધાન દમીને માગ પતિએ કહ્યું.
 “ હૃદયના રહ્યા સલા તંતુઓની આફતીની હેતી ગંતુ બધે
 બને માપી લે. ”

“ રમેશે ઉત્તર આપ્યો નહિ, પણ એમની સંમતિ માની અને
 ચાલ્યા ગયાં.

x

x

x

પછી મહેમાનોના મંડળમાં જ મહેન્દ્ર અને રમેશ જમવા
 બેઠા. હું અને નિરંજી સખીઓ પીરસવા દતા. હેતે હેતે નિરંજી
 અને અહીં લાભ્યા. હૃદયના બાવો ધુપારી દષ્ટ એણે સદાજ
 કૃતિમ સ્વાસ્થ્યથી થોડું થોડું પીરમું. પ્રિયતમાના હેતી
 પરસાળના બે ચાર માસ ગળે ઉતારી રમેશ ઉભા થઈ ગયા.

અને ગતની ગાડીએ જવાનું કાગળ આપી તે મહેન્દ્ર સાથે
 ચાલી નીકળ્યા.

અનિચિત્તના ઓટલા સુધી અને બે સાથે આપ્યું. આંત્રિ:
 મેળવ્યા વગર વિધિએ વિખૂટા પાડેલા આ પ્રેમીઓએ ‘આવળે’
 ના અરપટ ઉદ્ધાર સાથે અંતીમ વિદાય લીધી.

‘ રમેશ-આવળા બવથી માગ ભવે:ભવના નાથ ! ’ જાગે,
 અરપટ ઉદ્ધાર કરી નિર્ગળનાએ બાગમાં અને બેઠો આંત્રિ મેઝા

ઉત્તર સનુદના દીમગળમાં અવચર્ચ મેઝા નીલા મેઝા તેનું
 નિઃસ્વેદન અવિજ્ઞાન તેની આંત્રિ મામે તરવડું દર્શ ? —

— અને જીવનમદગનાં વેગનમાં જીવનને ઘડી દેલા જતા
 આંત્રિ મેઝાને જે રમેશને ઉપર પથને આગ પતિની
 આંત્રિ જતાં હું નિરંજી નહીં.....

‘સંદેશ ગ્રંથમાળા’
 પાંચમા વર્ષમાં પ્રવેશે છે.
 પાંચમી એણીના માહકેળની ઉત્તમ સાહિત્ય મેળવો.

‘સંદેશ ગ્રંથમાળા’ની પાંચમી એણીના
 માહકેળને નીચેનાં પુસ્તકો આપવામાં આવશે.
૧ જવાહર અને હિંદ શ્રી. કુંગરશી ધ. સ. પદ
 (સચિત રાષ્ટ્રીય પ્રકાશન) કિં. રૂ. ૪-૦-૦

૨ ચંદ બારેટ શ્રી. મંજુલાલ દેસાઈ
 (સચિત ઐતિહાસિક નવલકથા) કિં. રૂ. ૫-૮-૦
૩ સમતા શ્રી. ઉમાકાન્ત
 (સામાજિક નવલકથા) (છપાય છે.)

૮ રૂપિયામાં ૧,૦૦૦ પૃષ્ઠનું વાંચન

પાંચમી એણીમાં ‘સંદેશ ગ્રંથમાળા’ના માહકેળને ૧૦૦૦
 પૃષ્ઠનું (કાઉન્ટ ૧૬ પેજ) સર્વોત્તમ, સિદ્ધ અને રસમય વાંચન
 આપવામાં આવશે. આ ગ્રંથમાળાનું લવાજમ રૂ. ૯)

નવ રૂપિયા રૂપિયામાં આવ્યું છે.
 ‘સંદેશ ગ્રંથમાળા’નું પાંચમી એણીનું લવાજમ તુરંતજ
 મોકલી આપો. ‘જવાહર અને હિંદ’ અને ‘ચંદ બારેટ’
 ના બે સચિત પ્રકાશનો તાજેતરમાં જ પ્રગટ થનાર છે. ગ્રંથ-
 માળાના નિવન કરેલા પુસ્તકોના કમમાં કે પુસ્તકની સંખ્યામાં
 મંજૂરગણના ફેરફાર થઈ શકે એ અમારી નેતિક ફરજ નહીં
 રહે. પૃષ્ઠ મંજૂરનું વાંચન આપણ પુરતી જ રહેશે.

ખદારગણ ‘સંદેશ’ના અંગ્રેજી હિંદી પત્ર
 આ ગ્રંથમાળાના માહકેળ રૂ. રૂપિયા છે.
સંદેશ પ્રકાશન મંદિર માર્ગપત્ર,
 અમદાવાદ.

ખાલસાથી ગ્રંથમાળાનો બીજો ગુરુછ તૈયાર થાય છે

સંપાદક : શ્રી. જીવરામ જોષી

પહેલા ગુરુછમાં છ જે પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ગયાં છે. દરે બીજા ગુરુછમાં તેવાં જ છ પુસ્તકો પ્રગટ થશે, જરૂરી માહક જની જાણે, તેમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો પ્રગટ થશે.

મીયાં દુસડી ભાગ બીજો. આમા પહેલા ભાગ કરતા થયે એવી વાતો છે, મિયાં દુસડી દસના થકાવે એવાં પરાક્રમે કરે છે.

ટીડો સાંઠ: ગરીબ અને નમાસા જેવો છાકરો ટીડો સાંઠ બને છે, પણ તે એવાં કામો કરે છે કે સૌ કંઈ થઈ જાય છે, રસ છલકતી વિનોદ અને સાહસભરી વાર્તા છે.

થાથા ચૈયા: ભજવવા જેવી નાનકડી નાટિકાઓ અને રસાળ ગીતોનો સુંદર સંગ્રહ છે, વાર્તાથીય થયે એવો રસભર્યો છે. ગીતો તો બધાં જ મોઢે કરવા જેવાં છે.

ભોજની ચતુર સભા: ચતુરાઈ અને જુદાજુદા વર્ણાશ્રી, આત્મક સાધે મગજને કરે છે, વાર્તાઓ એક એકથી રસાળ.

પુરાણની વાતો: બામ બીજો, આપણા પુરાણોની આ નવી વાતો નવી દ્રષ્ટિ આપે છે, રસભરી અને સુવિચારથી છલકતી. નાના મોટાં સૌનેમને તેવી.

લેઢી જાલ: વિજ્ઞાનની આ અજબ વાર્તા દ્વારમાથી મૂળની નહિ અર્થ. એથ. છ. વેદાંતી કરવાના થ પદોની નવ અનુ વેદાંતી નથ આના ભરુ છે.

દરેક ભાગમાં સંગ્રહના જેવું આ અમુલ્ય સાહિત્ય છે. આ છ જે પુસ્તકો કેવળ પાંચ રૂપિયામાં થેર બેઠાં મળે છે. આનું રસભર્યું વાંચન, વિદ્યેશી બરપુર, લગ્ની જાનના કામગીર, રંજરેલી પુત્રી, એ જોનાં એ એકલું સરુ જાણાય કે મરેન આપ્યા જેવું છે.

બામ દુરવાળની કેવા કરવાના દેવુથી જ ખાલ જા.ઈને આ મૂલ્યમાં પુસ્તકો આપોએ બીએ.

આઈ મુંદર ને સરુ સાહિત્ય કેવાનું મુકો નહિ. દા. પાંચ માકોની જાણી માવક જાની જાણે, લગ્નજમ મોળાની વેગ " ખ. જ દુરુ જાણમ " ઇ એક જાણી જા.ઈ. — જોષી —

સંદેશ પ્રકાશન મંદિર સારંગપુર-અમદાવાદ.

સોકસાદિત્યના આચારે લખાવેલી, ગુજરાતી
ભાષામાં પ્રથમ પ્રગટ થતી અપૂર્વ નવલકથા

પિંગાલા

લેખક

શ્રી ગોકુળદાસ નાયર

૧૪૦૧ સ. ૧૯૨૪

૧૩ ૩૨ ૩૧ ૪ ૦-૦.

પ્રેસ - ગુડ

કિરમી પ્રેસ સાથે

ચિત્રાણ

શ્રી. 'સાહિત્ય'

માનની મહાન હિ પિંગાલા માત્રી કૃતિના તાદરસ
પ્રેસ કરી આપવામાં આવે છે. આ પુસ્તક પ્રગટાવવામાં
આવે છે. નાયનુગામી પિંગાલા કૃતિના કથાન નવો પ્રાણ આપે છે.
આ પુસ્તકમાં આપે છે. આ પુસ્તકમાં પછી નૌકનાદિત્યના આચાર
અપરાધ આપે છે. આ પુસ્તકમાં જનમુદ્ધમાં પિંગાલા માટે જે
કહે છે. આ પુસ્તકમાં આ કથા છે એ આપે વિચારે આ
પુસ્તકમાં આ પુસ્તકમાં આ પુસ્તકમાં આ પુસ્તકમાં આ પુસ્તકમાં
આ પુસ્તકમાં આ પુસ્તકમાં આ પુસ્તકમાં આ પુસ્તકમાં આ પુસ્તકમાં

(૧) નૌકાગુન માત્રીદાર (૨) સાંન્યાસિની
(૩) અમાનવના અને ૪, પિંગાલા આચાર પુનર્લોક
મેળવના રૂ. ૬-૦-૦ નવનો મ. આ. કરો. આ
ચારે મથની કિમત રૂ. ૧૫-૦ ૦ થાગ છે. આ
પુનર્લોકના મેટ મથાદિ રૂ. ૧૫માં છે. આ મેટ મિતિ-
કમા દરેક ત્યાં આ મેટ મથી શકે.

મંદેશ પ્રકાશન મંદિર આપવા.
સોલમેન્ડ-ગાન. એમ હક્કરની કું.
૧૪૦, સિમેન્સ રોડ, મુંબઈ-૨

જે પુરૂષે માટીમાંથી મઠો સંજ્યા એવા મહાસભાના
'લેખ'ની પુરૂષ'ના જીવનને સ્પર્શતું 'સંદેશ'નું

અભિનંદન—પ્રકાશન

અમારા સરદાર

કિંમત રૂ. ૫—૮—૦ (૮. ખ. ૮ આના)

લેખક : શ્રી. દયાશંકર ભ. કવિ

- * સરદારશ્રી વલ્લભભાઈના તેજસ્વી જીવનની મુશ્કેલી વિગતો આકર્ષક શૈલીમાં પહેલીજ વાર આ પુસ્તકમાં રજુ થાય છે.
- * શાલ્યકાળના તોફાનોથી માંડીને આરઝી હકૂમતે હિંદના ગૃહસંઘર્ષની ગંભીર જવાબદારીઓ મુખીના સરદારશ્રીના જીવનના રસિક પ્રસંગો.
- * જેમાં સરદારશ્રીના વીરત્વનાં, કુનેહ અને સજ્જનશલ્યનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે, એવાં અનેક સંભારણાં અહીં સંમલાયાં છે.

લગભગ ૩૫૦ પાનાં ૮ થી અમેરીકન કાગળો, સરદારશ્રીની લાક્ષણિક તસ્વીરો અને બીજી અનેક તસ્વીરોથી ભરપૂર. પ્રત્યેક ગુજરાતીના ઘરમાં આવના ગુજરાતના ધર્મવિદ્યાનું આ પુસ્તક હોવું જ જોઈએ.

પ્રકાશક : ધી સંદેશ લિમિટેડ

ગદરજપુર—અમદાવાદ.

સોલ એજન્ટ : એન. એમ. કમરની હાં.

૧૪૦, પ્રિન્સિપલ્સ, મુંબઈ-૨

લગ્નની ભેટ

લેખક
શ્રી. મંજુલાલ સામરલાલ દેસાઈ
બી. એ.

સ દેશ પ્રિન્ટિંગ વર્કી
પ્રકાશક
નંદલાલ યુનીલાલ બોરીવાળા

અર્પણ

જુનની ત્રાહિયે વાટિકાના માળી:

ફરીર

હાજમદમદ અસારખીઆ શીવછને

અધુરાં, આછાં છતાં અધુસ

એકજ દિવસનાં સંભારખામાં

તેમજ

જેનાં નિબ્યાંજ, ત્યાગતપર રેનેહે

રવીંદ્ર—મુરેન્દ્રની જોડણી શક્ય બનાવી

એ

મારા કનિષ્ઠ આતા પુષ્કળે

આ કથાગુરુ અર્પુ હું.

મંજુલાલ

५६८४

५. ११ (२६) ५५

५६८४ ५६८४ ५६८४ ५६८४

५६८४ ५६८४ ५६८४ ५६८४

અર્પણ

તુંજી સ્નાતિયં વાદિકાના માળી:

ફરીર

તાજમલેમદ અતારખીઆ સીવછને

અધુરાં, આછાં છતાં અણુસ

એકજ દિવસનાં સંભારણામાં

તેમજ

જેનાં નિબ્યાન, ત્યાગતત્પર સ્નેહે

સ્વીક્ર—મુરેન્દ્રની જોડણી શક્ય બનાવી

એ

મારા કનિષ્ઠ બ્રાતા પુત્રએ

આ કથાગુચ્છ અર્પું છું.

મંજુલાલ

નિવેદન

: ૧ :

ગુજરાતને ચરણે આ છું પુસ્તક હું રજુ કરું છું.

‘હસ્તમેળાપ’ નાં આશુખમાં નરનારનાં પ્રણયસંબંધ સંગેતાં ‘જીવનનાં મર્મ’ અને ‘મનનાં મેળ’ નામનાં બે કથા ગુચ્છો ગુર્જરીને ચરણે ધરવાનો અભિલાષ મેં દાખવ્યો હતો એમાંથી ‘જીવનનાં મર્મ’ નામનાં કથાગુચ્છમાંથી ત્રણ કથાએ અહિં રજૂ કરી છે. બાકીની ‘યથાવકાશે’ રજુ કરવાનો સંકલ્પ તો છે જ.

: ૨ :

સર્જન અને સાહિત્ય વિષે મેં મારાં છેલ્લાં ત્રણે પુસ્તકોમાં કહેલું છે એટલે અહિં લખાણ કરતો નથી. માત્ર ખૂબ દુઃખાણમાં આ પરતવેનાં મારાં સિદ્ધાંતોની પુનરુક્તિ કરું છું.

સર્જન માત્ર સંકેતિક હોવું જોઈએ. સાહિત્ય માત્રનો પ્રધાન હેતુ પ્રજા જીવન ને ઉર્ધ્વગામી કરવાનો છે. તે માટે તેણે વાંચકનાં મન હૃદય કે જીર્ણને સંવેદના પ્રગટાવવી જોઈએ, અને વાંચકનાં અંતરમાં ઉર્ધ્વગમનની આકાંક્ષા પ્રદિપ્ત કરવી જોઈએ. વાંચકનાં ચિત્તને સ્પર્શ કરવા માટે સાહિત્યે કસાનો આશ્રય લેવો પડે છે, અને જો કસા કલ્યાણકારક નથી તે કસા વિપદગામી છે; તે કસાનાં નામને યોગ્ય નથી.

કાઈ કહેશે, વાંચકો હેતુ રંગન સિવાય શો હોય? અલગત વાંચકો (આમાં દુઃનવજકથા અને કથાકાવ્યોથી દૂંઠા દુચકા મુધીનો અમાવેશ કંઈ હું.) એ વિચિત્ર પ્રકારનું અને સૌથી વધુ લોકોનો અનાદિત્ય છે અને રંગન સિવાય વાંચકો દ્વારા વાંચકનાં ચિત્ત પ્રદેશને સ્પર્શવાનો સેષકનો હેતુ સરજ થતો નથી. માટે રંગન આવશ્યક છે.

પણ રંજન સાધન છે, સામ્ય નથી. હા, એટલા કાળક્ષેપ. માટે માત્ર રંજનપ્રધાન સાહિત્ય કામ લાગે ખરું. પણ આ પ્રમાણે ઉપરછલા રંજનથી નથી વાંચકને લાભ, કે નથી સમાજ ને લાભ. એ રીતે કાળક્ષેપ કરવા કરતાં વાંચક નિઝાનું સેવન કરે, તો ટોર જીવનકલ્પના આ વખતમાં એની શક્તિ વધારે ફળદાયી બને..

અને એમ જ કાળક્ષેપ કરવો હોય, તો ઝાકળના ગિંદુ જેવાં સુંદર અને કાણુબંધુર વાંચન રોજ-જ-રોજનાં વર્તમાનપત્રમાંથી કેવાં નથી મળતું ?

એથી જ, સમર્થો વિરોધ કરે તોયે માત્ર નમ્ર મંતવ્ય અડગ રહે છે. સત્ય, શિવ અને સુંદર ના હોય તે સર્જન વ્યર્થ. જેટલે અંશે આ ત્રણ વસ્તુઓમાંથી એક પણ સધાય તેટલે અંશે લેખકની મહેનત સફળ થઈ ગંજાય.

: ૩ :

હવે પ્રસ્તુત વાર્તાશુદ્ધ પર આંખી નહર નાંખીએ. આમાં ખીણ વાનાં ‘પ્રતિષ્ઠા’ તો ટૂંકી વાનાંના વર્ગમાં આવી જાય. ખીણ બે વાનાંઓ નવસિકા કરનાં મોટી છે, અને નવસિકા કરતાં ટૂંકી છે. તેમજ નવસિકામાં જોઈતું પાત્રોનું વૈવિધ્ય એમાં નથી. પ્રમોગનો સંભાર પણ નથી, એટલે એને નવસિકા તો ના કહેવાય એટલે એ જરા લાંબી નવસિકાઓ ગણી શકાય.

હવે એ વાર્તાઓમાંના રંજન સિવાયનાં ધર્તર તંત્રનો વિચાર કરીએ. સવાસ ઉપરિચિત થાય જ, કે આ વાર્તામાં લેખકનું વકતવ્ય શું છે ?

: ૪ :

માનવતાના બે જ વર્ગ છે—નર અને નાર. એમના સહકાર અને સહચાર પર જ વ્યક્તિગત, કુટુંબગત, સમાજગત, અને સમષ્ટિગત સુખનો આધાર છે. એથી જ જગતના પ્રત્યેક લક્ષિત સાહિત્યમાં નર નારનાં સંબંધને મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યું છે; અને તેમાંયે એ સહકાર અને સહવાસના મૂળમાં રહેલાં જાનિય

આકર્ષણ-પ્રેમ, મોહ, વાસના કે ગમે તે પ્રકારે એ આવિષ્કાર પામે તોયે) સૌથી અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. આમ પ્રણયકથા એ દરેક સાહિત્યનું અગત્યનું અંગ છે, બે કે એકલો તેના પર ઝોક રાખનાર સાહિત્ય સમય જતાં નમાણું થાય છે, એટલું નહિ, પણ સમાજને પણ વિકળ, વિદૂળ અને નિર્મળ મનોહર તરફ ધસડી જાય છે.

જીવનનાં સર્વે પાસાંઓને પડવેધક દ્રષ્ટિથી નિહાળી રૂપસી મીમાંસા કરનારા આપણા પૂર્વજોએ નરનારની પ્રણયમાને અનેકરંગે ચિત્રેલી બતાવી છે. આમાં રાધાકૃષ્ણ, અને રાસીતાના પ્રણય પ્રસંગોમાં એમનું નિરપણ સર્વોત્કૃષ્ટ કાવિ પહેંચેયું છે.

જગતના બીજા સમર્થ સાહિત્યકારોએ પણ પ્રણયગીત ગાયાં છે, પ્રણયકથાઓ રચી છે.

અને દરેક સમર્થ સંસ્કાર સંસ્થાનું મંતવ્ય છે કે, પ્રેમ એટલે આત્મવિલોપન. પ્રણય પાત્રના સુખમાં સુખ, પેનાની ધૃષ્ટિમાં સર્વાંશે લોપ, એ પ્રણયનું પ્રધાન ચિહ્ન છે. એ પાત્રમાંથી વ્યક્તિ એ વિલોપન સાધશે તેટલે અંશે તેનો આત્મા ઉધ્વગતિ પામે છે. તેટલે અંશે તે તો જગત છૂટી જાય છે.

અને જ્યારે બન્ને પક્ષે આ આત્મવિલોપન મળી આવે છે ત્યારે સંપૂર્ણ પ્રણય-દાંપત્યની પરાકાષ્ટા-અનુભવાય છે. પ્રણયી માટે આ આત્મવિલોપન પરાવર્તન પામીને પરાયે આત્મવિલોપન રૂપે એજ માનવના હૃદયવિકાસની એક અંતીમ દેશ છે.

આર્થત્વ એટલે જ વૃત્તિમાત્રનું—આચાર અને વિચારમાં ઉધ્વકરણ: બોગેચ્છા એ સર્વથી બળીબડ વૃત્તિ-એનું ઉધ્વકરણ દેખાડવા આ વાર્તાઓમાં પ્રયાસ છે. તે કેટલે અંશે સફળ થયે છે. એ આરે નિગાળવાનું નથી.

તે હી. સ. ૧૯૧૨ માં લખાયેલી. તેમાં રાગપૂત યુગનું વાતાવરણ
જાવવા પ્રયત્ન કરેલો. પણ તે કૃત્રિમ લાગવાથી હાલનું રૂપ ૧૯૧૩
માં તેને આપ્યું. એટલે મુરેન્દ્રની ભૌતિક સિદ્ધિઓ અને જીવન-
ચર્ચા પુરતાં એકાદ પાના જેટલો ફેરફાર કરેલો. મૂળ વાર્તાની
૧૯૧૨ માં એક મિત્રને હાથે લખાયેલી એક Faint નકલ હતી એ
મારી પાસે પડી છે. તેમાં તારીખ પણ નાંખેલી છે.

આ મંથનમાંની બીજી વાર્તા-- 'કસોટી'--મારી સૌથી
પ્રિય વાર્તા છે. તેનો આરંભ થયેલો હી. સ. ૧૯૧૫ માં. જેકે વાર્તાનું
બીજા અમુક કાલ્પનિક સ્વાનુભવમાં તો ૧૯૧૨ માં જ રોપાયું હતું.
એ સ્વાનુભવને ૧૯૧૫ માં લોક માનસિક આધાતના પ્રત્યાધાન રૂપે
અક્ષરરેક આપ્યો. પહેલીજ એકેકે મુરેન્દ્રની માંદગી સુધી પડેલો.
તે પછી લેખનને પહેલેથી જ જીવનમાં ગૌણ ગણેલું હોવાથી,
અને શક્તિતર વાંચન અને અભ્યાસમાં જ સમય જતો હોવાથી
એ વાર્તા ત્યાં અધુરી રહી. તે પછી ૧૯૨૫ માં 'મંથન'
માસિકમાં એના એ હપ્તા આપ્યા, પણ વિધિવશાત એ માસિક
બંધ થતાં વાર્તા પણ આગળ વધતી અટકી. ૧૯૩૦ માં એક
પ્રકાશન મંથનમાં કથાનુચ્છ માટે માંગણી કરી. તેને 'જીવનના
મર્મ' નામે કથાનુચ્છ આપવા નક્કી થયું. એમાં 'પ્રતિષ્ઠા' છપાઈ.
'સરલા' (કસોટીનું પહેલું નામ)નાં ત્રણ ફર્મા પણ છપાયા.
એવામાં એ પ્રકાશન સંસ્થાને રાજકીય કારણોસર અમદાવાદ
છોડવું પડ્યું, અને જે કે તેણે બહારગામથી પ્રકાશન ચાલુ રાખ્યું,
પણ તેમની ઉધરાણી બંધ થવાથી વાર્તાલેખન પણ બંધ રહ્યું.
આ વખતે મૂળ વાર્તા લગભગ અંતિમ ક્ષણે પડેલી હતી.

પણ ધણાં ખરાં ભૌતિક સર્જનોમાં બને છે, તેમ વાર્તાનું
સળગ કંવર-લેખકના ચિત્તમાં પહેલેથી સ્ફુરતું નથી. આમ
૧૯૩૦ માં મુરેન્દ્રને સરલાને ચરણે લગી વાર્તા અધુરી રહી હતી.
વાર્તાના અંતિમ ઉકેલનાં એ ચાર વિકલ્પોમાંથી એક પણ ઉકેલ
મનને ગમતો નહિ.

આખરે ઈ. સ. ૧૯૪૨ માં મારા મિત્ર શ્રી. રમણિક માણેકલાલ દેસાઈ સાથે ચિત્રપટ માટેની સામાજિક વાર્તાઓ વિષે ચર્ચા થતાં, આ વાર્તા મેં તેમને સંભળાવેલી અને તેમણે જ ચિત્ર દિગ્દર્શકની દૃષ્ટિએ મને આખરી ઉકેલ સૂઝાડ્યો હતો. આમ ૧૨ વર્ષથી સુરેન્દ્રને સરવાના પગ પાસે લાગી થઈ ગયેલી લેખિનીને વેગ આપી, વાર્તાનો ઘણો જ સુસ્વિજ્ઞ અને સુંદર અંત આણવા માટે મારે મારા એ બાળપણના રનેલીતો આભાર માનવાનો છે.

: ૭ :

ત્રીજી વાર્તા 'લગ્નની લેટ' નો ઇતિહાસ એથી વિચિત્ર છે. એ વાર્તા લગભગ બનેલા ખરા પ્રસંગ પરથી લીધી છે. આત્મજન્યની એ મહાકથામાં સાક્ષીભૂત અને ફેટલેક, અંગે સહાય ભૂત થયા માટે હજીએ હું મારી જાનને ધન્ય માનું છું.

૧૯૨૧ માં એ પ્રસંગની દટોદટી આવી પૂર્ણાકૃતિ થઈ ગઈ. ૧૯૧૭ થી ૧૯૨૧ સુધી એમાં પહેલાં પરાક્ષ અને પછીથી પ્રત્યક્ષ ભાગ ભજવતો હું એને વાર્તાનું રૂપ આપીશ એવી તે વખતે તો મારી દૃષ્ટના ચે નહોતી. પણ ૧૯૨૧ માં નો સિદ્ધિતાયે એ વાર્તાની કર્ણાંત પરાકાષ્ટા રચી, તે સિદ્ધિતાને અક્ષરદેહ આપવાનો સંકલ્પ થયેલો. ૧૯૩૦ માં 'જીવનના મર્મ' નું પુસ્તક છપાવા માંડ્યું, ત્યારે આ પ્રસંગને અક્ષરદેહ આપવા સંકલ્પ કરેલો. પણ ઉપર કહ્યું છે તેમ લેખન પ્રવૃત્તિ કે ૧૯૪૪ સુધી મારાં જીવનમાં ખૂબ ગોણ હતી.

એટલે આ વાર્તાને જરાએ અક્ષર દેહ મળેલો નહિ. ઈ. સ. ૧૯૪૫ માં શ્રી. વિજય બટ્ટ સાથે ચિત્રપટ માટેની વાર્તાઓની ચર્ચા કરતાં મેં મારા ચિત્રપ્રદેશમાં ઘડાયેલી અને ઘડાઈ રહેલી ફેટલીક વાર્તાઓ સુજાવેલી. તેમાંથી તેમણે આ પસંદ કરી, એટલે મેં વાર્તાનું બોખું લખી કાઢ્યું, પણ તે ચિત્રપટ પુરતું જ હતું.

અને આ સાત્રમાં મેં મદિનામાં સદેશ પ્રકાશન મંદિરના વ્યવસ્થાપક શ્રી. લક્ષ્મીપ્રસાદ આચાર્યે 'ગુજરાતી પંચ' ના

મેટ પુસ્તક તરીકે ૨૦૦—૨૫૦ પાનાની સામાનિક નવલકથા કે નવલસંગ્રહ માટે માંગણી કરી. અન્ય વ્યવસાયોમાંથી પ્રવાન રૂપે ઊર્મિના આવેશ વખતે લખેલાં અધુરાં પુસ્તકો તો ઘણાં હતાં. પણ ‘પ્રતિષ્ઠા’ અને ‘કસોટી’ તો પૂરી લખેલી હતી. અને ‘લગ્નની ભેટ’ નું તો સાઘંત ખોખું તૈયાર હતું. એટલે ૨૧ મી મેને દિવસે આ વાન થતાં ‘પ્રતિષ્ઠા અને કસોટી’ તેમને આપ્યાં, અને ‘લગ્નની ભેટ’ લખવા માંડી. ગુરૂપા કે સાધનાનું રજા કહો, પણ પાંચજ દિવસમાં એ વાનાં આરંભથી અંત સુધી લખાઈ ગઈ, અને અપાઈ પણ ગઈ.

: ૮ :

આ છે આ વાર્તાગુચ્છનો આંછરો ઇતિહાસ. હવે યથાશક્ય આજુ સ્વીકાર કરી લઈએ.

‘પ્રતિષ્ઠા’ લખે એટલો સમય થયો છે, કે તેના પર કોઈ પરભાષી લેખકની છાયા છે, કે કેમ ને મને યાદ નથી. મને એટલું યાદ છે, કે અમારાં ઝોળખીતામાં કોક કુમારીને આ વાનાંમાંની કમળા જેવી વિષમ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી, અને તેના આ વાર્તા પ્રમાણે જ તોડ કાઢવા પ્રયાસ થયેલો. છતાં ૧૯૦૬ થી ૧૯૧૯ સુધી રોજનાં લગભગ ૩૦૦-૪૦૦ પાનાનાં હિસાબે અંગ્રેજી નવલો, નવલિકાઓ, માસિકો વગેરેનું વેગીલું વાંચન ચાલતું હતું. શક્ય છે, કે એ કુમારીકાની પરિસ્થિતિ જેવી વસ્તુ વાળી કોઈ વાનાંની એના પર છાયા હોય. એની વસ્તુ-ગુચ્છમાં જે કૃત્રિમતાનો ભાસ મને લાગે છે એ જોનાં આવી છાયા હોવાનો મને પુરો સંશય છે. આથી પૂં આ વાનાંને મૌલિક ના કહી શકું. વધુમાં વધુ એને છાયાજન્ય મૌલિક ગણી શકાય. છતાં જો કોઈ લેખકનું આમાં અનુકરણ હોય તો તેનો હું ઝણી છું.

બાકીની બે વાનાંઓ તો સર્વાંગે મૌલિક છે. ‘કસોટી’ તો સાઘંત મારી કલ્પનાથી જ સર્જાયેલી છે. કાલ્પનિક સ્વાતંત્ર્યના આંછરાં બીજા સિવાય એમાં અધુરે અતંત્ર કલ્પનાનુજનન છે.

એથી ૦/ એ સર્વોચ્ચ મૌલિક કૃતિ છે-અવગત, એનાં મુસુંદ
અંતિમ વળોટ માટે, ઉપર કહ્યું, તેમ મારે- મારા મિત્ર થી
રમણિક દેસાઈનું 'કાંચ સ્તીકારવું' થોડું. એ-પ્રસંગ સિવાય એ
વાર્તા સર્વોચ્ચ મૌલિક છે. એટલું જ નહિ પણ ૧૯૧૫નાં લખાણમાં
એના અંત બેઠે મુસંગતિ લાવવા પુરતું એકાદ પાતું
ઉમેરેલું છે. બાકીનું લખાણ ૧૯૧૫ અને ૧૯૩૦નું જ છે, એટલું
અહિં જણાવી દેવું થોડું.

‘લગ્નની બેઠ’ તો મેં જણાવ્યું તેમ ખરા બનેલા ‘બનાવ’
પરથી લીધેલી છે. એમાંની એકેએક વ્યક્તિ આજે જીવંત છે
અને બનાવો એક બે અપવાદો સિવાય ખરા બનેલા છે. પણ એ
વાર્તાનો ઉદ્ભવ, એમાંનું ભાષાસ્ત્રોત, અને એમાંના કેટલાક પ્રસંગો
ગોળી કંપના અને ગૂંથણી માટે હું જવાબદાર છું. સ્વાતંત્ર્ય અને
પરાતંત્ર્યના પ્રસંગો પર રચાયેલી આ કથા પણ પ્રચલિત ધોરણે
પ્રમાણે સર્વોચ્ચ મૌલિક જ લેખામ.

: ૯ :

હવે પુસ્તકના નામકરણ વિષે જરા જણાવવાનું છે. પહેલાં
એનું નામ ‘જીવનનાં મર્મ’ રાખવાનું હતું. પણ એ સંગ્રહમાં
તો ઘણી વધારે વાર્તાઓ આપવાની યોજના હતી. આ ગુચ્છ
તૈયાર કરવા માંડ્યો ત્યારે બે નામ મારાં મગજ આગળ હતાં.
ત્રણે વાર્તાઓમાં પ્રજાપીઓને આકરી કસોડીમાંથી પસાર થવું પડે
છે, એ બેતાં એક નામ ‘કસોડી’ રાખવા વિચાર કરેલો. પણ
‘સરજા’ની વાર્તા ચિત્રપટ માટે માનનાર મારા મિત્ર મહેન્દ્ર ઠાકોરે
“સ્વર્ગ તો આપણે ઉતારીએ કે નહિ, પણ કૈલાસ તો ઉતારીશું ને?”
એ વાક્ય ખૂબ વખાણેલું: એ ઉપરથી ત્યારે આ પુસ્તક છાપ-
ખાનામાં આપ્યું, ત્યારે એનું નામ ‘સ્વર્ગ કે કૈલાસ’ રાખ્યું હતું.
પણ ‘મેરક’ના તંત્રી શ્રી. પ્રદુલાદ અહમદે ત્રીજી વાર્તા ‘લગ્નની
બેઠ’નું નામ પસંદ કર્યું, અને આખરે એ નામ આ સંગ્રહને
આપ્યું છે.

અલ્પમત્, મારી દૃષ્ટિએ ‘કેસોરી’ કરતાં ‘સ્વર્ગ કે કૈલાસ’ એ નામ વધારે યોગ્ય છે. મેં વાર્તામાં કેહેવડાવ્યું છે, તે પ્રમાણે આર્યોના અનિમ આદર્શ કૈલાસ (કે તેનાં રૂપાંતર) છે, સ્વર્ગ નહિ. વૈષ્ણવો જોડોડ, સાલુલ્ય, અનવરત બક્ષિતું ધ્યેય નગર સમાધે રાખે છે. શાકનો ‘ભગવતી ચરણ’નાં આકાંક્ષી છે. સ્માતો કૈલાસવાસને વાંચે છે. એમ મુક્તિ કરતાં બક્ષિત-આત્મવિલોપનને આર્ય વિચારસરણીમાં મળેલું પ્રાધાન્ય જોનાં ‘સ્વર્ગ કે કૈલાસ’ એ નામમાં આર્થત્વની એક ત્રિશિષ્ટ વિચારસરણી રચુ થાય છે. જતાં ‘લગ્નની ભેટ’ નામમાં પણ એક ચમત્કૃતિ છે, ‘લગ્ન વખતે ‘હરનમેળાપ’ની ભેટ એ જેમ દાંપત્યનો અનિમ આદર્શ-અંધ-નારીશ્વર જેવી આત્માની એકના-ની આકાંક્ષા સુચવે છે, તેમ લગ્ન વખતે અપાતું આ પુસ્તક પ્રણયની પરાકાષ્ટા જેવા પ્રણયાર્થે આત્મવિલોચનનો સૂદેશ આપે તોયે ખોડું નથી.

: ૧૦ :

દ્વયે પુસ્તકના અર્પણ માટે જે બોલ, ૧૯૧૬ ના મેમાસમાં મારા બાઈ પુષ્કરની, આંખો ડા. ડગનને બતાવવા હું મુંબાઈ ગયો હતો. તે વખતે એક દિવસે બપોરે ચુર્તરી સાહિત્યવાદીના અન્તેઃ માળી-ફકીર શ્રી. હાજમહમદ અસારખીયા શીવજીને ત્યાં તેમનાં પત્ર ‘વીસમી સદી’ માટે ‘સરલા’ ની વાર્તા બતાવવા અમે બહુ ચડ્યા. વગર એળખાણે એ અધુરી કથા રજૂ કરી. તે વખતે એમણે તુરતજ એ વાંચીને, પ્રેતસાદનનાં જે બોલ કથા હતા તે ઉચ્ચારગમાં એટલી આત્મસ્થાપા છે કે એ અદિ પૂરું હિતારતો નથી.

તેમણે એ વાર્તા માગી. મી. રવિશંકર રાવજી તે વખતે ઉમવા ચિત્રકાર હતા. તેમની પીંડીથી અલંકૃત કરી એને ‘વીસમી-સદી’ માં હિતારવાના મી. હાજમહમદે કોડ દર્શાવ્યા. તે પછી બે વાર વાંચે મજાવા આવ્યા. પણ એવગણાં મેળાવાં

ચયુઃ વાતો અધુરી રહેલી તે પાછળ આ પણ કારણ હતું. એમની મમતા બેતાં એમણે સત્કારેલી વાનો બીજા કોઈ પ્રકાશકને આપવાની ઇચ્છાએ. ચતી નહોતી. છેવટે એટલી જ મમતા અને આગ્રહ 'સંદેશ પ્રકાશન મંદિર' તરફથી દાખવતાં એમને એ વાનો સુપરત કરી છે.

અને સદ્ગતની એ સાહિત્ય કઠીરીની પરિમલ સોહંતી આછેરી યાદને આજે એકત્રીસ વર્ષે સ્વીકારતાં મને હર્ષ થાય છે. એમનાં પ્રેમસાહને આત્મસાધનાનાં વિકટ પંથની એક સમસ્યા રજૂ કરી હતી, તે વળી કોઈ પ્રસંગે કહીશ.

પણ સદ્ગત હાજમહંમદ કરતાં તો બીજા એક વ્યક્તિનો કથાનક પર અનેક ગણો હલ્લ છે. એમણે સરલાના આરંભથી જ એનાં સર્ગનમાં રસ ધરાવ્યો છે. એટલું જ નહીં પણ એમનાં આચરણમાં મુકાયેલા નિર્વ્યાજ, ત્યાગતત્ત્વ ભાનુસ્નેહે તો રવીન્દ્ર અને સુરેન્દ્ર વચ્ચેનો રામલક્ષ્મણ પ્રેમનો ખ્યાલ મને આપે છે. એમના એ શ્રવંત પ્રેમના નિત્ય અનુભવાતાં ઉદાહરણ વગર માત્ર પૌરાણિક કથનામાં દેખાયેલા રામલક્ષ્મણ કે ભરત પરથી આવું પાત્રાલેખન કરવું મને સુઝત કે નહિ, અને સુઝત તોયે તે આટલી સરળતાથી થઈ શકત કે કેમ તે વિશે મને શંકા છે. મારેજ એ મારા નાનાભાઈશ્રી. પુષ્કરરાવ દેસાઈ-નાનુભાઈ-સંદેશનાં સદનત્રીને આ પુસ્તકના અર્પણમાં ભાગ આપી, એ વ્યક્તિને અર્પણ કરી ઋણ સ્વીકારનો નવો રસ્તો લીધો છે.

હવે વાંતાની સૈદ્ધી વિશે પણ થોડું કહેવાનું છે. ૧૯૦૪-૫ માં થી નાનાલાલે વંસતોત્સવ બદલ પાડયું, ત્યારથી યુગ્વદ્-તીમાં નિર્મલ છંદ (આ blank Verse ને માત્ર આપેલું નામ છે. અપદ્યાગદ્ય કે મકનધારા કરતાં છંદ આ નામ વધારે સુયોગ્ય માનું છું.) માટે યુગ્વદ્માં ઉદાપોદ અને પ્રવનો થયેલા.

સાહિત્ય જોતો મૌલુ છતાં આકર્ષક વ્યવસ્થા દત્તો એવા મેં પણ આવા છંદ માધી તેમાં કેટલાક દ્રષ્ટાં લખ્યાં સંબંધિત

૧૯૧૩-૧૪માં આ હંદ મારા મગજમાં ધૂમ્મા કરતો, એટલે:
‘કસોટી’નો સગબગ પોણો ભાગ આ નિર્જંઘ હંદમાં લખાયો.
હૈય એવા જ દાળ વાજો છે. એકાદ બે વાનગી અદ્ધિ આપું-છું:

ઈંદ્ર ધનુષ્યનાં રંગશી રમ્ય

તે આશાનાં અનેરાં સુખ

રમૂનિએ કેવાં રમ્ય લાગતાં !

ઈંદ્ર ધનુષ્યનાં રંગશી પગ

એ આશાનાં અનેરાં દુઃખ

હૃદયને, હાથ ! કેવાં દુભવે છે ?”

પા. ૨

અગ્નિ ઓકતી તોપની સામે

જયમજ્જનાથી ધસંતા ચોક્કા

આનંદ સાથ મૃત્યુ બેટ છે :

ધર્મની ટેક કાજ મરતાં

અક્ષત્વાન ધર્મ વીરો

અળંગળતી અગ્નિની ઝાળ

ઉત્સાહથી આસિંગે છે.

પતિસંગ જલતી કેમળ સતિઓ

મુખ પર દુઃખ નથી દાખવતી :

તો કાં નિજ પ્રેમનું અસિદ્ધાન

શાંત મને નિહાળાય ના !—

પા. ૧૬

આપત્તિથી આળા પડેલા

આશાહીન અંતરમાં જેમ

ભાવિના કે જૂડા ભયના

પહેલેથી પડછંદા પડે,

તેમ વિનોદ ને વિશ્રાંતિ પૂર્વા

એ વસવાટમાયે નિત્યે

કારમી કે કટોકટીની

અણુસમજ આશંકા રહેતી

પા. ૩૪

આમ બહુધા પંદર માંનાં અને બાંધાવેગ-પરત્વેજ ૧૬-૧૭ માંના સુધી લંબાતા આ છંદને મેં નિર્માધ છંદનું નામ આપ્યું છે. અંગ્રેજીમાં એકધારી વહેતી બ્લેન્ડર્સ જેવો આવો પ્રયોગ ગુજરાતી ભાષામાં બીજા દાર્ઙએ સિદ્ધ કર્યો મારા જ્ઞાપ્તિમાં નથી.

હવે આ ગુંજનનાં પરિણામે આ પુસ્તકમાં કેટલેક સ્થળે સમ્બોની હેરફેરી લાગશે. એ માટે એટલું જ કહેવાનું કે મૂળ તો આ કથાએતિ નિર્માધ, છંદના કાવ્યરૂપે પ્રકાશવાનો વિચાર હતો; એટલે લેખનશૈલી એવી આવી છે. કાવ્ય કે નાટકને નામે બડકતા વાંચકો અને પ્રકાશકોને લીધે જ મોટે અંગે આ નૂતન છંદને મધમાં બદલી કાવ્યને મધનું રૂપ આદિ આપ્યું છે.

: ૧૨ :

છેલ્લે થોડી માફમાફી અને ગુણગ્રાહકતા કરી લાઇએ. ત્રીસ વર્ષ સુધી આમાંની જે વાતો ખાસ કરીને ‘કસોટી’ દોષી રાખી તે જે વાંચક મંડળને એનું રસપાન કરતાં અટકાવ્યા છે તેમની ક્ષમા માગું છું. શ્રી. રાવળની નાકુરસ તખીયતને અંગે વાતો સચિત્ર ના મુકાઈ તે માટે સ્વર્ગસ્થ હાજીમહમદનીયે ક્ષમા માગું છું. અને મેં મહિનામાં રજુ કરેલી આ વાતો મડપથી છાપવા છતાં મેં મારી ધૂન, મારી અન્યત્રોક્ષાલુ અને ધણે અંગે બેદરકારીને લીધે ઓટલી મોડી તે ગહાર પડે છે; એ માટે ‘સંદેશ પ્રકાશન મંદિર’ અને ‘ગુજરાતી પંથ’ ના નંત્રી મંડળની-યે ક્ષમા મારે માંગવી જોઈએ.

મારાં લેખનો પર મમત્વ દર્શાવી, મારી અનિયમિતતાઓ, ધૂન અને તરંગોને સહન કરનાર મારા મિત્ર શ્રી. નંદલાલ ઓડીયાનાનો દર પ્રકારને ઉપકાર માનવાનો હોય જ. તેમજ મારી કંપનાને પીછી દારા અલ્પ સમયમાં મૃત કરી આપનાર શ્રી. લક્ષ્મણ વર્માને પણ મારે સંબારવા પડે છે.

છેવટે, પાત્રિમાત્ર અને તેનાં અનુકરણ જેવી પૌર્વાત્મ પ્રણય કથાઓ વાંચી, કાવ્યનિક, આત્મસી પ્રણયનાવના આત્મવગિરજા

(self-hypnosis) થી ઉપગતતા સુવાનો સમક્ષ આ સાચા પ્રણયની વ્યાખ્યા જેવો કથાગુચ્છ મુકીને આપત્વનો એકજ સંદેશ અર્થિ સખુ છે.

કોડદાન્ કસ્માડદાન્
કામોડદાન્ કામ્યા દાન્
કામોદાતા પ્રતિગ્રહિનાચ ।
કામતલે

કામ-પ્રણય-દાતા અને પ્રતિગ્રહિતા છે-પણ તે પહેલાં દાતા છે. સામે પક્ષે પ્રણય હોય તો જ તે પક્ષ દાતા બને; અને મૂળ દાતાને બદલો મળે. માટે સર્વ પ્રકારની ક્રિયાઓમાં ઉચ્ચારાના આ વેદોક્ત મંત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. પ્રણયીને, આપી છુટવાનું છે. અને પ્રેમ, શક્તિ, લક્ષ્મી કે સિદ્ધિ-સર્વની દેવીઓ માટે નો કથુ છે, ને કે:

દદાતિ પ્રતિગ્રહાતિ નાન્યસ્ય પ્રતિદતિ. (સમસતિ)

જે આપીને 'પછી' લેવા માગે છે તેના પર જ એ પ્રસન્ન થાય છે.

માટે યાદ રાખો-પ્રણય એ જીવનનું મહત્ત્વનું અંગ ખરું, પણ જીવન નથી, યાદ એટલું જ રાખવાનું કે—

‘નપ અને બલિદાન એજ માનવતાના લક્ષણ છે.’

કુસુમ નમર પંચાટક
જીલિસમિત,
અમદાવાદ,
વિજયાદશમી
મંવત ૨૦૦૩

મંજુલાલ સાકરલાલ દેસાઈ

પ્રકાશકનું નિવેદન

‘હસ્તમેળાપ’ અને ‘ચંદ બારોડ’ના લેખક શ્રીકૃષ્ણ મંજુલાલ સાકરલાલ દેસાઈ દ્વારા ‘લક્ષ્મી ભેટ’ નામક આ પુસ્તક આપની સમક્ષ મૂકતાં મને આનંદ થાય છે.

‘લક્ષ્મી ભેટ’ માટે અમારા વાચક બંધુઓની અવિરત માગણીઓ આવ્યા કરી છે પરંતુ કેટલાક અનિવાર્ય સંભેગને કારણે આ પુસ્તક ધાર્યા કરતાં જરા મેડું પ્રગટ થાય છે. આ માટે અમારા વાચકો અને હૃદય લેખકો એવી આશા છે. પુસ્તક મેડું થવાનાં ચોક્કસ કારણો મહારા મિત્ર-શ્રી. મંજુલાલભાઈએ આ પુસ્તકમાં એમના વંક્તવ્યમાં આપ્યાં છે એટલે અત્રે તેની પુનઃ પુનરુક્તિ કરતો નથી.

‘લક્ષ્મી ભેટ’ની વાર્તાઓ એક કુશળ અને અભારી લેખકની કથમપ્રસાદી છે. એ વાર્તાઓ વાચકને સાદાંત વાંચવી ગમે તેવી છે અને એમાં જે વાતાવરણ, પ્રસંગો, પાત્રો અને સમય ચિત્રો આપ્યાં છે એ વાસ્તવિક હોઈ વાંચકની વસ્તુને ઓર ઝમક આપે છે.

આ વાર્તાઓ માટે હું કેંઈ વિશેષ કહું તે કરતાં રજૂ થતી આ વાર્તાઓ જ કહી જશે. લેખકે આવી સુંદર વાર્તાઓ લખી અમારી સંસ્થાને આપી છે એ માટે હું તેમનો આભારી છું.

આશા છે કે, અમારા ગ્રાહકો આ પુસ્તકને પ્રેમથી સત્કારી અમારી સાથેનો પોતાનો સક્રિય સહકાર ચાલુ રાખી આભારી કરશે.

સંદેશ કાર્યાલય

સારંગપુર,

અમદાવાદ.

લિ.

નંદલાલ ચુનીલાલ બોડીવાળા
મેનેજિંગ ડીરેક્ટર : ‘ધી સંદેશ લિ.’

સંદેશ ભક્તિરસ ગ્રંથમાળા બીજી શ્રેણી

ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રેષ્ઠ અને સસ્તુ ધાર્મિક સાહિત્ય આપતી
આ ગ્રંથમાળા ખુબજ લોકપ્રિય બની છે.

‘સંદેશ ભક્તિરસ ગ્રંથમાળા’ની બીજી શ્રેણીના આઠકોને આઠ
રૂપિયામાં નીચેના ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો આપવામાં આવશે.

- (૧) ભક્તિ અને સંકીર્તન - કિં. રૂ. ૩-૪-૦૦ (પૃષ્ઠ ૨૩૮)
(ભક્તિનો મહિમા હોતો
ધાર્મિક ગ્રંથ) પૂ. સ્વામીશ્રી શિવાનંદ સ્વરસવતી
અનુ: શ્રી. બકસંકર મહારામ બદ
- (૨) હૃદય પરશુરામ - કિં. રૂ. ૨-૮-૦૦ (પૃષ્ઠ ૪૨૨)
(વેદાન્તનું જ્ઞાન આપતો
સરળ ગ્રંથ) પૂ. સ્વામીશ્રી કૃષ્ણાત્મજી
મહારાજ
- (૩) બ્રહ્મચર્યા - કિં. ૧-૮-૦૦ (પૃષ્ઠ ૧૦૪)
(પ્રમુખ ગુરુદેવના આધ્યાત્મિક
અને અપ્રતિષ્ઠિત પ્રવચનો) પૂ. ગુરુદેવ દાગોર
અનુ: શ્રી. જયંતીલાલ આચાર્ય
- (૪) ધર્મ અને રાજ્ય - —છપાય છે—
(ધર્મ અને રાજ્યનું સ્વરૂપ
હોતો ચિન્તન ગ્રંથ) પૂ. સ્વામીશ્રી માધવતીર્થજી

‘ભક્તિરસ ગ્રંથમાળા’ના આઠકોને ૧૦૦૦ પૃષ્ઠનું (કાગર ૧૬ પૈજી)
સુવર્ણમ ધાર્મિક વાચન આપવામાં આવશે. આ ગ્રંથમાળાનું
લવાજમ માત્ર આઠ રૂપિયા છે.

આપનું લવાજમ મોકલી આપી પ્રગટ થયેલા ૩ ગ્રંથો
આજેજ મેળવી ઉત્તમ ધાર્મિક સાહિત્ય વસાવો.

સંદેશ પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ.

સંદેશ બાલસાથી ગ્રંથ માળા

— બીજી શ્રેણી —

આજની બાલપ્રજ્ઞની આ માનીતી ગ્રંથમાળાએ
નાનાં મોઢાં સહુને આદર મેળવી લીધો છે.

માત્ર ૫ રૂપિયામાં જ્ઞાન અને સદાચારનું બાલસાહિત્ય
‘સંદેશ બાલસાથી ગ્રંથમાળા’ની બીજી શ્રેણીના આઠકોને
પાંચ રૂપિયામાં રસબર્ધુ બાલસાહિત્ય આપવામાં આવશે.
સંપાદક: શ્રી. જીવરામ ભેષી ચિત્રકાર: શ્રી. રવિશંકર પંડિત બી.એ.

- (૧) મિયાં પુસડી પહેલા ભાગ કરતાંય થોડે એવી વાર્તા
[ભાગ ૧ ભે] છે. મિયાંના અજબ પરાક્રમે છે.
- (૨) ટીડા સાંઢ એક ગરીબ અને નમાસા છોકરાની કથા
કરે તેવી વિનોદ અને આહસભરી વાર્તા
- (૩) થાથા થેયા નાનકડી નાટિકાઓ અને રસાળ
બીતોનો આ સંગ્રહ ખૂબજ રસભર્યો છે.
- (૪) ભોજની ચતુર સભા ચતુરાર્થ અને બુદ્ધિબળની આ
વાર્તાઓ આનંદ આપી મગજ કરે છે.
- (૫) પુરાણની વાતો આપણા પુરાણની સુંદર વાર્તા
[ભાગ ૨ ભે] નવીજ દબે આલેખાયેલી છે.
- (૬) ભેદી બોલ વિજ્ઞાનની આ અજબ વાર્તા હાથ-
માંથી મુકતી પણ નહિ ગમે.

દરેક ઘરમાં સંઘરવા જેવું અમુક આ બાલસાહિત્ય છે. બાલગુજરાતની
સેવા કરવાના હેતુથીજ આવા સરતા લવાજમમાં ઘોટ ખાઈને આ
પુસ્તકો આપીએ છીએ. પ્રથમ ગ્રંથમાં આપેલાં આ ગ્રંથમાળાનાં છ એ
પુસ્તકો નાનાં મોઢાં સૌએ રસથી વાંચ્યાં છે-બીજી શ્રેણીમાં પણ
સચિત્ર પૂઠા, સંખ્યાબંધ ચિત્રો, સુંદર કાગળ અને બાંધણીથી
સોભતા લગભગ સાડાછમે પાનાના એવાંજ આ પુસ્તકો માત્ર
પાંચજ રૂપિયામાં આપવાનું. અમે સાહેસ કર્યું છે.

આ ક: લવાજમ મોટાની વખતે બીજી શ્રેણીનું લવાજમ છે એમ
લખી મોકલવું.

પહેલી શ્રેણીના પુસ્તકો સિલિકિમાં નહિ હોવાથી પ્રથમ શ્રેણીનું
લવાજમ સ્વીકારતા નથી. પ્રથમ શ્રેણીના પુસ્તકો સિલિકિમાં હશે
તે છટક કિમતે મળી સકશે.

સંદેશ પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ.

થોડીક છાપ ભૂલો

પાનું	લીટી	ખેલું	ખરું
૩૩	૨	એકાગ્રચિત	એકાગ્રચિત્તથી
૩૯	૧૪	કામાર	દૌમાર
૪૪	છેલ્લેથી ત્રીજી	પદ	મદ
૪૯	"	વ્યવચનાં સ્થિત	વ્યવસ્થિત થનાં
૫૦	૧૬	કાશ્યન	કાશ્વન
૫૮	૨૦	પ્રણયાતિથ	પ્રત્યાનિત
"	"	સૂત્રીઅર	સૂત્રીઅર
૬૦	૧૨	પ્રકાશથી	પ્રવાસથી
૬૩	૮	તરીકે જે	તરીકેનો
૯૨	૯	ચેતાંસિ	ચેતાંસિ
૧૦૫	૨૦	એલી	એવી
૧૧૬	૧૮	એતે	એને
૧૧૭	૪	બોધન છું !	બોધાવું છું !
૧૧૮	૨૦	મારો	માર
૧૧૯	૯	આકર્ષિક	આકર્ષક
૧૨૦	૬	કેયૂરું	કેયૂરં
૧૧૧	૪	ઉદાન્ત	ઉદાત
"	૭	જે, કે;	ને, કે,
"	૧૬	કેયૂરું	કેયૂરં
૧૧૩	૧૪	વૈજ્ઞાનિક	વૈજ્ઞાનિક
૧૨૫	છેલ્લી	આ પ્રસંગ	આ પ્રસંગ
૧૪૦	૧૪	ભત્રી	પ્રત્નળી
૧૪૧	૮	વાડ	વાટ
"	૧૨	નિરંજનના	નિરંજનનાં
"	૧૫	નિર્મળાની	નિરંજનાની
૧૪૩	૧	પૂર્ણિમાના	પૂર્ણિમાની

૧૪૪	૧૬	આકોશ	આકોશ
૧૪૫	૩	આકંદથી	આકંદશી
૧૪૫	છેલ્લેથી ૫	નિરંજનનાં ગળામાં	ગળામાં નિરંજનનાં
૧૫૮	છેલ્લેથી ૨	એને બહેન નથી.	એની બહેન અહિં નથી.
૧૫૮	છેલ્લેથી ૨	ઉગાડતી	લગાડી
૧૫૯	૩	છવી ગઈ	છળી જઈ
૧૬૨	૨	સંવતની	સંવતનની
૧૭૩	છેલ્લેથી ૬	નિર્મળા	નિરંજના
૧૭૪	છેલ્લેથી ૭	આનંદથી	આમહથી
૧૮૨	૮	જરા	જરા
૧૯૫	છેલ્લેથી ૮	ઉદાર	ઉદ્ગાર
૧૯૭	૫	તેને	તેની
૧૧૪	છેલ્લેથી ૩	ક્યો	ક્યાં
૨૧૫	૧	અને	મને
૨૨૬	છેલ્લેથી ૩	રેલતો	રેલવી
૨૨૮	૧૫	પર ન આવે	પર આવે
૨૨૯	૧૨	માઈન	માઈવ
૨૩૧	છેલ્લેથી ૬	ડ્યુયો	ડ્યુરો

આકસ્મિક અમારો મેળાપ—આકસ્મિક અમારું
તારામૈત્રિક—અને પછી—વિધિનાં ખેલનઃ—

x

x

x

x

તે સુંદર હતી. નવલકથા—ગાતાઓની નામિકા જોડણી.
સુંદર હોય છે તેટલી તો નહિ, પણ સામાન્ય હિંદુ બાળાથી કંઈક
વિશેષ લાવણ્ય—સામાન્ય હિંદુ બાળાથી કંઈક વિશેષ મૃદુતા—
તેના શરીરને મોહકતા અર્પતા. અણુવિકસી મોઝરાની કળીથી
તે નયનોને આનંદતી, અને વિકાસ પછીના ભાવિ જીવનનો
મધુરતાનો આશા આપતી.

અમારા કુટુંબો વચ્ચે જરાયે સંબંધ નહિ, એનાં પ્રથમ
દર્શન પહેલાં એના અસ્તિત્વની જરાયે ખબર નહિ, છતાં તેનાં
આ ખેંચાણનું કારણ શું ? તેનાથી વધુ સુંદર, વધુ લલિત
બાળાઓ મેં પહેલાં જોયાં હતી અને પછીયે જોયાં છે, છતાં
કાં તેનાજ દર્શનથી એ લાવ ઉપજ્યો ? કાં તેનાજ સ્મરણે
અંતરને ધડકાવતા ?—કાં તેના પહેલીજ વાર સાંભળેલાં શબ્દો
સદાએ કર્ણમાં પડ્યા પાડતા ? દેવ જાણે ! અંતરના ગદન
તારોનું સુંજન અગમ્ય—અહીં આંદોલનોને અવધાએ છે.
માનવ જીવિને તે ભાવનું પૃથકરણ સહેજું નથી—માનવ વાણીથી
તે લાવના અભ્યક્ત છે.

x

x

x

પ્રથમ દર્શનની આછી રેખાકિના થયા પછી પ્રસંગોપાત પરસ્પરના કોઈ સંબંધીને ત્યાં અમે એક બીજાને જોતાં-સમય જતાં કિશોરવયમાંથી તે તરૂણી બની. મારામાંએ યૌવનના ભાવો વધુ પ્રબળ થયા. વિધિએ વાવેલા બીજ અંકુરાયા-અંકુર તરૂરપને પામ્યા. પહેલાં તો મને માત્ર તેની પાસે બેસવાની-તેની કિશોર વયની નિર્દોષ ચાલ જોવાની સદાતરસી ઇચ્છા રહેતી. પણ સમયક્ષમ સાથે-યૌવનના વિકાસ સાથે-મનોભાવ ઓળખાયા, વૃત્તિભાન પુરું થયું.

યૌવનની અતાગ અદા કંઈ કંઈ આશાએ આપતી. મન માનવું કે એ ભાવ પરસ્પરને હોતો. 'પરસ્પરને પૂછ્યા વિના મન મનને પરખે છે,' એમ કહ્યો કહી ગયા છે, અને માફ મન પણ એ વાક્ય સત્ય છે, એમ માનવું. અમારે પ્રેમશબ્દો અપાયા નહોતા, લેવાયા નહોતા, પણ તેના હલનચલનમાં, સંકેતપૂરી અને શિષ્ટાચાર પૂરતી ચતી વાતચીતની ઢબમાં એ ભાવનું પરસ્પરપણું કદી મન દિલાસો મેળવતું.

સ્વદસ્તને અર્પવાની તેની શક્તિના અભાવને લીધે તે ભાવના પરસ્પરપણાથી. હૃદય આશાની સિદ્ધિની કાંઈ આશા નહોતી. અમારા કુટુંબો વચ્ચેનાં સામાજિક વિશેષને લીધે તેના કુટુંબ તરફથી પણ કાંઈ આશા દીસતી નહોતી. વાદળનાં ઘેરા ધુમ્મસે ઝાંખેલાં કાળાચૌકશનાં અંધકારપૂર્ણ આકાશમાં આશાના એકકે કિરણનાં દર્શન કેખાતાં નહોતાં. છતાં ભાગ્યવાયુના વિંઓરે તે વાદળ વીખરાશે, એમ અમર આશાનાં સુપ્ત વાક્યો હૃદય કેંક હેસે સાંભળતું.

x

x

x

ઈંદ્ર ધનુષ્યના રંગશી રમ્ય તે આશાના અનેરાં સુખ સ્મૃતિએ કેવાં રમ્ય લાગતાં? ઈંદ્રધનુષ્યના રંગશી અસ્થીર તે આશાનાં અનેરાં દુઃખ હૃદયને, હાથ ! કેવાં દુભાવે છે. ?

(૨)

બગબગતા અંજારા પર રાખનો પોપડો વળે તેમ ધગધગા
 હમરનો દુતાસ સમય જતાં ઝંખો પડે છે. આજા પવનની લહે
 સાથે એ રાખનો પોપડો ખરે, અને અંદર સુતેલો અગ્નિ વધુ ઉમ યદ
 સળકી ઉડે, તેમ સમયભરમથી ભારેલો હૃદયલહક દુઃખનો અગ્નિ
 સ્મરણસમીરના સહેજ સ્પર્શથી ફરી સળકી અંતર ડામે છે. વધુ-
 રૂઝવા રીઝાવણ જેમ સહેજ સ્પર્શથી ચસકો નાંખે, તેમ અંતરના
 શુના મધુ પથુ શુતના આજા ચિંતનથી તીવ્ર વેદના ઉપગ્રવે છે.
 છતાં સુખનાં સ્મરણ કરતાં ચે દુઃખ અને દુતાશાનાં વેદનાથી
 ભરચક સ્મરણો માનવીને વધારે મમે છે. સુખને સંભારે કોઈ-દુઃખને
 સંભારે બધાં-એ ઉક્તિમાં સત્યજ છે. નહિતો માનવના સ્મૃતિ-
 દેશમાં સુખ કરતાં દુઃખનાં સ્મરણો આટલું માહાત્મ્ય ધારત નહિ.
 આથીજ કદાચ આજને ટાંચે, —સંસારના ગરલ ઘોળી પી, સાચાં
 કે આભાસી અમૃતથી આત્માને આશ્વાસન આપી-સ્થિતપ્રગથી
 બહતા પામેલો હું દુઃખમાવોથી તરવરતા ભૂતકાળના દટાયેલા
 થર ઉમેળવા બેઠો છું.

x

x

(૩)

x

ધંદિયોના રાસોત્સવ જેવો વસંતની પૂર્ણિમા હતી. પશ્ચિમની
 સૂર્યના સ્પર્શ નદ, નાટ્ય અને નર્તન પ્રત્યેનો સદીઓ
 નો અણુરાગ ભૂલી ગુજરી આવા ઉત્સવો આનંદથી અનુભવે
 અભિનય, યત્ય અને સંવાદોના ચવચવના મુરબ્બા જેવા ઉત્સવો
 ને ઉજવાય છે. આવાં અમારી યાત્રિનાં સમીક્ષનમાં મારાં
 પહેલાં એનાં દર્શન કર્યાં.
 અમારી યાત્રિને પશ્ચિમના પવનો સ્પર્શમાં હતા, પણ પૂર્વનાં
 રો દહ સ્પર્શ હતા. એથી જો કે ઉત્સવમાં તરફ તરફ

નાટ્યો હતાં, છતાં એકે પ્રવેશમાં સદસ્યભિનયને સ્થાન નહોતું. બાલિકાઓના સંવાદોમાં પુરુષપાત્રમાં બાલાઓજ હતી. કુમારોના સંવાદોમાં કોઈએ સ્ત્રી પાત્ર હતુંજ નહિ.

પેણુ આ પ્રજ્ઞાલિક્ષાથી ઉત્સવની રસનિષ્પત્તિ બગડતી નહિ. એક બીજા સાથે સંજ્ઞા વિનાનાં જુદા જુદા નાટ્ય ભાગોની પ્રસંગ-ગીમાં એવી કુશળતા હતી, કે પ્રત્યેક વિભાગ સુંદર બન્યો હતો.

મારે બંજવવાનો પ્રસંગ તો ઉત્સવનાં પરાધર્મોમાં હતો. તેથી મારા સામાન્ય વેશમાં પાત્રો માટે જુદા રખાયેલા પ્રેક્ષાગારના વિભાગમાં મારા મિત્ર જયેન્દ્ર સાથે નાટ્યોત્સવના પૂર્વાર્ધને નિહાળવા હું બેઠો હતો.

પ્રારંભની ઘંટડી રણકી, અને સંગીતનાં આજ્ઞા ઝરણો વ્રાતાવરણમાં ઝુંબવા લાગ્યા. ફરી ઘંટનાદ થયો, અને પડદો ઉપડ્યો.

અને રંગમંચ પર, સ્થિલાપીઠ પર, સમાધિસ્થ સદાશિવના દર્શન થયાં. સંગીતના ઝરણામાં વેગ અને લીવતા વધ્યાં, અને નેપથ્યના અંતરપ્રદેશમાંથી નૃપુરઝંકારના ઠંમકા સાથે રવાતિનાં જલ્દબિંદુ સમી, જ્યોત્સ્નાની કંઠારેલી કે મનમોહક પ્રતિમાના જેવી શ્વેતવસ્ત્રોની સાદાઈમાં અનનુભૂત ઝળુતા દાખવતી, બારવર્ષની એક બાલિકા શંભુઅર્ચન માટે આવી.

અને પછી તો રસધેનમાં ને રસચિંતનમાં
રસસમાધિમાં તે પ્રેક્ષાગારને બૂધી હોય તેમ સંગીત
તાલ તેણે પૂજારણ આરંભ્યું.

ગિરિરાજના હિર પર રમતી નાની બાળાથી નિર્ઝરી
નમાં ઉતરતાં જનરમાન તરણી જેવી સરિતાનું રૂપ ધા
અને આખરે મદમાતી, ચૌવનમદ્યો છલકાતી, પ્રમાણ કે નામ
સાગરને આલિંગવા ધસે એવી મત્ત એક્ય તમના એનાં ન
આસેખાઈ. સંગીતે પણ તાલે તાલ અને વેગે વેગને સુમેળ
પ્રેક્ષક સર્વને મુગ્ધ કર્યાં. પડતી ટાંકણીથી વુટે એવી પ્રગટ શાં
એ અભિનયથી ઉપજેલું રસપાન હજીએ બૂધાયું નથી !

ટલ્યનો પરાકાષ્ઠા આવો: મુદંગ, વાઘ અને વીથ્યાએ
નર્તનની રમઝડ આરંભી, ત્યારે ઠાક બાવાવેશથી સર્વ સમપ
એ પૂજારણ સદાશિવને ચરણે દણી. સ્પત્તમ સ્વર પર નર્તતા વા
એક થડકે મૂક બન્યા અને નિરવ શાંતિના એ બારથી સદાશિવન
સમાધી વૂટી,—અને મંત્રમુગ્ધ પ્રેક્ષકગણ એ ભવ્ય રસનિદ્રા ત્યાગે
તે પહેલાં તો સદાશિવે ચરણે દલેલી પુખ્તરિણીને સૃષ્ટ્ય આશીર્વાદ
આપ્યા. અને પ્રેક્ષકોની તાળીઓના મડગડાટની ગર્જના શમે ત્યાં
તો એ પૂજારણ પાછી નેપથ્યના પદમાં લેખાઈ.

અને જ્યારે તેનો પગ નેપથ્યમાં પેસતો હતો, ત્યારે
તેણે એક શરમાળ નગ્ન પ્રેક્ષક જદ પગ નાખી. આગુધારી સદ-
ળાના ઉદ્ધાસ કે સર્વમુખી પ્રદાસાનો તેમા નર નહોતો તેમા
હતી એક પ્રકારની લજ્જા-દનિર્લવ્યતાથી જાણે ક્ષાધ મર્દ
હોય એવી ભીડના !—

પગનાં એ એના શરીરના પ્રમાણમા મોટી લાગતી આવે
પ્રેક્ષક મળીને આ હર્ષમંડાર ના સમજતી હોય તેમ આવરી
પ. રી બધે કગતી રહી, અને એક હોતો તે નગ્ન વગી.
કેટ અદ્ય હિત્સદ્યો આડ્યો—ઉભડક ઉતો થયેલા
તેની નગ્ન તાકી ગયો હતો. એની આંખો અમાગ નગ્ન આવ્યાં.

પળવાર અમારી અખિ મળી. મારી પ્રસંસાથી હલકતી હતી, તેની લજ્જાના ભારથી નમી ગયું.

અને દેહવલ્લી જરા ઝૂકાવી તે નેપથ્યમાં લીન થઈ.

અને હરીણુશિશુના જેવી એની લયચકિત—મીઠતાભરી અખિ મારા હૃદયમાં અંકિત થઈ.

x

x

x

અને ચત્તાર પટાંતરે પછી મને વેશપરિધાન માટે ખોલાવવામાં આવ્યો ત્યાં સુધી હું એક પ્રકારની તંદ્રામાં હતો.

અચળત એ તંદ્રામાં એના નેત્રો નહોતાં કેખાતાં—કેખાતું છેલ્લું સદાશિવને ચરણે ઠરેલાં સર્વ સમર્પણનું અભિનય !—

x

x

x

ગમવનવાસનો એક લખ્ય પ્રસંગ અમારે ઉજવવાનો હતો. સીતા હરણુ પછી વન વગડે રૂઝવડતા રામ પાસે સીતાપ્રમાણુને માગે વેશમેલાં આભૂષણો લાવવામાં આવે છે. પુરુષોત્તમ લેખાતા છતાં પ્રિયપાત્રીના વિરહને અંગે અર્ધ ઉન્માદ પામેલા રામ એ અલંકારો પારખવાને અશક્તિમાન બની ગયા છે, અને ઈતિહાસમાં અજોડ એવા એકમાત્ર જોગંદર લક્ષ્મણુ એ આભૂષણુ પારખવા મથે છે. લક્ષ્મણુનું પાત્ર હું લખવડો હતો. ઉત્સવના પ્રથમ પ્રયોગ પૂર્ણ જૂથની નર્તિકાએ દાખવેલા ભાવાવેશની અસર અમારા બધા પર હતી. જાણે જનકીના પગવંદનને અહોનીશ સેવનાર એકનિષ્ઠ અવધૂત લક્ષ્મણુ જાતે જ હું હોઉ તેમ અનર્ગળ ઉર્મીભર્યા ઉદ્ગારોથી મેં સમાચણના અણુમોલ રત્નશ્યમ્લોકને ઉચ્ચાર આપ્યો:—

કેયૂર નૈવ જ્ઞાનામિ, નાદં જ્ઞાનામિ કંકણમ્ ।

નપુર નૈવ જ્ઞાનામિ નિત્ય પાદામિ વંદનાન્ ॥

અને આ વખતે અભિનેત્રી બાળાઓના વૃંદમાં એડેલી તે પૂર્વરિપૂર્ણા પર મારાં અભિપ્રાયઉત્સુક નયનો ઠપ્પાં. એકામતા

અને મુગ્ધતાથી મારો અભિનય નિહાળતાં એના નયનો પગતાર
મારા નયનો સાથે તારામૈત્રી રમી રહી લગ્નભારે નીચે નમ્યાં.
અને એ બે દષ્ટિપાતથી વિધિએ અમારાં જીવન સાથે
અવગતરૂડા અડપર્લા આદરવાનો આરંભ કર્યો.

(૪)

પણ પાકા ખેલાડી જેમ વિધિની રમત ધીમી અને ઠંડિલી
હોય છે. થોડા દિવસમાં મારે પરમામ જવાનું થયું—અભ્યાસને અર્થે.
કારણ કે મારા ભાઈ રવીન્દ્ર એક નાનકડા ચહેરમાં સરકારી
અમલદાર હતા, અને તેમની પત્ની નિર્મળા અને હું એ ચહેરમાં
જ રહેતા. માત્ર ઉનાળાની રજા પુરતો જ હું અમારે વતન
આવ્યો હતો, અને ત્યાં મેં ઉત્સવમાં ભાગ લીધો હતો.
રજાઓ પુરી થઈ, શાળાઓ ખુલી અને ઠાક અનેગ
ઉત્સાહથી મેં અભ્યાસમાં ઝંપલાવ્યું.

વિધિનો કે અજળ દાવ હોય, કે માનવ માનસનો કે
અગમ્ય ભેદ હોય, પણ તે ઉત્સવનાં રમરણો તો ઝડપથી ચિર
પરથી લય પામવા માંડ્યા હતા. તે સાફ, સરળ સૌંદર્ય તો થાકે
નહોતું. તે લગ્નશુ નયનોની છબી હૃદય પરથી જાણે બુલંદ
મંદ હતી.

મેટ્રીકની પરીક્ષા આપવા હું મારે વતન આવ્યો. પરીક્ષા
પુરી થઈ એટલે સંબંધીઓને મળવા ગયો. જ્યેન્દ્રને ત્યાંથી તેની
સાથે બહાર જવા નીકળતો હતો, ત્યારે તેના એટલા પર તેની
બહેન પણ બેઠી બેઠી એટલા નીચે ઉભેલી તેની એક સખી
સાથે વાત કરતી હતી, એ સખીની કોમળ છતાં સુસ્થ શરીર
પર નજર પડી. તેની આંખો સાથે આંખ મળી.
વિધાતાએ બીજો દાવ ખેલ્યો હતો જન્મેના નેત્રોએ
પાખાન તાજુ રહ્યું.

જામ બીજા બે વર્ષ નવા મેટ્રીકમાં ખૂબ ઉચ્ચેનમરે ફર્સ્ટ
થયાથી માટે અભ્યાસ માટે વનમા નહિ, પણ કેમકે રહેલું છે,
કર્તા દરે ફર્સ્ટની બદલી અમારા વનમા કરેલો, એવે ન
રાનમાં હું પેર આવવો.

અને બે રાનઓમાં જ વિધાનાએ પોતાના મહેતું રેલ
લીધાં. દરેક રાનમાં અમે પણ ચાર વાગે ભગવા ન, હતું
તાની નાત કોઈએ પરસ્પરના સમા પહોં દાના, અને એટલે
જે પરસ્પરની ખીજજપુછી પણ થતી.
કર્તા મીપનનો આજુ પણ નહોતો ઉમ્મો-હટ તે તો
હવું. એનાં દર્શનથી મન રામવું. પણ એ આવવો મનમાં
નહોતું થયું.

જિઝ પાણી સિંગ તોય છે: જિઝ ભાવોમાં અરેવ
જિઝ પાણી વિચાર નથી.
અમલત રીતે ચિનમાં એમ લાગે છે ખરું, કે
છે, કે પ્રદમ દર્શન પૂર્ણ ચચગતા પ્રવેશી
એને પિજનવાની, એને

કંઈકે મજબુતાની ધ્વજા મારા મનમાં ચપેલી. પણ અણુધડ માણસો પોતાને કુશળ માને છે તેમ મેં તરત કંઈ ન પુછતાં ચારેક વદવસ જવા દીધેલા.

પછી અધુરડા મુત્સદ્દીની આજકલી ઉસ્તાદીથી જાણે વાત વાતમાં જ પુછતો હોઈ તેમ મેં જ્યેન્દ્રને પુછ્યું હતું, 'આપણા ઉત્સવમાં પૂન-નૃત્ય કોણે કરેલું ?'

મારાથી મોટો અને અનુભવી જ્યેન્દ્ર જરા હસ્યો. 'ના જોળખી ? એ તો તારી બાબી નિર્મળાની આંધેની સગી છે.'

અને બેદરકારી દાખવતાં મારા મિથ્યા દંભની મજાક કરતાં તેણે મને તેની જોળખ આપેલી.

તેના પિતા કોઈ રજવાડામાં નોકરી કરતાં ગરીબ કારકૂન હતા. તે વર્ષે જ તે મરણ પામ્યા હતા, અને એ પોતાની માતા સાથે મોસાળને આશરે આવી હતી.

એનું નામ હતું સરદા—

અખાએ કહ્યું છે કે, 'નામ મદિમા તો રાખે કામ' એ ઉક્તિ તેણે ખોરી પાડી હતી.

અને જ્યંતે જરા રસ પડતો હોય તેમ વધારે વાત કહી. તેના પિતા અને મારા પિતાના કુટુંબી વચ્ચે વીસેક વર્ષ પર કોઈ વેવિશાળ તૂટવાના અંગે કંઈક થયો હતો. પરિણામે એ બે કુટુંબ વચ્ચે બોલવા વહેવાર ન હતો.

અસખત, મારા હૃદયમાં તે વખતેલખ વિશે કોઈ સંકેપ ઉઠવા જ નહોતા, એટલે આ વાતની કંઈ અસર તે વખતે તો ન થઈ.

પણ પછીનાં બે વર્ષમાં જેમ લાગણીઓ બદલાતી ગઈ તેમ અમારી વચ્ચેની આ દિવાલનું ભાન મને વધારે તીવ્રપણે ચતું ગયું. અને તેથીજ મેં ઉપર કહ્યું તેમ જ્યારે ચૌવનના અરણે દર્શન દીધાં, અને મનોભાવની પરખ થઈ, ત્યારે ચિત્તના આકાશમાં કાળા ચૌદશ જેવી નિરાશા વ્યાપી રહી.

છતાંયે સદાશ્રવંત આશા તો માનવ જીવનનો સંધારો છે ને ! જેમ લોંડા વિચાર વગર એ કુટુંબ કલહને મેં દુર્ગમ અંતરાય માની લીધેલો, તેમ જરાયે વિચારના પ્રયત્ન વિના હંમેશા આશાસન લેતું કે કોઈ અકસ્માત ચમત્કારથી એ અંતરાય દૂર થશે !

આશા નિરાશનો ખૂલો એજ માનવજીવનનો વ્યાપક છે ને ! અને આ ખૂલા પર ખૂલતો ખૂલતો હું સીનીઅર બો. એ. ના વર્ગમાં આવ્યો.

(૫)

સ્નેહાનમાં સામકાળે પ્રસરી શાંતિ સમી શાંતિ અમારે ઘર પર પ્રસરી રહી હતી. પથારીવસ પડેલી મારી બાબી નિર્મળાની પાસે હું અને મારા ભાઈ રવીંદ્ર બેઠેલા હતા.

પ્રથમ સુવાવડના, હાલની યુવતીઓને જહુધા અસહ્ય લાગતા, ફટકા તળે નિર્મળા મોત-જીવન વચ્ચે ધણી કિનથી ઝોખાતી હતી. આજ ડોક્ટરોએ કહ્યું હતું, કે આશાનો અવશેષે નથી, — જીવનનો અવસાનકાળ નજદીકે છે.

જે જમાનામાં નિર્મળાઓ જન્મતી તે જમાનો ઝડપથી ઓસરતો ગય છે. પશ્ચિમ અને પૂર્વની સંસ્કૃતિના સંઘર્ષજી કાળમાં જે થોડું અમૃત ઝરું હતું તેના એક ખિંડુ જેવી તે હતી. ફીઝસ્તા હિંદુત્વના દોષો તેણે છાંટી નાખ્યા હતા. નૂતન સંસ્કૃતિના દોષો તેણે અપનાવ્યા નહોતા. જૂના હિંદુ આદર્શની સુજનતા સાથે નવા વિચારોની ઉદારતા તેના ચારિત્ર્યમાં સમન્વય પામ્યા હતા.

અમારે કુટુંબીઓ હતાં, પણ અતલમનાં કોઈ જ નહિ. મારા પિતા તેમના પિતાનાં એકમાત્ર સંતાન હતા. મારી માતાને પણ ભાઈ ભાઈ નહોતા.

અને હું દસનો અને રવીંદ્ર સોળ વર્ષના હતા ત્યારે માતાને
અમારી સોંપણી કરી પિતાએ સ્વર્ગારૂરનો માર્ગ લીધો. એ વખતે
માતાએ પણ પતિ પાછળ ગમન કર્યું.

પણ તે પહેલાં તેણે રવીંદ્રની અનિચ્છા છતાંયે તેનાં લગ્ન
નિર્મળા સાથે કરી નખેલા. અમારી યાત્રિ પ્રમાણુમાં સુધરેલી
ગણાતી અને યુવાનો જવદેજ વીસ બાવીસ વર્ષ પહેલાં પર-
ણતા. પણ માતાનું મસાતું જડું સરીર, અને અતલગતા સગની
અભાવ એ કારણને લીધેજ રવીંદ્રને માતાના આમદ આગળ
નમતું આપતું પડ્યું.

પણ માતાની દીર્ઘદષ્ટિ બરાબર નીકળી. મારાથી બેજ
વર્ષ મોટી નિર્મળાએ તેના મરણ પ્રતી તરત ધર ઉપાડી લીધું.

અને માતાની મને તેણે ખોટ જરાએ પડવા દીધી નહિ.
કોઈને પણ હંધ્યાં આવે એવું અમારું નાતું કુંડળ હતું. નાની-
વયે સંસાર બાર ઉપાડવાથી રવીંદ્રમાં જરા વધારે પડતી મંત્રી-
રતા હતી, છતાં મને તેમણે માતા કે પિતાની ખોટ જરાએ
સાલવા દીધી નહોતી.

અને અમારાં દીવર બોબાઈનો સંબંધ તો બાઈ બહેનનાં
સંબંધથીએ મધુરો હતો.

મને હજી એ વાદ છે કે રોહસમેલનમાં મારા લક્ષમણના
અભિનય પછી નિર્મળા તો મને લક્ષમણ જ કહી બોલાવતી,
અને જ્યારે એ એવું કહેતી ત્યારે રવીંદ્રનિર્મળાનો અખંડ
એખલાસ બધો પ્રેમ મને પણ રામસીતાની વાદ દેવડાવતો.

એવી નિર્મળા મૃત્યુને બિજાને હતી.
અતલગતાનાં કુગાને અભાવે ધરમાં માત્ર અમે ત્રણ અને
નિર્મળાનો બાળક એટલાં હતા. ખૂબ દુરના સંબંધે કોઈપણનો
દાવો કરતાં વદ નમંદા કોઈ જરા આડા પડવા હતા. નિર્મળાનાં
સર્માંમાંથી એ એક વદાએ પણ યુતી હતી.

મધ્યરાત્રિનો સમય હતો. નિર્મળાની પધારી પાસે રવીન્દ્ર બેઠો હતો. તેની પાંગતથી થોડે દૂર, જનેતા અને મોટી બહેનના સમન્વય જેવી એ પ્રેમાળ ભાભીની છેલ્લી પળાયી શોકમાં ગળકાં ખાતો હતો બેઠો હતો.

પ્રિયજનનાં મૃત્યુની પણ પવિત્ર દુઃખથી પૂરીત છે. તે કાળે આત્માના ભાવ ગંભીરતાને પામે છે, અને મનુષ્યોની વાચાશક્તિ મૂકતા આદરે છે.

હૃદયશોકની હાથા બદારના વાતાવરણમાં, પણ પ્રસરેલી હતી. ત્રણેમાંથી એકઠે જણ કંઈ પણ સંબોધ્યમાર નહોતું કર્યું. અને નિર્મળાનું નાનું બાળક અમારા મોનનો એવ જણે મદદ કરીને ગમૃત અવસ્થામાં મેં રાત, નિશ્ચેષ્ટ પડી રહ્યું હતું.

મૃત્યુનો પંદરવ ધીમે પણ રપટ હતો. પણ પણ વધારે દેખાતા ઉચ્છ્વાસમાં, પણ પણ પલટાતી જતી આગળાઓની સ્થા-મતામાં, પણ પણ ઘેરાતી ઘેનેપૂરી આંખોમાં મૃત્યુની વિનય-સ્વારીનાં ચિહ્ન રપટ જણાઈ આવતાં.

નિર્મળાએ આતુર નયને મારી સામે જોયું. તેણે રવીન્દ્ર સામે જોઈ મારી તરફ હાથ લંબાવ્યો. હું તરત તેની પાસે ગયો.

‘ભાભી, ભાભી,’ તેની દમામણી આંખો ન જોઈ શકવાથી તેના ખલા પાસે મારું નાંખતાં હું બોલ્યો, ‘હિંમત ન કારો, હં.’

તેણે મોઢાસથી મારે માથે હાથ ફેરવ્યો: માતાના હાથથી વધુ મધુરતા એમાં નાંખી. પછી એણે કહ્યું, “મુરેન્દ્ર-મારા લક્ષમણજીતિ ! તું આમ અટળાશે તો એમને કાણ જોશે ?” તેના ગળામાં કુશકું આંખું, પણ તેણે તે દાખી દીધું.

મારાથી રહેવાયું નહિ. દાબેલા મૂસકાની એક દેડણી મળે મળામાંથી નીકળી ગઈ. “ભાભી-મા!” મારા મોંમાંથી બોલ નીકળી પડ્યો.

“ભાઈ-બેટા-” એટલું જ તે બોલી. તેની આંખમાંથી આંસુ વર્ષા. “જે, તારા ભાઈ અને તારી વચ્ચે રામ લક્ષ્મણનો પ્રેમ છે, એમાં કદી જે બિચુપ નહિ આવે, ને ? નિર્મળા નહિ હોય તો પણ તેનો આત્મા હશે, જ. બોલ ભાઈ !” તેણે મારે પ્રભે હાથ નાંખ્યો.

મેં તેનો હાથ લઈ મોંએ દાખ્યો. તેના હાથમાં હાથ મૂક્યો. ‘ભાભી ! આ તારો પ્રેમ જૂલું-ભાઈનો ભાવ જૂલું તો મને ઇશ્વર બૂલે.’ મેં તેને વચન આપ્યું, ‘તું મોઢની ચિંતા ન કર.’

નિર્મળાએ રવીન્દ્રને સાન કરી. રવીન્દ્ર નીચા નમ્યા, એટલે તેણે માંદગીથી કમળનાગ શો બનેલો પોતાનો પાતળો હાથ તેના ખજા પર મૂક્યો. અને ધીમેથી કહ્યું, “રવીન્દ્ર” (હિંદુ સંસારની એક વિચિત્ર રસમ કહેતી એક મેકલું નામ. તે તે બોલે છે ! પણ અમારા ઘરમાં એ રીવાજ પછાતો નહોતો) “રવીન્દ્ર,” તેના સદાના મધુર સ્વરમાં માંદગીની નળ-ગાઈથી ઉપજતી હલક ભેળવી તે બોલી, ‘હું જાઉં છું. ત્યાં અનંતકાળ પર્વત તમારી વાટ જોઈશ. તમારો પ્રેમ જોતાં આજે તમને ભગવાન પડે એમ નથી પણ મારી મરણ સમ-યની માગની નીકારશે ?’

“નિર્મળા !” રવીન્દ્ર બોલ્યા. તેમનો સ્વર વૂટતો-ધેરો હતો. જાહેર કે મહાપ્રવળે આવેલા આંસુ મળે ઉતરી વાયાને અટક-અન-પટ કગતા હોય— “નિર્મળા, હજી પણ આશા છે. સગીરની ફેફસો તાડીના હવન ચલન લગી—હવન ફોરીના છેલ તાગના અખંડપણામુધી હવનઆશા છે.”

“એ તો સમજાવવાનું.” તે ફિક્કા પ્રેમાજ સ્મિત સાથે બોલી. “મને લાગે છે, ને ! પણ મારી આશા પૂરશે ? હજી સુધી મેં તમારી પાસે ના નથી મેળવી તો હવે તો ના નહિ મળે ને ?”

“નિર્મળા ! નિર્મળા !” દુઃખથી ઉભરાતા સ્વરે રવીંદ્રે કહ્યું. ‘જીવનભર દુભાવી નથી તે હવે દુભાવીશ ? કહે બોલ.’

“માસના આ નાના બાળકને...” એક કચક દબાવતે બોલી, “માતાની જરૂર પડશે. બહાલા ! તેને મોસાગમ કાઢ નથી. તમારે ત્યાં કાંઈ ઓ નથી. તમારા રોહાળ રવમાવને પણ પત્નીની જરૂર છે, જ. માટે તમે પરણીને જ. — અને લોકરિવાજ મુજબ વર્ષ વીત્યે નહિ, પણ તેર દિવસ કે દોઢ માસે લગ્ન કરજો. ના ન કહેશો. મારા બાળકના ઉછેરનું શું ?”

“નિર્મળા ! નિર્મળા !” અશ્રુથી ગદગદીત સ્વરે રવીંદ્રે કહ્યું, “લગ્ન મારે કરવું નથી. તું વીસરાય એમ નથી, લોકલગ્નની મને પડી નથી. પણ દોઢ માસ તો શું પણ હવે પછી કદીએ પરણવું એ આપણા પ્રેમને લાંછન રૂપ છે.

“હાલે લોક બોલતા,” તે બોલી. તેનો સ્વર વધારે ધીમે પણ હવે વધારે દૃઢ બન્યો. “અને પ્રેમને-લાંછન રાવું ? હું સમજી છું ને તમારો પ્રેમ ! નાથ ! ફરી પરણતાં તમારે મન દુભાશે, તમારી નવી પત્નીને તમે મારા જેટલી ચાહશો એ નહિ, એ બધું હું સમજી છું. પણ મારે ખાતર, આ આપણા બાળક-મારા નામાવશેષ ખાતર આટલો બોમ તમે નહિ આપો ? નાથ !” તેનો સ્વર તૂટવા માંડ્યો. “અત્યારે કાં દુભવો છો ? વચન આપો. જીવન સંતોષમાં-સુખમાં ગાળવું તો મરણ કાં અસંતોષમાં આવે ? નાથ !” તેણે એક દબાઈ આજીજી ભરી નજર નાખી. રવીંદ્રને ખબરથી તેનો હાથ સરી તેના બોળામાં પડ્યો.

મેં રવીંદ્રના સામું બેસું. હું તેમનો પ્રેમ બાણીતો હતો તેથી તેમના તે પળના બાવે સમજ્યો. લોકલગ્ન, પત્ની પરનો અથાગ પ્રેમ એ-અને નિર્મળાની અંતઃકાળની મામણીને અનાદર કરવાની અનિચ્છા એ બે પ્રકારની પ્રજા લાગણીઓ તેમના મનમાં સુદ્ધ કરતી

હતી. “નાથ!” નિર્મળાનો આત્મસ્વર ફરીથી સંભળાયો. મનો-
ભાવના પ્રબળ મુદ્દનું એક વાદળ રવીન્દ્રના મુખ પરથી પસાર થયું.
આખરે મનોબળના એક મહાપ્રયાસે તેણે એરનો ધુંટકો ગળ્યો.
તેના વિષાદપૂર્ણ મુખ પર શેલજા જેવું તેજ આવીને ગયું,
અને નિર્મળાનો જય સ્પષ્ટ ભાસ્યો.

“નિર્મળા,” શિર નીચું નમાવતાં તે ધીમેથી બોલ્યા,
“તેમ થશે, પણ તે વખતે હવે ચીરાક જશે. અને...”
“હવે હું સુખી થઈ!” તેના હાથ પર હાથ નાંખતા
નિર્મળાએ કહ્યું.

રવીન્દ્રે માયું પાંગત પર નાંખી દીધું. નિર્મળાએ તેને માથે
હાથ મુક્યો. અડધી ઘડી અંમે બધા લાગણીના ભારથી મુગ્ધ રહ્યા.
પછી નિર્મળાને એક હેડકી આવી. “નાથ,” તે બોલી. સ્વર
સાંભળી હું ચમક્યો. મેં તેના મુખ પર નજર નાંખી. તેની
આંખ ઘરડાવા માંડી હતી.

“ના...થ” પગવાર શ્વાસ માટે થોભી તેણે તુટતે સ્વરે
કહ્યું, “મેં નકકી કહ્યું” છે, મારા બાળકના મુખ માટે.” તે
થોભી. સ્વર મંદ પડતો ગયો. “નાથ...તે માટે...પરણો તો...
પરણને...” અને તેના ઉચ્ચાર તદ્દન અસ્પષ્ટ થયા;—મરણ્યું
માંગણુ આવ્યું. રવીન્દ્રે ઠાન છેક મોં પામે લીધા—અને નિર્મળાના
હેલા સાબરો તેણે જ સુણ્યા.

મને જગએ ખબર નહિ કે નિર્મળાના હેલા સપ્તેએ મારી
આયા ઉઠેલી હતી.

(૬)

વિધાતા જ્યારે માનવ સામે મોરચા માડ છે, ત્યારે ન
પણ વાર કૂંર, હૃદયની ઉપહાસ કરે છે.
ચોમાસે પુટી શીઆળ સુકાતા જરણા જેવી ઝડપથી અન્ય
પર થયો. નિર્મળાના મરણને ત્રીજે દિવસે કોલેજ ખુલતી

હોવાથી હું મુખાધ ગયો. એના હાથના સારવા મારે પણ આવવાનું હતું.

નાના કિશોર-નિર્મળાનાં બાળકની તાત્કાલીન સંભાળ માટે એક આયા રાખવામાં આવી હતી. સીવિહોણા ઘરનો ભાર અમારા ઘરના ફોઈ નર્મદા ફોઈએ તત્કાળ પૂરતો ઉપાડી લીધો હતો.

હાથના સારવા માટે અઠવાડીયા પછી હું ઘેર આવ્યો. ઘરની અસ્તંબ્યસ્તતા જોતાં જ મને ત્રાસ થયો. આયાને હાથે પડેલા કિશોરની સ્થિતિ પણ મને ઠીક ન લાગી, અને નિર્મળાની આખરી મંગણીમાં રહેલું તથ્ય મને સમજાયું.

ઘર તે ઘર નથી-ગૃહિણી તે જ ઘર છે, એની મને તત્કાળ પ્રતીતિ થઈ.

પણ પ્રાણ જેવી જ પ્રિય પત્નીના મરણથી ખૂબતા રવીંદ્રને તો તે વખતે કંઈ કહેવાનું નહોતું. હું આદ્ય ક્રિયા કરી ભારે હેયે કાલેજમાં ગયો.

પણ તે પછી થોડે વખતે રાત હોવાથી હુંક સમય માટે હું ઘેર આવ્યો. પડેલાં કરતાં એ આ વખતે અવ્યવસ્થા વધારે હતી.

અને તેમાં એક કિસ્સે નાના કિશોર તરફ આયાની હૃદયહીન બેદરકારીના જન્મચ દબ્યો નજરે પડ્યા. એના ઉછેરમાં થતી અનિયમિતતાએ મારા હૃદયમાં ઉભા પ્રકોપ જન્મ્યા.

અને જુના જમાનાના, આઈ બહેલાં, નર્મદા ફોઈએ તો બે રીતે મને ઉશ્કેર્યો. એકતો અવ્યવસ્થા, અયોગ્ય ખર્ચ અને આદ્ય શારંગેરી તો હતીજ, અને હવે તો તેમણે મને જોખને કહેવા માંડ્યું “મારાથી તો, બાઈ, આ ઉમરે દસડબેરો થતો નથી. કહે, ને ત્યાગબાઈને—નાતમાં કેણુ વર્ષ મુધી શોક પાળે છે?”

માત્ર વાર્તાલાપના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે એ દુઃકારો આપ્યો, એટલે યેમી વધારે ઉખડ્યા—“એ તો ઠીક છે કે નહીં બેટી છું.”

તે કંઈકંઈ માળખ તરફથી માર્યા આવે છે. પણ આમ લટકી
કરશે તો રવી લટકી જશે. થોડા વખત પછી કોઈ કુંદશેયે નહિ.
પણ સાંભળે છે કોણ? જાણે એની એકનીજ યેરી મરી દશે ! ”
આવી કડવી વાણીથી હું સમસમી ઉઠ્યો. દેવ જેવા બાઈ-
દેવી જેવી બાળીની અવહેલના મારાથી ના સંખાઈ.

“ જુઓ, ને, નર્મદકોઈ, ” મેં જરા તીખાસથી કહ્યું, “ એમ
કોઈ લટકી જવાનું નથી, અને પરણવાનું તો બાઈને છે, ને !
એમાં આપણે પંચાત કરવાની રીત જરૂર ? ”

આ ‘ પંચાત ’ શબ્દ તેમને બારે પડી ગયો. બોધુ મોહું
મચકોડી તે ત્યાંથી ઉઠી ગયા, છતાં મારાથી સંભળાય એવી રીતે
બચકતા ગયા, “ જ્યો, વળી, આ પંચાતને વગર પંચાતની વાત
કરે છે ! આપણે, તો, બાઈ, તમારા માટે કદીએ છીએ. નહિતો
અહિં કેને-ખાસકાને પડી છે ? ”

એમાં આવેલા તીખા બોલ હું ગળી ગયો. હું તો બે દિવસ
પછી જવાનો હતો, એટલે તેમનો હાથ ઉપર હતો. પણ મને
લાગ્યું, કે નિર્મળાની ઇચ્છાને બનતી તાકીદે અમલ થવો જોઈએ.

પણ રવીંદ્ર સાથે વાત ઉપાડવા મારી દિંમત ચાલી નહિ.
એટલે મુંખાઈ આવી તરત મેં તેમને લખી કાગળ લખ્યો. તેમાં
નિર્મળાની ઇચ્છાને તાકીદે પૂરવા જણાવ્યું.

તેમનો જવાબ ન આવ્યો. મેં ફરીથી વધારે આમલ બરો
કામગી લખ્યો, અને નિર્મળાના આત્માની યાંત્રિ ખાતર પણ
તેમણે પોતાના હૃદયનું બલિદાન આપવું જોઈએ એવી બારપૂર્વક
માગણી કરી.

વિધાતાએ આ બધું જોઈ કેવું અટકાવ્યું કહ્યું દશે ?
રવીંદ્રનો માત્ર એટલો જ જવાબ આવ્યો, ‘ વાતુ ! ’
અને બીજે અડવાડિયે તો તેમના નવા લગ્નની કોકોની
માગણી કરી.

(૭)

સાથે રવીન્દ્રનો દુઃખો ઠાગળ હતો. નિમજ્જાનો ઈચ્છા કે તેણે નહીં કરેલે ઠેકણે તેમનાં લગ્ન લેવાયા હતા. મેં :
 વાંચી—એ લગ્ન કેની સાથે હતા ?.....જેને મેં દળારા
 નાઓમાં હૃદયરાશી કલ્પેલી—કલ્પનાનાં ઉચ્ચ ઉચ્ચનોમાં વિ
 ભાગી લેખેલી—એ...એ સરલા સાથે...જે ધરમાં તે મૃદ
 તરીકે રાખ્ય કરત તે ધરમાં તે ભાગી તરીકે જ આવ
 જે અંતરનું તે વિશ્વામર્યાન થાત તે અંતરને ત્રિઠ્ઠ સદ
 દાહરો ! વિધિ ! તું કેવો વિચિત્ર ! કરમાવવા કાં કુસુમ ખીલ
 સુકવવા કાં ઝરા વહેવડાવે ? આશાના ધનજાયા પલ્લુ ગુદ
 શિખરે ચડાવી કાં નિરાશાના અમાપ ઉંડાણે ઠેલે ? વિધિ
 તારી કેવી ફૂરતા ! કેવી વફતા ! બિલાડી ઉંદરને વધજે હ
 તેમ માનવને ટળવળાવવામાં, અને તેને પ્રેમાનલ-વિરહાન
 સંતાપતાપે તપાવવામાં—રોકવામાં તને મજા પડે છે કે ? કે પ
 સૌથી મીઠી દીસતી વસ્તુઓ પરિણામે દુઃખકર છે, કે
 પ્રથમ પ્રણયમાં બહુધા નિરાશા આપી શકેરમત—જગત મિ
 છે એવો માયાવાદ—તું મનુજેને બોધે છે ? અને એ કામદેવ
 જગતની અતામ જન્મજોના દુઃખ શું માનવને પૂરાં નથી,
 વ્યથા આશાનાં સોનેરી સ્વપ્ના ફળીભૂત મતા ભાસતાં હ
 બહુધા તો નિષ્ફળ નિવડે છે? ઉછરતાં યૌવનમાં ઉછળતાં જીવન
 આઘ અને પ્રિયતમ આશ, રે વિધિ ! કાં નિષ્ફળ થતી ? સૌ
 મીઠાં પ્રેમો કાં સૌથી દુઃખી જીવંતીવાળા ? સુવાસિક, સુરંગી
 સોદાગી શુદ્ધાખ કાં માત્ર ઉનાળે જ વિકસે, અને વાસહીન સદ
 સુદાગલુ કાં બારે માસ ખીલ્યા કરે છે ? વિધિ ! તારા નિય
 મોમાં ન્યામ નથી—ધારણ નથી—છે તો કેવળ નિષ્કુરનના જ.

લગ્નનાં દિવસો આવ્યા. જીવનમાં હોળી સળગે તો જે દસલું
જો રાખી મહાલયુગં એ ટોંગ કેવો દુઃખકર ! જે હાથ ચોરીમાં
મદત, તે હાથ બીજે અપાતો કેમ જોઈ શકાય ?

અગ્નિઓકતી તોપની સામે જ્યમજ્નાથી ધસતા ચોદા
આનંદ સાથ મૃત્યું ભેટે છે; ધર્મની ટેક કાજ મરતા શ્રદાવાન
ધર્મવીરો બળબળતી અગ્નિની અગ ઉત્સાહથી આલીંગે છે; પતિ-
સંગ જળતી કોમળ સતિઓ મુખ પર દુઃખ નથી દાખવતી; તો કા
નિર્ગ્રેમનું બળિદાન સાત અને નિદાણાય ના ? દૈવજલો !
આંતરગ્રેમની ગહન વેદનાઓ અનુભવેજ ઝોળખાય; કથી કથાય
ના, ને કહ્યો કહ્યાય ના...

*

*

*

સ્નેહનાં તપ સૌ સ્નેહીઓને લથાટે લખાયાં છે, તો કાં તે
સાતિથી ના સહેવા ?

*

*

*

લગ્નનાં દિવસો પસાર થયા. દસલે મુખડે મહાલયુગે પડ્યું.
અંતર ભડકે બળતું, છતાં મુખ પર આનંદ દાખવવો જે પડ્યો.
જગત અંતરની વેદના પારખવા અશકત હણું. જગત શું જાણે ?
જાણે તોએ શું સમજે ! કહે છે, કે કવિઓના પ્રવાસનું દુઃખ
કવિઓજ જાણી શકે છે; તેમ પ્રેમીઓનાં પ્રેમનું દુઃખ પ્રેમી-
ઓજ સમજે.

અને સામાન્ય જગત પ્રેમી નથી, અને તેને જાણાવે-સમ-
જેય શું ?

(૮)

નરસા પરણી અમારે ઘેર આવી. કિશોરવયમા દીસતી
દની રેખ તેના મુખ ઉપરથી બ્રૂસ્વર્ધ ગઈ હતી. ઉજળતાં
નની સદાસ મધુરતાને બદલે પ્રોદતાની અંબીરતા તેના મુખને

સહેજ દિદાસીનતાની છાપ આપતી. મેં જોયેલું કે તે વારે
જેઠા વિચાર વમલોમાં તણાતી હોય તેમ દીસતી.

તેમનાં લગ્ન પછી તો હું તરત કોલેજમાં ચાલી ગયો હતો
પણ ત્રણ માસે છેલ્લી પરીક્ષા આપી હું ઘેર પાછો આવ્યો, ત્યાર
મેં જોયું કે તેના સ્વભાવની ઉત્તમતા વિશેની મારી માન્યતા
પ્રેમા પુરુષની પક્ષપાતી કલ્પના નહોતી, પણ આત્માએ આત્મા
સાધિકી સાચી ઓળખાણ હતી. આવતાં વેંતજ તેણે ધર
વ્યવસ્થા અને સુધડતા ને ફરી જન્મ આપ્યો, એટલું જ નહીં
પણ નાનો દિયોર પોતાનો જ બાળક હોય તેમ તેણે ઉછેરવા માંડ્યો.

આમ છતાંયે નિર્મળાના વખતનું. ઉદ્ધાસનું વાતાવરણ
ધરમાં હતું જન્મનું નહોતું. રવીંદ્રનાં મોં પર પડેલી અઘાસ વાઈકર્ન
છાયા બૂંસાઈ નહોતી. મૂળથીએ મંભીર તો હતો જ, —
નાનપણમાં માથે પડેલા સંસારભારની એ અસર નિર્મળાએ ઓછ
કરી હતી, પણ પુરી નાણુક કરી નહોતી. છતાં હવે તે મંભીરતા
પહેલાં જેવી જ જમી હતી. સરલા સાથે એ મીઠાસુધી વર્તતા
પણ હજી સુવાન વમના આ દોષ્ટીનાં મુખ ઉપર આનંદ કરતાં
સાંતિ—ન સમગતા વિષાદની આછી છાયા વાળી, સાંતિ દેખાતી.

છતાં આમાં પહેલી નજરે અયોગ્ય જેવું શું કહેવાય ?
રવીંદ્ર-નિર્મળાનો પ્રેમ અજગ હતો. એમનો વિયોગ હજી તાજો
હતો. આથી સરલા-રવીંદ્રના સહચારમાં વસંત કરતાં હેમંતની
અસર તત્કાળ પુરતી વધારે હોય એમાં કોઈને આશ્ચર્ય ન થાય.

હું પાછો આવ્યો ત્યારે સરલા સરખાતમાં સંક્રાંતિ
મારી વય તેનાથી મોટી હતી, તેથી કે ખીજ ગમે તે કારણે તે
મારી જોડે હજતાં મજતાં ચરમાતી. પણ અમારા બંને બાઈએ
વચ્ચેના માદ પ્રેમને લીધે, અને તદ્દન નાના કુટુંબમાં જન્મે લીધે
તે થોડે દાગે મારી જોડે હજી મધ. અને જો કે કેંક અચૂકી
વસ્તુ અમને એકાંતમાં વચીમૂલ કરી સાંત, મૂંઝા અને અચન

રાખતી હોય એમ લાગતું, પણ નોકરી અંગે રવીન્દ્રને વારંવાર
અદારગામ જવાનું થતું, અને તેથી અમે વારંવાર એકલા પડતાં
એટલે એ અણુદીઠ અસર પણ ઓછી થતી ગઈ; અને અણે
કોઈ છુદી જ લાવનાઓએ અમારા અંતરને સ્પર્શ કર્યો જ ન
હોય એમ અમારો વ્યવહાર ચાલવા લાગ્યો.

બાલ વ્યવહાર આવો હતો, પણ મારા મનનો સ્થિતિ
શી ? પ્રેમપાત્રનો આટલો નિકટનો સહવાસ—કદપનામાં જીવન—
સદચારિણી માનેલી, પણ સત્વ જીવનમાં તેમ બનવા તદ્દન
અસંભવિત—તેમ છતાં—જીવન અધિકાત્રી નહિ તે એ લક્ષ્યેશ્વરી
મૂર્તિની પાસે નિર્વિકાર ભાવ રાખવો, અંતરનો પ્રબળ દાવાનળ
મુખ પર કદી પ્રકાશિત ન થવા દેવો,—અંતરની લાલના ધુમાડા-
ને મુખને ન જાવરવા દેવો—એ કેટલું કુશ્કર છે, તે જેને વીત્યું
હોય તે જાણે.

x

x

x

સરલાના લગ્નને વર્ષ થયું. મારી વય બાવીસ વર્ષની થઈ.
પુરો થયેલો અભ્યાસ અને લગ્નયોગ્ય વયને લીધે ન્યાતમાંથી મારે
માટે વારંવાર માગ્યા આવતાં. સરલા ધણે જ આગ્રહ કરતી. રવીન્દ્રની
પણ ધણી મગજ હતી. પણ હું ને બધાં માગ્યા પાછાં વાળતો.
અને આખરે અંદરથી કોગતા અંતરની યાતના અસહ્ય
લાગતાં મેં પગમાં જઈ ધણે કહ્યા હતાં. પણ રવીન્દ્રને
આપાત થયો એમ માની હું મુંઝો રહ્યો. માત્ર સગલા આગળ આ જાં
આ ન બચતો કરી મેં ગદ્યાગતી શ્રમિકા તૈયાર કરવા માંડી.

(૬)

રાન્દ્રનો ને રા.ન હતી. ગતિના દસનો સુમાર હતો મૃગશરમા
વિલમનો હતો, અને પૂર્વથી રહેતો તેની જ્યોત્સ્નામા આન
અને સરલા અમારી અમાલીમા એક હતા.

રવીન્દ્ર-આજ બહારમામ ગયા હતા, અને નિશ્ચય નહોતો
કિશોર શિવાય ધરમાં અમે માત્ર બે જ જણ હતા.

ચંદ્રની જયોત્સ્નામાં કુદરતે અજબ ખૂબી બરેલી છે. સેલેની
અમ્ની સેલ (Selenium cell) પર જેમ પ્રકાશ કિરણ
પડતાં જ વિદ્યુત વહન શરૂ થાય અને તે વીના નહિ, તેમ આત્માના
કેંક સુપ્ત સુત્રો ચાંદનીમાં જાગૃતિને પામે છે—આત્મવીણાનાં કેંક
તત્રો ત્યારે જ ઝણઝણાટ કરે છે. અને તેમાં શરદની રાત્રિ-જગમાં
સર્વત્ર શાંતિ પ્રેરતી હૃદયસમુદ્રને ઉલારાવે છે—વલોવે છે.

શરદની તે રમ્ય જયોત્સ્નાની મારા પર એવીજ પૂરી અસર
થઈ હતી. તેના પર પણ હતી એમ હું માનું છું. કેંક જૂતના-કેંક
ભવિષ્યના અર્ધસ્ફુટ વિચારો મારા મગજમાં પસાર થતા હતા.
સરલા પણ તદ્દન મૂંગી બેઠેલી હતી.

“ સુરેન્દ્ર, ” તે વિચારમાંથી ઝબકી જાગતી હોય તેમ બોલી,
“ એક સવાલ પૂછું ? મને સત્ય જવાબ મળશે ? ”

“ પૂછો, ” હું દ્વંદ્વમાં જ બોલ્યો.

“ તમે પરણ્યા કાં ના પાડો છો ? હર વખતે ખરાં ખોટાં
બહાનાં કાઢો છો. વળી હમણાં પરમામ જવા કહો છો ! તે મને
અંતરની વાત નહિ કહો ? ખરી હકીકત—સત્ય કારણ—જણાવવામાં
કંઈ વાધો છે ? ”

તમારી પ્રેમપાત્ર-જગત્તજરે મને તેવી તોય અંતરની
અધિધાત્રી—આ સવાલ તમને પૂછે, તેથી ઉપજતા ભાવો કોણ
કહી શકે ? તમે પ્રેમ પારખ્યો છે ? પારખ્યો હશે તો સમજાવો.
નહિ તો સમજાવે શું ?—

આખનું અત્યુગ્નિ દુઃખામળીના ઝપાટે સુકવો હું તેની ૧૨૬ ક્ષેત્રો.

“ સરલા, આ સવાલ સાને ? મન હજી માનવું નથી, વય હજી
નથી વીતી. આટલી ઉતાવળ કાં ? અને પરમામ તો ધધામાટે છે. ”

તે મંદ દસી મ્હારી પાસે આવી: સામે-ધણીજ પાસે ઉભી.

ઓ તે યગ ! શાંત ચરદની સતના રૂપેરી ચંદ્ર આઠાથમાં તે કેવી મનોહર લાગતી હતી ? ગંભીરતા-ઉદાસીનતાની રહેજસાજ ળાયાવાળું તેનું મીઠું મુખ તે સિમતથી અલૌકીક પ્રભાવાન જન્મું. હતું. એક યગ એક જલ્મજુટ માસ ચરીરમાંથી પસાર થયો. આગળ વધી તે કામલાંગીને જાદુપાયમાં જઠકવાને પરજુલાવે મને પ્રેયો; પણ આર્યોના ઉચ્ચ આદર્શો—અમારા પરસ્પરના સંબંધનું ભાન-આડે આવ્યા અને છૂટ્યાં.

“ મને સત્ય વાત કહો. ” વિશ્વાસથી પોતાનો હાથ મારે ખભે મૂકતાં તે બોલી. [તે સ્પર્શથી ચપેલી મારી સ્થિતિ તમે કદમી શકો છો ?] “ મ્હારાથી કાંઈ પણ છુપાવશો ના. તમે મને નહિ કહો તો મને કહેશો ? મોટી ભાભી તે માની જરાજર જણાય, બાઈ. ”

ભાભી તે માની જરાજર ! તીર્ણ લાલસમાં તે વેણે હૃદયમાં સોંસરાં ઉતર્યાં. પત્ની તરીકે મનોભાવો જણવાનો જે હજી ધરાવત તે જ માનભાવે તે હજીનો દાવો કરે, એ પણ કેનું કહેવું—કેનું કહેવું ?

“ મને સત્ય વાત કહો. કાંઈ પણ છુપાવશો નહિ. ” તે ફરીથી બોલી.

“ કહું કે ના કહું ? કલે શું કળ ? ના કલે શું તુક્કાન ? ”

પાનુ માનવના ઉર સહાનુભૂતિ માટે તલસે છે. સુખનાં ભાર સહેવ. અધરા છે—કઈ કઈ સામાન્ય વ્યક્તિઓ આકસ્મિક સુખના આવેશથી ઉન્માદને પામે છે. પાનુ દુઃખના ભાર તો નેત્રીએ જૂકા છે. એ અસહ્ય બોમ્બતળે માનવી ધીમી પથ્થુ સળગ રખતા તુલનામય અનુભવે છે, અને ધીમા, ધાનક વિવતો મારક અતર દુખનો આ સ્થાર અસર મનુજ દેહમાં પ્રસરે છે, અને તેની સર્વ વ્યક્તિઓનો દ્વાસ કરે છે.

.....અને એ મુંઝવણમાંથી મોક્ષ દુઃખના નિવારણથી જ મળે. પણ અંતરના એ સ્ત્રોતની શાંતિ, દુઃખના રૂદનથી કંઈક થાય. 'રૂદનની મીઠી મળ' કવિઓ આને કહેતા હશે ?

.....પણ દુઃખના રૂદન કેવી આગળ ? તટસ્થ અને દુઃખમાં જરાએ હાથ નહોત્ય એવા પાસેજ તે રૂદન તો શોભે;—તેનીજ સહાનુ-ભૂતિ શાંતિ આપે. પણ... દુઃખના ઘવાનળનું જે આઘ કારણ તેને કેમ કરી કહેવાય ?...સાથી સહાનુભૂતિ કેમ કરી મળે ?

પણ દાખેલી વરાળને છૂટવાને સેક્ટરી વાલ્વની કવચિત જરૂર પડે છે. ઉછળતા જોશને ઘબમાં રાખવાની એ મર્યાદા હોય. વરોધી ઉરના નિઃશ્વાસ સંઘર્ષો દ્વંતા—અંતરના ઉકળાટ દાખ્યા દ્વંતા. તેનાજ—આ નિઃશ્વાસ, આ ઉકળાટના નિરપરાધી ઉમાદકના-સંઘ-લથી હૃદયના બાધ તૂટવા—ઉકળાટ ઉભરાઈ આવશે—નિઃશ્વાસ વશમાં ન રહ્યા.

સંયમને પણ કદિ કદિ હદ હોય છે: તો પછી દમનનું શું કહેવું ?

મને લાગ્યું કે મારે કહેવું જ જોઈએ,—કહેવું જ પડશે. કલા વિના હૃદય કાઠી પડશે.

પળવાર આમ મનોમાતના બોગવી, હું જરા સ્વસ્થ થયો. અને તેની તરફ ફર્યો.

“ભાભી ! એ વાત જાણી શું કરશે ? સતેલા સાપ જગાડે શું ફળ ? હૃદયના શાન પડેલા ભાભીને કા નાહક છાંટે-કવા ? રૂઝાવેલા નહિ પણ રીઝા ચયેલા જાખમને શા માટે આંગ-ળીઓ ઘોંચીને તાજો કરવો ? દુઃખની—ઉપાય વિનાના દુઃખની કથામાં રસે ય જો અને માસે ય શો ? ”

“ભાઈ ! ” સરહના આજા વાદળમાંથી ઝગડના તેજ જેવી કાણા-માયાપૂર્ણ નજર નાખતી તે બોલી, “કહેવામાં તમને કાંઈ નુકસાન છે ? હૃદયનાં દુઃખ ઘણે કાંઈ આજા મટવાનાં છે ? કહેમો

તો કાંઈ રસ્તો નિકળશે. અને નહિ તો હૃદય જરા હલકું તો થશે ! ”

તે સખ્દોની મૃદુતા—તે નજરની શીળી મીઠાશ મારે માટે અસહ્ય હતી. ઉજળવા માંડતું હૃદય ઉભરાઈ ચાલ્યું—“મેં મ્હેં ફેરવી લીધું.”

એક સખત પ્રવાસથી મેં સંવત્ર પાછો મેળવ્યો, અને તેની પાસે આવ્યો.

તે એક પુરથી પર બેઠી. હું સામે ઉભો રહ્યો.

“ બોલો, ” એવીજ મૃદુતાથી તે બોલી. “ કશાએ સહાય વિના બંધુજ કહેજો. ”

ફરના—હાજમાપથી નજીકના પણ દુઃખમાપથી ફરના—બૂતકાળમાં એક ઝડપી નજર નાંખી મેં ચર્ચે કર્યું.

“ ભાભી ! મારા જીવનમાં એક દિવસ રક્ત રંગે રંગાયો છે—પ્રથમ આશાની મુરેખ રેખે, પછી નિરાશાના તમ અંગારે.

તે દિવસે, ભાભી ! મને એક ખાળાના દર્શન થયાં ; તેનામાં કદાચ કશીએ વિશેષતા નહિ હોય, પણ કઈક અણુધાર્યા તત્વોના બળથી હું તેની તરફ આકર્ષાયો.

“ સરખાતમાં આ ભાવો સહેજજ હતા. પણ પછી અમે ચારંવાર મળવા લાગ્યાં, અને જો કે અમારે વાતચીતનો પ્રસંગ નહિ જેવો જ હતો, છતાંએ તે આકર્ષણ વધતું જ ચાલ્યું.

“ મનનો ખુલાસો કરવાની અમને તક મળી નહિ. આપણામાં એવા ખુલાસાનો રિવાજ પણ નથી જ. પણ તે છતાંએ મન માનવું કે તે ભાવ પરસ્પરનો હતો, અને અંતરમાં કઈક અધર્નગરો રચાતાં. ”

“ તે તૂટ્યા કેમ ? ” વિચાર ઝસત હોય તેમ તે ધીમું બોલી.

“ વિધિને તેમ ગમેલું, ભાભી ! આડકતરી રીતે તેના કુટુંબની વિરહતા બણી. પણ અંતરનો તે ભાવ મુઠીજતોથી વધારે પ્રત્યગ બન્યો, અને આશા હજી સુનેરી સ્વપ્નાં ખુલ્લી આંખે ખડા કરતી.

“પણ બધી આશાઓ ઠાં ફળીજૂત ચાલ છે, બાબી? અણધારે રચણે તેનાં લગ્ન થયાં, અને જીવનની એ મીઠી આશ જીગરને કડવું કરીને સઘને માટે વિદાય થઈ.”

તેણે સહેજ ડોકું ધૂણાવ્યું. તેની આંખોમાં સદાનુભૂતિ રપ્પ હતી. “પછી?” તે ધીમેથી બોલી.

“બાબી! તમે સમજ્યાં હશો. નારી હૃદય કુંદરતી રીતે જ કોમળ હોય છે. પુરુષોના કઠોર હૃદય સ્વાનુભવ વિના મારા ભાવ નહિ સમજે. પણ નારીઓના હૃદયો વિધિએ સૂક્ષ્મ બાવે બરેલા છે; અને સ્વાનુભવ વિના પણ એ મનોભાવો પરણે છે—સમજે છે અને સદાનુભૂતિ આપે છે. તમે મારા મનોભાવો સમજ્યાં હશો. મારા લગ્નવિરોધનું કારણ પણ તમે સમજી શકશો. હવે તમે મને પરણવા આમ્રદ કરો છો?”

“હું બહુ સમજુ છું, બાઈ!” ચાંત, ગંભીર સ્વરે તે બોલી. “પરણા નહિ હમણે, બાઈ! તો પાટે તો મયાં હમણું. ભોગવ્યું નહિ હોય તો સાંભળ્યું તો છે. તમારું દુઃખ ગહન છે,—ચમ્પ ઊંકે છે, પણ તેવા દુઃખતો બીજાનાં સાંભળ્યાં છે—જોયાં છે.”

“હું એમ નથી કહેતો, બાબી! કે જગતમાં દુઃખ મને એકલાને જ છે.....

“એમ આકળા કેમ થાઓ છો?” મહેને અટકાવતી, કપડાં બરી રીતે મૂઢતાથી હસતી તે બોલી, “મહેં એવું ક્યારે કહ્યું? હું તો માત્ર તમને તમારા જોયોજ એક દાખલો બતાવવા જતી હતી, જોયી કદાચ તમારા હૃદય સવાલનો જવાબ મળે.”

“મારું કરો બાબી!” સરમથી નરમ પડતા મેં કહ્યું.

“એમા મારું શું કગવાનું છે?” ફરીથી તેજ દિક્કા સિમત સાથે તે બોલી, “પણ તમે હું જે વાત કહ્યું, ખરી બનેલી વાત કહ્યું, તે સાંભળશો?”

“ કહો, ” હું બોલ્યો, અને એક ખુરસી ખેંચી તેની પાસે બેઠો.

તેણે એક ધીમો નિઃશ્વાસ નાખ્યો, — દૂર સૂન્યમાં નિહાળ્યું, અને ચર કહ્યું.

“ સુરેન્દ્ર, મારી એક સમસ્યા અને જોગખીતી બાળાની હું વાત કહું છું..... ”

“ તે કાણ ? ” મેં સહેજ અધીરાઈથી પૂછ્યું.

“ તે જાણવાનો તમને શો અધિકાર ? ” કંઈક છટાથી સ્મિત કરતી તે બોલી, “ તમે અને કંઈ નામ કલા હતાં ? અને મેં માંઆ ચે હતાં ? અને વાતને નામ જોડે શો સંબંધ ? ”

“ માફ કરો. ” હું બોલ્યો, “ આમળ બચાવો. ”

વીણી વીણી ને લાંબો બોલતી હોય તેમ તે સ્થીર સ્વરે બોલી, “ કુમળી કિશોર વયમાં તે બાળાને એક મુલાન જોડે પિંછાન થયું. સંસારના સર્વે લાભો સ્ત્રીઓમાં વહેણા પ્રગટે છે, — સ્ત્રીઓનો મનોવિકાસ પુરુષોથી વહેણે થાય છે. આ બાળા પણ અપવાદરૂપ નહોતી.

“ તેનો પ્રેમ અસ્થાને નહોતો. તે એકપક્ષી પણ નહોતો. એકમેકને જણાવ્યા વગર તે બાળા સમજતી કે જાનેના અંતર એક આશાએ ધડકે છે. ”

તે બોલી. હાથ કપાળ-ભર્યા પરથી પસાર થયો.

“ પછી ? ” મહેં આતુરતાથી પૂછ્યું.

“ સ્ત્રીનું હૃદય સ્વાભાવિક રીતે પુરુષોના કરતાં વધારે મૃદુ હોય છે, અને તેથી સ્ત્રીના હૃદય ઉપર પુરુષોના કરતાં વધારે સંયોગ થાય છે. વગી સ્ત્રીનો સ્વભાવ વધારે કોમળ હોવાથી તેનું માનસ, રાગિણી પ્રત્યક્ષ હોય છે, અને તેથી તેના લાભોમાં અર્પણનો ભાગ મળે છે. આપણની હંમજા-વધારે પ્રત્યક્ષ હોય છે. પુરુષપ્રેમ

આપે છે, ત્યારે બદલાની-બ્યાબ સાથે બદલાની-આચારી આપે છે. ઓ આપે છે ત્યારે સર્વેશ્વર સ્વાર્થેશ્વરના બાવથી-બદલાની અપેક્ષા વિના આપે છે. પુરુષોને પ્રેમ જીવનનો એક, -પ્રિય પણ એક જ ભાગ છે. ઓઓને તેમ નથી. તમારે ધન, યશ અને સત્તા-મહત્તાનાં સ્વપ્ન પ્રેમદુઃખ વિસરાવે છે. તમારા પ્રેમધા ન રક્ષાય તો પણ બૂધાય છે. ઓને તે સ્વર્મા નથી, તે વિસ્મૃતિ નથી, તે રક્ષ પણ નથી. તેને પ્રેમ એ જીવનસર્વસ્વ છે, અને તેથીજ પતિ એ જીવિતેશ્વર છે.

પણ થોભી તેણે એક દાખેલો નિઃશ્વાસ મૂક્યો, અને આગળ ચલાવ્યું.

“ભાઈ, એક કવિ લખે છે કે ‘વિધિની કૃતિમાં સામ્ય કરતાં વૈચિત્ર્ય, -સુસંગતિ કરતાં અસંગતિ-વધારે છે.’ મેં એક સ્થળે વાંચેલું કે પ્રથમ પ્રણય બદ્ધા નિષ્કળ નિવડે છે.—”

“પછી,...પછી ?” મેં અધિરાધથી પૂછ્યું.

“આટલો ઉકળાટ શાને ?” તે મદમદ હસતી, મારી અધિરાધ જોઈ ટોળ કરતી બોલી, “મેં તમારી ફિલ્મસુધી ધિરજથી નહોતી સાંભળી ? ધીર પડે. વાળતું ગાજતું સદૃ મોડવે આવશે.”

પોતાના શબ્દોથી તે હસી. પણ તે હાસ્ય ! દયાજનક વસ્તુઓ તમે અનેક જોઈ હશે, પણ પરાણે અણાતાં સ્મિત જેવું દયાજનક તમે કશુંએ જોયું છે ? આ હાસ્ય એવું હતું. કુશળતા અને સંયમ તેની પાછળના પ્રવાસને આછો કરતાં, પણ નાણુક કરી શકતાં નહિ.

એક પણ મૌન ધારીને તે બોલી, “હિન્દુસંસારના રોતરિવાળે પ્રમાણે ઠાઈ બાગાને પોનાના હસ્તદાનમાં લેવા દેવાજ નહિ. જીવન સહમારીની પસંદગીમાં તેના કાંઈજ ભાગ નહિ. ધરતી સર્વ બાગાને તેની હાજરીમાં ચર્ચા, પણ આ વિષયમાં-તેનાં જીવનની સફળતા નિષ્ફળતાનો નિર્ણય કરનારા, અને જીવનના એક માત્ર મહત્વના

પ્રસંગમાં અંતરપટ રહે, એ સંસારની વિચિત્રતાનું એ સંસારની અવળી ચાલનું એક ઉદાહરણ નહિ તો બીજું શું ?”

પણ એ પણ હું થંભ્યો-વાત જાણે પૂરી થઈ ગઈ હોય તેમ તે પિયારનિદ્રામાં પડેલી લાગી. ચેતના નિર્મળ આકાસ પર ધૂળની આંધી જેવી કોક કોક વાદળોએની લહરીઓ આવે એમ વિચાર લહરીઓને લીધે તેનાં રમ્ય ભવાં ઉપર આછી આછી કરચલીઓ પથરાયેલી હતી. કદાચ જૂતનાં ખડાં ચતાં સ્મરણોનાં ચિંતનમાં તે વાત પૂરી કરવાનું જૂલી ગજ હોય એમ મને લાગ્યું.

“પછી, બાબી ?” મહેં કંઈક આગ્રહતાથી પૂછ્યું.

“પછી ?” આશ્ચર્યમ્મન મુદ્રાંથી તેણે પૂછ્યું. “પછી શું હોય ? અનાદિકાળથી યજ્ઞ આવ્યું છે તે જ. તેનાં ધમ્મ ધર્મા, બીજે જ ઠેકાણે-અને તે સાસરે મઈ.”

ધીમી ટાઢાશથી બોલાવલા આ સખ્દો પાછળ કેટલી કરજીતા હતી તે કોણ કહી શકે ? કંઈની મોંચડે ચડતાં કોક નિર્દોષ માણસ બહાદુરી દાખવે છે, દાસ્ય પણ મુખ પર આણે છે. તે દાસ્ય, તે બહાદુરી પાછળ રહેલી ભવ્ય કરજીતા કોક વીરધાન પિછાની શકે છે.....

મહારા હાંચના તારો તેના આવા ચાંત શબ્દોથી ખજ-ભળી ઊઠ્યા.

“તે ત્યાં સુખી છે કે ?” મહેં કંઈક આવેશથી પૂછ્યું.

તેનાં વિદ્યાળ, મદન નવનો માગ સ્વસ્થી સહેજ ચમક્યા, અને તેણે નયનું જોષ મારી સામે મીટ માડી. તેના નેત્રોમાં મહારા દલતા હતી.

“તમે સરસ્વતીચંદ્ર વાચ્યો છે ?” સીધા સચોટ ધા મારતા પ્રતિપક્ષીનું ખ્યાન અનુભવી ચોદો લખુલાવવીથી બીજી બાજુ નેચ તેનો અપાધી આ સવાલ તેણે પૂછ્યો. હું ગૂંચવાયો.

“હા, કેમ ? ” મહેં પૂછ્યું.

“તેમાં સુખ અને દુઃખની વ્યાખ્યા આપી છે, તે વાદ છે ? ” તદ્દન ચાંત, તટસ્થ સ્વરથી તેણે પૂછ્યું.

“ખરાખર માદ નથી.” મહેં કહ્યું.

“સારું ‘ખ’ તે સુખ, અને ખરાખ ‘ખ’ તે દુઃખ; ‘ખ’ એટલે આકાશ, અને આકાશ એટલે શૂન્ય.” નિશાળમાં શિક્ષક ભૂમિતિ સમજાવે એવી દમથી તેણે કહ્યું, “સુખ અને દુઃખ બંને શૂન્ય તો ખરા જ. માત્ર મનને સારું લાગે તે સુખ, ખરાખ સાગે તે દુઃખ. એમાં વિશિષ્ટત્વ કાંઈજ નથી. એટલે મનના ખ્યાલ માત્ર છે, ભાઈ.”

કેવી કુશળતાથી તે વાત ઉડાવતી હતી? પણવારતો હું જોઈજ રહ્યો. પછી મહેં પૂછ્યું, “પણ તેના મનને કેવું લાગે છે?”

“તે હું શું જાણું ? ” તેના નયનો સહેજ વિકસાવી, વિસ્મય પામતી હોય તેમ તેણે કહ્યું, “દુનિયાની નજરે તો સુખી છે; પછી બીતરફી તો રામજી જાયે.” મને ઉડાવવામાં મળતી ફતેહથી જાયે મોજ મળતી હોય તેમ તે જોઈ રહ્યો.

“અને તમે નહિ, કેમ ? ” કમવાટથી હું બબડ્યો અને પછી ત્વરાથી આંખે આંખ મિલાવી પૂછ્યું, “ભાભી ! તે જાણાતું નામ ? ”

એક અપજ નજર મારા પર નાંખતી તે બોલી, “નામ ? નામનું તમારે શું કામ છે? પારકો ઊંના રહસ્યને જાણ્યા પછી નામ જાણવાની કાંઈ જરૂર ? ”

પારકો ? હા ! પારકો તો ખરીજને !.....મેં માયું નીચે નમાવ્યું. મારા તે ક્ષોભનો લાલ લેતી હોય તેમ તે અપજતાથી બિડી, પાસે પડેલો દીવો સળગાવ્યો, અને પોતાના ઓરડામાં જવા તૈયાર થઈ.

“ભાભી ! ” નરમ અવાજથી મેં કહ્યું, “ એક સવાલ મૂકું ? ”

“ ભાઈ ! ” નિશ્ચયાત્માક દૃઢતાથી પણ નરમાયથી તેણે કહ્યું ,
 “ મેં તો તમારા જેવો જ બનેલો એક બનાવ વર્ણવ્યો. એ વિષે
 વધારે પીંજાયું કરવામાં સાર નથી. માટે હવે છોડો. મોડું થયું છે,
 વળી કોઈકવાર વાત કરીશું . ”

આમ કહીને તે ચાલી ગઈ , અને હું કાંઈપણ બોલું તે પહેલાં
 પોતાના ઓરડાનાં બારણાં બંધ કર્યાં .

ક્યાંય સુધી હું વિચારહીન દશામાં ત્યાંજ બેસી રહ્યો. મોડેથી
 ધીમે ધીમે મારા ઓરડામાં ગયો.

(૧૦)

હું મારા ઓરડામાં ગયો ખરો, પણ જેમ લગભગ રહે ત્યારે
 સૌ કાંઈ રહે , તેમ નિદ્રા પણ મારાથી રીસાઈ. એકાન્તની સાથેજ
 આવીશો અનેકથા બજવાન બન્યા . એકાન્તની વરાળને કાકે કાકે
 વાર બહાર કાઢવામાં ન આવે તો બોમ્બલર ફાટે છે. રક્તપ્રવાહમૂર્છા
 (Appoplexy)માં રક્તપાતજ સમવાયજ રહે. અંતરના ઉકળાટનું
 પણ તેમજ મનામ છે. હૈયાની વરાળને દુઃખના રુદનથી માર્ગ
 દીધે હૈયું હળવું બને—ત્યજે દુઃખ વહેવાનું હોય તેમ પહેલાં અસહ
 લાગતું દુઃખ પછીથી સહ બને. પણ ધોયેતું ઘી ધોવાતાં વધારે
 ઝેરી બને—સાધુનું શીશુ શીલાતાં વધતું જાય—તેમ દુઃખના રુદનથી
 કદી કદી દુઃખનું વર્ધન થાય છે. દરેક નિયમને અપવાદ છે. એ સદિ
 —સમસ્તને કકક નિયમનમાં રાખતી પ્રકૃતિનું વૈવિધ્યવિધાસી વૈચિત્ર્ય
 હોય એમ લાગે છે. મારી બાબતમાં પણ એમ જ થયું. એકલાતો
 અગ્નિ જેમ સંકેરવાથી ઝગડી ઉઠે, નહિ લાગતો જ્વાળામુખી જેમ
 અચાનક જાગત યજ્ઞને રોજ રેલાવે, એમ સુપ્ત થયેલા મનના ભાવો
 અનેકથા પ્રદીપ્ત થયા થયા. અને ઉકળતો—ઉકળતો જ્વાળામુખી જેવું
 અકાઠતાડવ આદરે છે, તેવો ભિન્ન ઉદ્ઘાપાત મારા મનમાં મચ્યો.
 ભિન્નના આવેશથી અસંખ્ય વિચારોના અસંખ્ય રમખાણો મચ્યાં
 અને એ વિચારવામુના વરોળે નિદ્રાને નસાડી મૂકી.

પણ જાનતાં હોતો એ ઉશ્કેરાટ મગજ સહેવાને અસાધ્ય છે. ગળ ઉપરાંતનો શ્રમ નિદ્રાને નસાડે છે. પણ તંદ્રાને લાવે છે એવીજ શ્રમજન્ય તંદ્રા મારા મગજને ઘેરી વળી-બહેલી પડે છે એવા ઘેનમાં પડ્યો.

અને હું પડ્યો તે પડ્યો જ. જાગૃતિનું જ્યારે જાગ આજે ત્યારે જાણે જગત આખું પથટાયું હોય એવો મને ભાસ મેં મારા ઓરડાને બદલે હું અમારા દીવાનખાનામાં હતો. મારા ખાટલા પાસે એક નાની ત્રિપાઇ પર જાતજાતની ખાટલીઓ અને સારવારનો ખીખો સરંજામ પડ્યો હતો. પાસે એક નાનું રહુલ પ સરલા બેઠી હતી. મારી બાંખો ઉપરી એટલે એ પાસે આવી.

“સુરેન્દ્ર ! જાણ ! કેમ છે હવે ?” અત્યંત મમતાથી મા કપાળે હાથ ફેરવતી તે બોલી.

“મહેને કેમ છે ? મહેને શું થયું છે ?” મેં મને પોતાં અગાધ લાગતા સ્વરથી કહ્યું. જાણે હું પોતે દૂરથી બોલતો હોઉં એવો એ અવાજ લાગ્યો. મૂંચવણમાં પડી હું તેની સામે જો રહ્યો, મારી સામે તે પણ અનુકંપા, મમતા વિગેરે મિશ્ર લાવૈય નિહાળી રહી.

પણ બે પળ આ અમારું તારામેત્રક ચાલ્યું, અને મને લાગ્યું કે જાણે કોઈ એ તારામેત્રક જીએ છે. અજુસમજ અસ્વસ્થતાથી મેં મોં ફેરવ્યું, અને જોયું કે મારા જાણ રવીન્દ્ર અમારી તરફ જોતા હતા.

રવીન્દ્ર પાસે આવ્યા, મારો હાથહાથમાં લીધો. મહારી નજર તો વખને જ હાથ પર પડી. અરે ! હું આટલો દુખળો કેમ કરી ચલ્યો ?

મને તરત જ સમજણ પડી કે હું લાંબી માંદગીમાંથી હાડતો હતો.

મેં રવીન્દ્રના સામે જોઈ સ્મિત કયું. તેમને પાસે બોલાવવા મોં ઉઘાડ્યું પણ અવાજ ન નીકળ્યો.

લોકવેણ કહે છે કે જનજ્ઞાનું જ ઝેર છે. સર્પદંડથી અસાત
બાગક સર્પ જોડે ખેલ ખેલે છે. અવિત્રાંત ઉત્સાહ અને એકાગ્રચિત્ત
યંત્ર વદતા કારીગરો કાર્યસમાપ્તિનું ભૂંગળું સંમિશ્રતા જ શ્રમભાન
પામે છે. વાધને ગધેડા ગણી પકડી લાવનાર તિસમારખાંની ઉપકાસ-
કથા પણ માનવ સ્વભાવના આ તત્વને અનુલક્ષી લખાએલી છે.
મોંઘીના મારા ભાને આમ જ મને નિર્જાતા આપી.

પણ આંખના અનુસારથી મારો આશય ઉઠેલીને રવીન્દ્ર
પાસે બેઠા. કદાચ ચિત્તની કલ્પના હતી, પણ મને એમના મુખ પર
કષ્ટક ભાવહીનતા ભાસી. મેં તેમનો હાથ મારા હાથોમાં લઈ
આંખ પર ઢાળ્યો.

"મને શું થયું હતું, ભાઈ?" મહાકથે મેં પ્રશ્ન પૂછ્યો.
"તાવ આવ્યો હતો" તેમણે તટસ્થ શ્વેતી કહ્યું, અને પછી
અમારી આંખો મળી.

વધુધીયા કાપડ પર જેમ જલમિંદુ ટપી ચક્રવંતી નથી, તેમ
કદાર મન પર મેલ કદીએ સ્થાયી રહે જ નહિ. રવીન્દ્રનાં નયનોની,
મહાક પલકવારમાં પીગળી ગઈ, અને નિત્યનું દેશજી હાસ્ય તેના
નયનોમાંથી નીત્યું.

"સત્તર સત્તર દિનની ત્હારી સમાધિ વડે છે, ભાઈ!" ફેક
ત હાસ્ય સાથે તેમણે કહ્યું. "સ્વર્ગને સીમાડેથી તું પાછો
બોલે છે. કહે શાંત થઈ સૂઈ જા. ખરી નિદ્રા તો હવે જ આવશે.
તે વાતો પછીથી કરીશું."

સગલા પાસે આવી. કાચની ગારી વળી તેણે દંડી પાછ.
ત્યાં પણ આપી અને રવીન્દ્રનો મમતાજી હાથ, હાથમાં પકડી
તે હું માઠ નિદ્રામાં પડ્યો.

અને પછીના થોડા દિવસો સરઘાની સંબંધગમરી સારવાર
કરોરના કિલકિલાટ ભરેલા કલ્પોલથી નજી આશર્ય પાછું
માં ગયા. જે ભાવેના પ્રત્યાધાતે મગ્ન મુખમાં મને મૂકેલે,

તે ભાવે તે કાળે તે તદન શાંત થયા હતા. પણ સરળ વહેતા એ
જીવનપ્રવાહમાં કેંક અગમ્ય ગૂંગળામણ હતી. આનંદ અને ઉલાસથી
ઓખા શીળા એ વાતાવરણમાં ભૂત કે ભાવિના જાણે બાધાનક કે
ઓછાયાઓ અસ્પૃશ્ય અમંગળ સુચવતા. લાઇ ને ભાભીનાં ભરચક
ભાવે ભરેલાં વર્તનમાં કૃત્રિમતા કદી કદી લાગતી. કદી કદી તે
એમ લાગતું કે આગામી કે અમંગળને અમુક અવધ સુધી અંતરવાને
એ લોકોનો પ્રયાસ હતો. પણ આ આભાસો બેશુર હતાં
વાતાવરણની એ વિકળતા પળવારમાં પલટાતી, અને ફરીથી એજ
સૌમ્ય શાંતિ છવાઈ રહેતી.

આમને આમ લગભગ એક માસ પસાર થયો. હેમન્તની
શીળી શીતળતા સિંચિર ની તીવ્ર ટાઢમાં બદલાવા લાગી, અને
'કુબ્જ'ને દુનિયા સૌ દમે' એ ન્યાયે રોગ કુબ્જ મારા દેહથી
એનું જોર છૂટવાનું નહિ. 'વ્યાધિને વધતાં વારવો' એ વૈદ્યવાક્ય
અનુસરીને સાગરતટ અમે સેઓ, અને ત્યાંની સમાન આબો-
હવામાં પૂર્ણ આરામ્ય મેં મેળવ્યું.

(૧૧)

શિકાર પર તરાપ મારતાં પહેલાં દીપડા અંગાંગ સંગેરે છે,
અને ચક્રિતનો સંચય જાણે સામર્થ્યને સુવર્ધિત કરે એમ
છેલ્લા કૂદકાની પ્લેલા દાણુબર પથરની પ્રતિમા શો જડ બને છે.
પ્રકૃતિ પણ તે જ પ્રમાણે પ્રત્યેક તડવેજીવન પહેલાં નિઃસ્તબ્ધ
શાંતિને સેવે છે. અરબલિન શાનિથી પૂર્ણ અમારા એ સમુદ્ર
વાસમાં એવાજ કે ઉત્પાતની અસ્પૃશ્ય આગાહી હતી. આપત્તિથી
આળા પડેલા આશ્વત્થોન અંતરમાં જેમ ભાવિના કે જૂડા બધના
પહેલેથી પડછંદા પડે, તેમ વિનોદ ને વિગ્રાનિ પૂર્ણ એ વમનાદ-
મમિ નિત્યે કોઠ દાગ્ધી કટોકટીની અણસમજી આસંકા રહેતી.
અને 'મૂંડું લાવિ બાએ જ બૂલે,' એમ એ આશંકા ખરી પડી

અમારે આબે મહિનો પૂરો થવા આબો હતો. બે દિવસમાં અમારે જવાનું હતું, રાત્રે વાળુથી પરવારી હું અમારા નિવાસ યાનના દિવાનખાનામાં બેઠો બેઠો કિશોરને જેલવતો હતો. રવીન્દ્ર કાંઈક કાગળીઆ વાંચતા હતા. સરલા એક ખુરસીમાં બેસી કિશોરનો ગલપટો ગૂંચતી હતી. વાંચન પૂરું કરીને રવીન્દ્રે મારી સામે જોયું, અને કહ્યું; “સુરેન્દ્ર, જવા બાબત મેં વિચાર બદલ્યો છે, હું એકલો જ ડામેજઈશ. તમે બધાં ગોઠે ત્યાં સુધી અહીં રહેજો.”

અચાનક બદલાયલા આ કાર્યક્રમથી મેં આશ્ચર્ય પામી તેમની સામે જોયું. સદાના જેવા જ સાદા તેમના સ્વરમાં કાંઈ નહોતું, છતાં તેમની મર્મવેધી દષ્ટિથી કોણુ જાણે કેમ હું અસ્વસ્થ થયો. અંતરના જાંડણુ ઉકેલતી હોય તેવી તેમની સ્થીર નજર સામે મીટ મારવા અશક્ત બની મેં સરલા સામે જોયું. અણુકલ્પ્યા આ ફેરફારથી તે પણ વિસ્મય પામી હતી, અને કાંઈક અવ્યક્ત ચિંતા અને વિષાદની આછી વાદળી તેના મુખ પરથી પસાર થઈ. અમારો આ પરસ્પરનો દષ્ટિપાત રવીન્દ્રની નજરે પડ્યો હોવો જોઈએ. એક અર્થસૂચક દષ્ટિ સાથે તેમણે સરલાને કહ્યું “કિશોરને જરા જોજો. મારે સુરેન્દ્ર સાથે વાત કરવી છે અમે થોડી વાર ફરી આવીએ છીએ.”

તેમણે માથે ટોપી મૂકી. આશ્ચર્ય અને આશંકાથી આબો બનેલો હું મૂંગો મૂંગો અનુસર્યો અને અમારા ધરથી આશંકે ફલાંગ હેટે આવેલા સમુદ્રતટ પરના એક બાંકડાના દાયાબોને અટકી અમે સામસામા બેઠા.

થોડાક સમય રવીન્દ્ર મૂંગા જ રહ્યાં, મહત્વના પ્રત્યેક કાર્યનાં આરંભે એમ જ બને છે. આરંભનાં અનુષંગી પરિણામો—ક્રિયાની પ્રતિક્રિયાઓ—અદૃષ્ટ ભાવિના અગાધ અધકારમાં હોય છે. તે પરિણામો અકલ્પ્ય હોય છે; અને તે અકલ્પ્યતા—નિગૂઢતા—અંતરને ડારે છે. આથી જ કદાચ કવિએ કહ્યું હશે ને કે, અનારંભોદિ કાર્યાણાં પ્રથમે સુદૃઢસજ્જામ્!

ગુનેહગારના મોં પર દગતી કલકિત કાલિમા જેવી એ ઢાળાશ રવીન્દ્રે જોઈ. તેમનાં નયનોમાં કટોર, અપાર્થિવ તેજઃ આબુ, અને બીલકુલ બાવલીન સખ્તાઈથી તેણે કહ્યું, “ બાઈ ગદ્વાંતદ્વાં ચાને કરે છે ? કાંઈક મારા જાણવામાં નહોત તો આવો પ્રજા પૂછાત જ નહિ. ”

અનુચિત આ દોષારોપણથી સિયિલ બનેલી મારી શકિતઓ એકાએક સતેજ બની. અત્યાચાર સાંખનાર પણ અન્યાય સાંખી શકે નહિ. દંઢ અવિકલેષ બાવથી મેં સ્થીર નજરે જવાબ આપ્યો, “ બાઈ, જપારે તમે જાણો છો ત્યારે તમારે પૂછીને શું કામ છું ? એટલું જ માત્ર કહેવાનું, કે સમાજ અને નીતિની દષ્ટિએ દુષણ લાગે એવું કાંઈ પણ કાર્ય અમારે હાથે થયું નથી. શાંત ચિત્તે જો સત્ય જાણવું હોય તો તે કહેવા તૈયાર છું. વ્યર્થ સંઠાની ખોટી સાબિતી જોઈતી હોય તો તે મારી પાસે નહિ મળે. મુરખી છો, અને કદાચ નહિ આદરેલા અપરાધની સિદ્ધા કરશો તો હું સહન કરું, પણ આપણા અત્યાર સુધીના સ્નેહને જોતાં સીધું સત્ય સાંભળવાની અને સ્વીકારવાની તમને માંગણી કરવાનો હું હજી ધરાવું છું. ”

પગવાર જાણે ગૂંચવાતા હોય એમ સ્વીન્દ્ર જોઈ રહ્યા, પગવાર મારા શબ્દોનો તોલ કરતા હોય એમ સ્તબ્ધ જ રહ્યા, અને હતાંમિ તેમના મુખ બિપર્યો વિષાદનો બાવ એવો જ રહ્યો.

દેહ ગૂંચવાડા સાથે તેમણે મારી તરફ જોઈ નજર ફેરવી લીધી. પગવાર મારા શબ્દોનો તોલ કરતા હોય તેમ ફર નિહાળ્યું, અને પછી આંખોમાં આંખો મેળવી કહ્યું, “ સુરેન્દ્ર, સત્ય જાણવા જ આ સવાલ પૂછાયો છે. હું વાત કરું છું તે, બાઈ બાઈ સાથે કરે તેમ નહિ. પણ એક પુરુષ બીજા પુરુષ સાથે કરે તેમ. અને હું તેવી જ સીધી સાદી વાત માંગું છું. તમારી વચ્ચે દિવર બોળાઈમાં અચોચ જણાય એવો કોઈક બાવ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મારે એ વિષે જાણું સાંજણું છે. ”

ગુનેદગારના મોં પર દગલી દેવકિત કાલિમા જેવી એ ઠાળાશ રવીન્દ્રે જોઈ. તેમનાં નયનોમાં કટોર, અપાર્થિવ તેજ આબુ, અને ખીચકુંઠ લાવહીન સખ્તાઈથી તેણે કહ્યું, “ ભાઈ ગદ્વાતલ્લાં શાને કરે છે ? કાંઈક મારા જાણવામાં નહોત તો આવો પ્રશ્ન પૂછાત જ નહિ. ”

અનુચિત આ દોષારોપણથી સિયલ બનેલી મારી શકિતએ એકાએક સતેજ બની. અત્યાચાર સાંખનાર પણ અન્ધાય સાંખી શકે નહિ. હદ અવિરૂપ લાવથી મેં સ્થીર નજરે જવાબ આપ્યો, “ ભાઈ, જ્યારે તમે જાણો છો ત્યારે તમારે પૂછીને મું કામ ? એટલું જ માત્ર કહેવાનું, કે સમાજ અને નીતિની દૃષ્ટિએ દુષણ લાગે એવું કાંઈ પણ કાર્ય અમારે હાથે થયું નથી. શાંત ચિત્તે જો સત્ય જાણવું હોય તો તે કહેવા તૈયાર છું. બ્યથા સંકાની ખોટી સાબિતી જોઈતી હોય તો તે મારી પાસે નહિ મળે. મુરખી છો, અને કદાચ નહિ આદરેલા અપરાધની શિક્ષા કરશો તો હું સદન કરું, પણ આપણા અત્યાર સુધીના સ્નેહને જોતાં સીધું સત્ય સાંભળવાની અને સ્વીકારવાની તમને માંગણી કરવાનો હું હજી ધરાવું છું. ”

પગવાર જાણે ગૂંચવાતા હોય એમ સ્વીન્દ્ર જોઈ રહ્યા, પગવાર મારા શબ્દોનો તોલ કરતા હોય એમ સતબ્ધ જ રહ્યા, અને હતામિ તેમના મુખ ઊપરનો વિષાદનો લાવ એવો જ રહ્યો.

કેક ગૂંચવાડા સાથે તેમણે મારી તરફ જોઈ નજર ફેરવી લીધી. પગવાર મારા શબ્દોનો તોલ કરતા હોય તેમ દૂર નિહાળ્યું, અને પછી આંખોમાં આંખો મેળવી કહ્યું, “ સુરેન્દ્ર, સત્ય જાણવા જ આ સવાલ પૂછાયો છે. હું વાત કરું છું તે, ભાઈ ભાઈ સાથે કરે તેમ નહિ. પણ એક પુરુષ બીજા પુરુષ સાથે કરે તેમ. અને હું તેવી જ સીધી સાદી વાત માંગું છું. તમારી વચ્ચે દિયર ભોળાઈમાં અયોગ્ય મજાબ એવો કાંઈક લાવ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મારે એ વિશે બધું સાંભળવું છે. ”

અનેકવિધ અનિષ્ટોનાં ગર્ભભારે ભરેલી એ વાત આર-
ભતાં સ્વીકરેને પણ એવો જ સ્તોલે થયો હશે એમ મને લાગે
છે. પાંચ મિનિટ ગીરવ મૂકતા આદરી, આસમાનના ઉકુમળોની
જળણે સહાયની અપેક્ષા હોય, મરુદ્ધોની જળણે મદદની વાંછના
હોય, તેમ આસપાસ નજર ફેંકી દૂર-પાશ્વિમમાં પ્રકાશતા ભગવાન
નિશાનાશ્નુ મનન કર્યું, અને એક આંધલી નિશ્ચય કરી મને
સવાલ પૂછ્યો, "સુરેન્દ્ર, સરલા અને તને શો સંબંધ છે?"

કાલિકા નિરર્થ આકાશમાં નક્ષત્રનાથ સોળ કળાએ રાજતો
હોય અને અયાનક વિજળીનો ટાંટકો પડે, અને તેથી જે ક્ષોભ
આશ્ચર્ય અને આઘાત અનુભવાય, એવા ભાવો મેં અનુભવ્યાં
અમંગળની આગાહીઓએ અસ્વસ્થતા આપી હતી; પણ અંતરને
મુગ્ધ મર્મને સચોટ ધારી રૂપશ્ કરતો આ સવાલ એવો અમ
લુચ આખો કે મન, બુદ્ધિ ને આત્માને પક્ષાઘાત પીડતો હોય
તેમ સમમ શક્તિઓ કુટિત થઈ. મુસજ્જ સેનાથી મુરશિત
શામરતખાનના ચયનગૃહમાં શિવાલ્લના અમંગલવિત આગમનથી
ખાનની બુદ્ધિ એવી જ બહેર મારી ગઈ હશે. અબુલકાસ્યા એવા
ભાવોના આવેનથી દત્તનીય જની દુઃખગાળો તો બાધો
જ એના નવચના મેગવવાનો પ્રયત્ન ગળ તિલકના પ્રયત્ન આદરતાં
મેં કહ્યું "માટે ને અવધાન ? - ૧ ના "૧ હોવા નકે ?"

[illegible]

ગુનેદગારના મોં પર દગતી હાકિત કાલિમા જેવી એ કાળાશ રવીન્દ્રે જોઇ. તેમનાં નયનોમાં કહોર, અપાર્ગિવ તેજ આગ્યુ, અને બીજાંકલ ભાવહીન સખ્તાર્થથી તેણે કહ્યું, “ભાઇ, ગદ્યાંતદ્યાં શાને કરે છે ? કાંઈક મારા જાણવામાં નહોત તો આવો પ્રશ્ન પૂછાત જ નહિ. ”

અનુચિત આ દોષારોપણથી ચિમ્બિલ બનેલી મારી સકિતએ એકાએક સતેજ બની. અત્યાચાર સાંખનાર પણ અન્યાય સાંખી શકે નહિ. દહ અવિકંપે ભાવથી મેં સ્થીર નજરે જવાબ આપ્યો, “ભાઇ, જ્યારે તમે ત્રણો છો ત્યારે તમારે પૂછીને શું કામ છે ? એટલું જ માત્ર કહેવાનું, કે સમાજ અને નીતિની દૃષ્ટિએ દૂપણ લાગે એવું કાંઈ પણ કાર્ય અમારે હાથે થયું નથી. શાંત ચિત્તે જે સત્ય જાણવું હોય તો તે કહેવા તૈયાર છું. બ્યર્થ સંકાની ખોટી સાબિતી જોઈતી હોય તો તે મારી પાસે નહિ મળે. મુરબ્બી છો, અને કદાચ નહિ આદરેલા અપરાધની ચિત્તા કરશે તો હું સહન કરૂં, પણ આપણા અત્યાર સુધીના સ્નેહને જોતાં સીધું સત્ય સાંભળવાની અને સ્વીકારવાની તમને માંગણી કરવાનો હું હલ્લ મરાવું છું. ”

પગવાર જાણે ગૂંચવાતા હોય એમ સ્વીન્દ્ર જોઈ રહ્યા, પગવાર મારા શબ્દોનો તોલ કરતા હોય એમ સ્તબ્ધ જ રહ્યા, અને છતપિ તેમના મુખ હાપરનો વિષાદનો ભાવ એવો જ રહ્યો.

કેક ગૂંચવાડા સાથે તેમણે મારી તરફ જોઈ નજર ફેરવી લીધી. પગવાર મારા શબ્દોનો તોલ કરતા હોય તેમ દૂર નિહાળ્યું, અને પછી આંખોમાં આંખો મેળવી કહ્યું, “મુરેન્દ્ર, સત્ય જાણવા જ આ સવાલ પૂછાયો છે. હું વાત કરું છું તે, ભાઇ ભાઈ સાથે કરે તેમ નહિ. પણ એક પુરુષ બીજા પુરુષ સાથે કરે તેમ. અને હું તેવી જ સીધી સાદી વાત માંગું છું. તમારી વચ્ચે દિવર ભોળાઈમાં અધોઅ મજાબ એવો કોઈક ભાવ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મારે એ વિશે બધું સાંભળવું છે. ”

કંપાટાભેર વિચારેને એકત્ર કરતાં, લાગણીઓના આવિ
સખત સંયમથી દાખી દેતાં મહેં કહ્યું, "તો ભાઈ,
તમને એક જ જવાબ છે. અમારાં મનમાં તેનાં લગ્ન પહેલાં
ભાવે પ્રગટયા હશે, પણ તે પહેલાં કે તે પછી, નીતિના
તેરા કડક સિદ્ધાંતને પણ બાધ ન આવે એવું જ અમારું
રહ્યું છે. નિષ્પાપ લાગતા હિર ભાવે મારે અમે જવાબદાર
અમે તેવા પ્રબળ એ ભાવે હશે. છતાં તે અમને ચળાવી ર
નથી. ૬૫૩૧ કે શંકાને પાત્ર અમે કશુંએ કશું નથી."

હું થોભ્યો, અને અસત્ય આરોપથી ચક્રોતો રૂપ નિરાશ
ભાવિના ભાન સાથે મળો પ્રગટાવે તેવી અભંગ બેદરકારી
રવીન્દ્રના શબ્દોની ગાદ જોવા લાગ્યો.

મારા આ શબ્દોથી સહેજ વિચારમાં પડી રહી તેણે ક
"સુરેન્દ્ર, તારી વાત સત્ય છે એમ હું સ્વીકારું, તોયે આપ
જીવન એવા સંબંધથી સંકળાયેલાં છે કે તમારા ભાવોના પૃથકકરણ
વધારે જરૂર છે. હજી લાંબા આશુભ્ય આપણે વિતાવવાનાં છે. સર્વ
દર પર સુનારને જેમ સાંતિ ના મળે, તેમ હર પળે ગંભીર કે દુષિ
બનવાની સંભાવના ધરાવતી લાગણીઓની દયાતીમાં આપણો મ
સંસાર સતત ત્રામૃત ચિંતાનું નિવાસસ્થાન જ બને. આથી
હું તને અત્યારે અદિં લાગ્યો છું. વિધિના કોઠે દૂર ઉપદ્રાસ
આપણી પરિસ્થિતિ ધણી વિષમ બની છે. આ વિકટ પરિસ્થિતિમ
આપણામાંથી કોઈએ મગજ પર કાણુ ગુમાવવો પાલવે એમ નથી
આ ભાનથીજ, સહજ વીંછીના દરો જોવા વહેમના દાદ છતાં
દોડ દોડ માસથી દુઃખગાતક શાનિસાયવી રહ્યો છું. અને હવે
તે પૂરું આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરું ત્યારેજ, આ સવાલ પૂછુ છું તમાર
સંબંધનમાન ભાવોની મારે સહમતમ વિચારો નોંધાએ છીએ."

પ્રતિપક્ષોના દાવપેચથી અગાન આશકિત મોહો જેમ વધુ
લાધવીનો આગ્રહ છે, તેમ રવીન્દ્રના હૃદયને સમજવા અશક

દેવાથી મેં વાત ઉઠાવવા પ્રયાસ કર્યો. “ભાઈ,” હું બોલ્યોઃ
 “એટલું શું બસ નથી કે અમારા ભાવો દ્વેષ, મૃતપ્રાય છે? દિવસોના
 દોર પ્રયાસથી એ ભાવો અમે લગભગ નાબુદ કરી શક્યા છીએ.
 નાદક એ ભાવોને વનગૂન કરે શું કળ? વિસ્મૃતિમાં જ ને
 શાંતિ છે તો કાં સ્મૃતિથી અર્થાનિ ઉપજાવવો?”

“સુરેન્દ્ર,” મારો હેતુ જલ્દી કળી લીધો હોય તેમં ૨૫૪
 મિત્રભાવે મારા ખભા પર હાથ મૂકતાં તેમણે કહ્યું, “માતાપિતાના
 મરણ પછી તારું દેશ્યાણુ એ મારું ખ્યેય બન્યું છે. મેં તારી તરફ
 જરાપણ બેદલાવ દાખવ્યો નથી. અને સરલા! ખરું છે કે નિર્મળાને
 આપેલું હૃદય તેને હું નથી આપી શક્યો, છતાં દિંદુ સંસારમાં
 પતિઓ જેવી મમતા પત્ની તરફ ગમે છે તેથી જરાએ ઓછું હેત
 મારા મનમાં એને મારે નથી. મારા પર જ આધાર રાખનારા તમે
 દુઃખી છો એમ મને લાગે.—ફળવાને અસંભવિત એવી દુર્ગંટ લાગ-
 છીને વશ થઈ તું પણ કામાર સેવે, અને તમારાં મમે તેવાં સંયમ
 અને સદાચાર છતાંય ઈર્ષ્યાનો કીડો કદી કદી મારા અંતરને કોરે
 એ બાબત કદાચ અસભ્ય જ છે. દોઢ દોઢ માસથી આ મૂંઝવણ
 મારા મનને પીકે છે, અને આ વિકટ સમસ્યાનો તોડ કહાડે જ
 છૂટકો છે. આથીજ, સુરેન્દ્ર, હું તને આમ પૂછું છું. કોઈ કુતૂહલ
 પરિતોષવાનો, કે ઈર્ષ્યાને ઉશ્કેરવાનો મારા ઉરમાં ખ્યાલ નથી. પણ
 આ સમસ્યા જે ઉકેલવી જ હોય, આપણા કાંઈના પણ દોષ વિના
 વિચ્છેદ પામતા આપણા સંસારને સાચવવો હોય, તો શાંત અને
 સ્વસ્થ ચિત્તે એનો ઉકેલ આણવો પડશે, અને એમાં તમારા સહકાર-
 ની પૂરી જરૂર છે.”

પગવાર હું તેમના સામે જોઈ રહ્યો. નિષ્વાસપાત્રો રણુકાર
 તેમના સુરમાં હતો, પણ ઘણીએ મધ્યમણુ છતાં અમારી સમસ્યાનો
 શો ઉકેલ એ લાવી શકે એમ હતું, તે મારા ખ્યાલમાં ન આવ્યું.
 કઈ કૌતુકથી મ્હેં કહ્યું: “ભાઈ, મને તો આ સર્વ વ્યર્થ લાગે
 છે. આમ ઓળીને ચીકણું કર્યાથી શું ઉકેલ નીકળવાનો હતો?”

“ તું મને કહે તો ખરો; ” લાગણીઓના વેગને માર્ગ મળ્યાથી સ્વસ્થ બનેલા સ્વરે તેમણે કહ્યું, “ મને દોઢ મહિનો વિચાર કરવા મળ્યો છે, અને હજી હજુ વિચારણા એમ છે. મને તું મારું વિગતો આપ. ”

પોતાના નિષ્ફળ પ્રયત્નની કથા સફળ પ્રતિપક્ષીને કહેવામાં કેટલો કંટાળો હોય એ તો સૌ કે કદાચ શકે છે. છતાં મારામાં પણ હવે સ્વસ્થતા આવી હતી. બાલોના આત્મિક અભાવથી મેં કહ્યું: “ બાપ, મારી કથા લાંબી નથી. વિગતો ઝાઝી નથી. એ વિગતો તમને કાંઈ માર્ગ બતાવશે એમ હું માનતો નથી, છતાં તમારી ઈચ્છા છે તો સંભળો. ”

“ બાપ, તમારી નોકરી સુરત હતી, ત્યારે ઉનાળાની રજામાં હું અમદાવાદ આવેલો. આપણી નાંતનો ઉત્સવ હતો ત્યાં મેં સરલાને પહેલી વાર જોયું. ”

“ ‘ જોઈ ’ શબ્દ હું વિચારપૂર્વક જ વાપરું છું. બાર તેર વર્ષની તેની ઉંમર હશે. હું ત્યારે સોળનો જ હતો ને! એ વખતે મને પ્રેમ કે લગ્નનાં કશાંએ ખ્યાલ હતા જ નહિ. પણ તેના સુંદર અભિનયને લીધે તેના પર મારું ધ્યાન ગયેલું. ”

“ અને પછી એ વખત અચાનક જયેન્દ્રને ત્યાં મેં એને ઠીકેલી. એની સરળતામાં મને કાંઈક આકર્ષણ લાગેલું તેથી, કે મને તેમ પણ મેં જયેન્દ્રની મૈત્રી વધારી. કારણ કે જયેન્દ્રની બહેન સરલાની સખી થતી હતી. ”

“ આમ જયેન્દ્રને ત્યાં અમે કોક કોક વાર મળતાં, પણ અમારી વચ્ચે કદીએ વાત થઈ નથી, આપણા સમાજમાં વગર સગપણે બોલવા ચાલવાની છૂટ હોતી જ નથી, અને તેથી અમે કદી વાતચીત કરી શકતાં નહોતાં. ”

“ પણ મને હજીયાર લાગતું કે, જાણે, મારા જયેન્દ્રને ત્યાં જવાનો સમય સાધીને જ તે ત્યાં આવતી. આ માટે આમ

લાગતું તે હું હજીએ કહી ચકતો નથી. છતાં કતિ મિથ્યાભિમાન કે મન મનાવવાના પ્રયત્નો એવો ખ્યાલ મને આપતા. જે રુચે તે સત્ય માનવું ગમે છે ને !

“ એની ફાઇના વિવાદ બાળતરે આપણા પિતા જોડે થયેલા, અને કોઈ મતભેદને પરિણામે તૂટેલા, એથી એની જોડે લગ્ન થઈ શકે એવી મને સંભાવનાએ નહોતી. આ અડચણથીયે કદાચ હું તેને ‘ચઢાઉં છું’ એવો ભાસ મને આવ્યો હોય એ પણ શક્ય છે.

“ આમ લગભગ ચાર વર્ષ વીત્યાં. કદાચ તેને લગતા સતત ચિંતનથી કે પછી બીજી કોઈ બાળા પર લગ્ન વિષયક સંકેતથી નજર જ નહિ મડેલી હોવાથી મને તેના માટે જ વિશિષ્ટ લાગણી થવા માંડી. self hypnosis (આત્મ વધીકરણ) માં જેમ સતત અભ્યાસથી માણસ અમુક ભાવારોપણ કરી શકે છે, તેમ કદાચ ‘ હું તેને ‘ચઢાઉં છું’ ’ એવા સતત સંકેત કે ભાવારોપણથી જ એ લાગણી પેદા થઈ હોય તોપણ નવાઈ નહિ. મને સહે છે ત્યાં સુધી તો મારા મનમાં એ ભાવનો અંકુર અને વિકાસ બીજકલ ગુપ્ત રૂપે જ થયેલાં. માત્ર નિર્મળાનાં મરણ પછી તેની ગોઠવણને પરિણામે તમારા બન્નેનાં લગ્ન લેવાયાં ત્યારેજ —તેને કામમની ગુમાવવાના ખ્યાલે જ —મને મારી લાગણીના બળનો ખરો ખ્યાલ આવ્યો, ત્યારે જ મને માલમ પડ્યું કે હું તેને કેટલા પ્રેમથી ચઢાવો હતો.”

સરળ વહેતાં સરિતાનીરમાં અણુધાર્યો દિસેજો આવે, અને જળના રૂપરંગ અને ગતિ બદલાય, તેમ એકવાર, સ્વસ્થ વહેતા મારા મુરમાં ઉઠાજો આવ્યો. વચવટી દીસેલા ભાવો દેખામાં હલમલી ઊઠ્યાં, અને પાંચ પગ હું બોલવા અચક્ત થયો.

એક આમલી ઉચ્છ્વાસથી મયેલો કાગુ પાછો મેળવી મેં આમળ કહ્યું: “પછી તો જાઈ, સરલા ઘેર આવી. મારી નષ્ટ આરાઓ પ્રતિદિન મૂર્તિમંત થતી વધારે પીડવા લાગી. પણ સમયના વદન સાથે એ ધા પણ રુઝવા માંડ્યો.”

ઊરનાં ઊંડાણુ અમે ઊંઠેલાં એ રાત્રી નજર સમીપે ખડી થઈ. એ મંવાદની સંવેદનાઓ પંચકવારમાં સજીવન બની. દુઃખપૂર્ણ એ મધુરાં સ્મરણે હું વર્તમાનને વીસરી ગયો, અને જાણે વાત પૂરી થઈ હોય તેમ થાત બેસી રહ્યો.

એ સંવેદનાથી અચાનક છતાં જાણે તેની સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હોય તેમ રવીન્દ્ર પણ એ પળ મૂંગા રહ્યા, અને પછી તેમણે અનુકંપાયુક્ત મંદ સ્વરે પૂછ્યું, “તમારે બંનેને એ વિષે કાંઈપણ વાત થયેલી?—હેલાં કે પછી?”

સીનેમાના ચિત્રપટ સમા બૂતકાળનાં દરમિયાન પર ઠરી રહેલી નજર ફેરવી મેં કહ્યું, “ભાઈ, હું મદિ પડ્યો તેની આગલી જ રાત્રે ગર્ભિત રીતે જ અમે એ લાગણીનું સૂચન કરેલું. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અમે એકબેકને કાંઈ કહ્યું નથી, છતાં અમારા બંનેની તે દિવસે જ ખાત્રી થઈ કે અમારા ભાવ પરસ્પરનો હતો.”

“તે કેવી રીતે? તમે એ સૂચન શા સંજોગમાં અને કઈ રીતે કયું તે મને કહેશો?” પ્રેમરહસ્યને જાણવાની હઠમાની યોગ્યાયોગ્યતા વિષયે કાશીલ હોય એમ તેમણે સહેજ આગ્રંવધી પૂછ્યું.

“ભાઈ, જે પ્રસંગના અત્યાધાતે હું મરણના મુખમાં પડ્યો હતો, તે તમે શાને આલેખાવો છો? છતાં તમારી પૃચ્છા નિષ્કારણ નહિ જ હોય તેથી દ્વંદ્વમાં કહું. મને સરલાએ સ્વભાવિક જ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે હું લગ્નની સા માટે ના પાડું છું—પરગામ કેમ જવા માંડ્યું છું. સત્ય કારણ માટે તેણે ખૂબ ખૂબ આગ્રહ કર્યો; અને આખરે મારાથી ન રહેવાયું. માટે રહસ્ય મેં તેને કહ્યું.

“છતાં પણ અમારા સંબંધનું મને જ્ઞાત બનતું હતું જ. અને તેથી મેં માગ પ્રખ્યાપાત્રનું નામ દિધેલું નહિ, એ પાત્ર એ પોતે જ હતી એવું સૂચવે એવો એક પણ પ્રસંગ મેં નહિ કહેવાની કાળજી રાખી હતી.

ઉરનાં બિંડાણુ અમે ઉડેલાં એ રાત્રી નજર સમીપે ખડી
એ સંવાદની સંવેદનાઓ પથકવારમાં સજીવન બની. દુઃખપૂર્ણ
મધુર સ્મરણે હું વર્તમાનને વીસરી ગયો, અને જાણે વાત
યથ હોય તેમ ચાલતે એસી રહ્યો.

એ સંવેદનાથી અચાનક જતાં જાણે તેની સાથે સહાનુભૂતિ
ધરાવતા હોય તેમ રંવીન્દ્ર પણ એ પળ મૂંગા રહ્યા, અને પછી
તેમણે અનુકંપાયુક્ત મંદ સ્વરે પૂછ્યું, “ તમારે બંનેને
વિષે કંઈપણ વાત થયેલી ?-રહેલાં કે પછી ? ”

સીનેમાના ચિત્રપટ સમા બૂતકાળનાં દૃશ્યો પર ઠરી રહેલાં
નજર ફેરવી મેં કહ્યું, “ બાઈ, હું મદિ પડ્યો તેની આગલી જ
રાત્રે ગભિર રીતે જ અમે એ લાગણીનું સૂચન કરેલું. ૨૫૪
ચાપ્લિનમાં અમે એકમેકને કંઈ કહ્યું નથી, છતાં અમારા બંનેની
તે દિવસે જ ખાત્રી થઈ કે અમારો ભાવ પરસ્પરનો હતો. ”

“ તે કેવી રીતે ? તમે એ સૂચન શા સંજોગમાં અને કઈ
રીતે કર્યું ? તે મને કહેશે ? ” પ્રેમરહસ્યને જાણવાની ઇચ્છાની
ચોગ્યાચોગ્યતા વિષ સંકોચીલ હોય એમ તેમણે સહેજ આજંબડી
પૂછ્યું.

“ બાઈ, જે પ્રસંગના પ્રત્યાધાતે હું મરણના મુખમાં પડ્યો
હતો, તે તમે શાને આલેખાવો છો ? છતાં તમારી પૃષ્ઠ
નિષ્કારણ નહિ જ હોય તેથી દ્વંદ્વમાં કહું. મને સરલાએ
સ્વભાવિક જ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે હું લગ્નની સા માટે ના પાડું છું-
પરમામ કેમ જવા માંડું છું. સત્ય કારણ માટે તેણે ખૂબ ખૂબ
આગ્રહ કર્યો; અને આખરે મારાથી ન રહેવાયું. માત્ર રહસ્ય મેં
તેને કહ્યું.

“ છતાં પણ અમારા સંબંધનું મને જાતલ જાતલ હતું જ.
મેં તેથી મેં મારા પ્રણયધાતનું નામ દિધેલું નહિ. એ પાત્ર એ
પ્રતે જ હતી એવું સૂચવે એવો એક પણ પ્રસંગ મેં નહિ
દેવાની ઇચ્છા રાખી હતી.

“ અને હતા પણ જે અંતરાભાસે વર્ષો પહેલાં અમને એક અંતરાભાસે ભાસ આપેલો, તે ગ્રેરજાચકિતના બળથી તે સમજાયેલું જ. કારણ કે પછીથી મને આશ્વાસન તેણે પણ પોતાની આત્મકથા કહી.

પણ સીસુલભ લગભગથી કે પછી હું મોઢાં પણ જાતને. મારું ન આરોપું તેથી તેની કથા કોઈ પરકીય બાળાની માં હતી. બાળકેવાર મેં તે બાળાનું નામ પૂછેલું, હતાં કહેલું. અને હતાં મારા અંતરે મને ખાતરી આપી કે પોતાની જ હતી. ”

પણ મુખથી ખીજ બાજુ દષ્ટિ રાખી આ વાક્યો હું મેં એમના મનોભાવો હું જાણી ચક્યો નહિ. અદૃશ્ય નિદાનવાની અસકિતથી કે નાજુક આ નિવેદનની બુધથી તે પછી પણ મેં મોં ફેરવેલું જ રાખ્યું. ની મહન ચાંતિ પછી તેમણે મારે ખબે હાથ જ સૌમ્ય સ્વરથી પૂછ્યું, “ સુરેન્દ્ર, બાઈ, હવે પણ સંસારની દષ્ટિએ અનુચિત એવું કે પણ મરેવું ? ”

મની આખમાં આંખ પરોવીને મેં કહ્યું: “ ના, તદ્દન સાચીજ વાત તમને કહું છું. ”

ની આંખી વાદળો તેમના મોં પરથી તેમણે મને

આમાથી ભાવિના પડાયા શું આગળથી અનુભવતા હશે? ફોટોમાફની ઉત્તમ પ્લેટ જેમ દષ્ટિથીએ અગોચર પદાર્થ ત્રીલી ચક્રે છે, અને પ્રકાશદીન અદસ્ય કીરણોને દરમ અને મૂર્ત બનાવે છે. તેમ નિર્દોષ કે અમળ અંતરો, નિષ્પાલસકો નિષ્પાપ હૃદયો દ્વરદર્શી લુહિને અગમ્ય એવા ભાવિના બલુકારા ત્રીલે છે. એવું કહીક દેખાયતો છે જ. એ જ પ્રમાણે અલુધારી, અચતુષ્ય આવેલી આશનના આછેરા ઓળા સરલાના મુખ પર દેખાતા. વસંતના નિરલ્પ અને સૌમ્ય, વાદળ વહોણા નલ જેવું સદાએ તેવું મુખ રહેતું; પણ અત્યારે સુસુંદર એ લલાટ પર ચિંતા અને ચિંતાનની રેખાઓ જકુડી વચ્ચે જામી હતી. ચિંતામસ્ત એ મુખ મુદ્રાએ સ્વાંદના નયનોમાં માદવની આછેરી ભરતી આણી. માફ દેવું એ હલમલ્યું.

હરદિનનો હેતાળ આવકાર આજ તેને હોડે નહોતો. અઠાત કે સુંઝવણથી જાણે આજ તો તે મુંગી જ રહી. દેવનિ હળવું કરી દેતું રોજનું દુઃકાળું હાસ્ય આજે કાંક અલોપ થયુંતું. અમારા ઉરના ઉઠાણોને ઉઠેલવા મથતી હોય તેમ મીટ માંડી તે ન્યાળી રહી. માત્ર જાંચી ચડતી બૂલતા સાથે જરાક ડાલતી આંખોએ એક અબોલ પ્રજા પૂછ્યો ખરો.

અંતરની અલિશુદ્ધ નિર્મળતા સા અહભૂત સામર્થ્યો ધારે છો લોક કયા એવું કહે છે, તે અનુભવીઓનાં આપ્પાનો છે, કે મદજરતા મોટા માતંગો, વિપુલજળચાળો વનરાજો અને અગ્નિ જરતા ફણીધરપણ સુકોમળ કે સુંદરીનાં, કે નિષ્પાપ કે બાગકનાં નિર્દોષ હાસ્યની પ્રતિભાથી સ્વભાવવિરુદ્ધ સૌમ્યતા મહે છે. પારસના સ્પર્શ કરી જેમ લોહમાત્ર કમ્પનતા ધરે, તેમ એ ૧૬, એ સકિત, એ ઝેર, એ નિષ્પાલસ નિર્મળતાનાં સૌમ્યઓજસથી અંતરની સાત્વિકતાને સતકારે છે. અંતરની નિર્મળતાનો આભેદુત્ર

આભાસ આપતા સરલાના મુખભાવ તણી એવી અસર રવીન્દ્રને થઈ. જાણે ચંકા સ્પર્શી જ ન હોય એવા સૌમ્ય, સરળસ્મિતથી તેમણે સરલા સામે જોયું, અને હંમેશનાં જેવાં હેતુભર્યાં સ્વરથી કહ્યું, “ખૂબ વાટ જોવડાવી, ખરું ? ચાલ, હવે પરવારી જઈએ- કાલ તારે ઘણું કામ છે.”

આશ્ચર્યની એક આછી લહરી સરલાના મુખ પર ફરી ગઈ. અત્યાર સુધી તો હરકોઈ કાયદા-આર્થિક, સામાજિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કે વિચારણામાં તેનો સહકાર સદા દેવાતો. આજનો અમારો સંવાદ ગંભીર હોવાની ખાતરી તેને તો થયેલી હતી જ, અને તેનાથી તે વાન અમે સુખ રાખતા હતા એવું તે સમજી ગઈ- અણઅનુભવેલા આ અંતરપટથી તેને સૂક્ષ્મ આધાત પહોંચ્યો, અને કોક ભયાનક આપત્તિની આશંકાથી તે ધ્રુજી ઉઠી.

“નાય, ” તેનાં સંકંપ સ્વરને સ્વસ્થ કરવા પ્રયત્ન કરતી તે બોલી, “તમે જે કેમ બહાર ગયા હતા ? અત્યાર સુધી તમે કદીએ કંઈ પણ છુપાવતા નથી, તો આજે કેમ એકલા જ વાતો કરી ? કંઈ નવા જુનીતો નથી થઈ, ને ? ”

“ના, ના, સરલા ! ” સદાનાં સહજ અને સ્વસ્થ સ્વરથી રવીન્દ્રે ઉત્તર આપ્યો. “એવું કંઈ છે જ નહિ, પૂછ સુરેન્દ્રને- અમારી વાતો તો મૂતકાળને લગતી હતી. ભવિષ્યને લગતી થોડીક વિચારણા માટે એ હતી. એ વિચારણામાં તારી જરૂર અમને પડવાની છે. એટલે કાલે તને ચે કહીશું જ, ને ? આજે ઘણું મોકું થયું છે, અને ચર્ચા ઘણો સમય લેશે, નહિતો આજે જ ને ! ”

વસ્તુસ્થિતિ છુપાવતાં છતાં ચે સત્ય હોય એવા ચબ્દોમાં આસ પ્રેરવાનો શક્તિ છે. રવીન્દ્રના ચબ્દોએ તેમ સરલાને